

Ősi esetragok „rejtőzködő” ugor képviselői*

1. Bevezetés. Az alábbiakban olyan finnugor történeti-összehasonlító nyelvészeti problémákkal foglalkozom, amelyek már az osztják kresztomátiám (HONTI 1984, 1986) írásakor fölmerültek bennem, de óvatosságból nem tudtam rászánni magamat, hogy komolyan foglalkozzam velük. Az itt előadott problémamegoldási javaslatok részben megtalálhatók ugyan az eddigi szakirodalomban, de gyakran szinte csak mellékesen megemlítve; azért vélem szükségesnek felhívni a figyelmet ezekre a morféimákra, hogy az ugor nyelvek kínálta anyag ezen része is biztosan beépüljön az uralisztikai ismeretekbe. Úgy tűnik, ezt legkönnyebben úgy lehetne megvalósítani, ha születne egy olyan kötet, amely összefoglalná az ugor nyelvek közös örökségének és egyedi sajátosságainak legfontosabb tényeit. (Ha időm engedi, talán majd meg is kísérem...)

Nemrég RIHO GRÜNTAL kolléga tett föl nekem olyan kérdést, amely felébresztette Csipkerózsika-álmából az itt tárgyalandó problémák megoldása iránti vágyamat. GRÜNTAL arról érdeklődött, vannak-e nyomai az ugor nyelvekben az ősi **-ta/*-tä* ablativusragnak. Erre föl hajdani ötleteim egyikét felelevenítve igyekeztem minuciózus munkával összegyűjteni a kérdéssel kapcsolatos szakirodalmat és azokat az ugor adatokat, amelyek ablativusi funkciót hordozó *t* elemű szuffixumot tartalmazhatnak. Közben más morfológiai elemekre is kiterjedt a figyelmem.

Elkezdtem hát kutakodni ez ügyben az ugor nyelvekben, főleg az osztjákban. Ennek a kutakodásnak az eredményeit teszem most közzé. Állításaimat igyekszem kellő mennyiségű bizonyítóanyaggal megerősíteni; adattáramat összesítve bocsátom az olvasó rendelkezésére, és fejtegetéseim során csak sorszámmal utalok az egyes adatoknak a tanulmány 2. pontjában lévő lelőhelyére.

Az itt tárgyalt szóalakok fonetikai változatossága nem mindig értelmezhető várakozásunknak megfelelő szabályos hangváltozások révén, aminek alapvetően az az oka, hogy a különösen gyakran használt szavak (ilyenek pl. a névmások, a számnevek, a határozószók, a névutók) erősen ki vannak téve a csonkulásnak és egyéb deformációnak, főleg akkor, ha rövid hangalakúak.

* Ezúton is megköszönöm lektoraim értékes észrevételeit, egyebek közt azt, hogy felhívták a figyelmemet néhány fontos szakirodalmi tételre. – A szövegidézeteit és az idézett nyelvi adatokat mindenkor a forrásaimban szereplő alakban közlöm.

2. Példák. A következőket gyűjtöttem össze: a szóba jöhető osztják határozószók és névutók, egy már esetraggá vált és névutóként is megőrződött névutó (az adatár 1. adata), valamint egy talán esetraggá válóban lévő névutó (az adatár 3. adata).

1. Ablativusi funkciójú, részben esetraggá agglutinálódott névutó: Ni *ewət* (*ewətt-*), Kaz *ewəlt*, *ewəl*, O *ewəl't* (*ewəl'tt-*) 'от, из; von; her, aus; по (с дат. пад.); entlang, während, nachdem'; ablativusrag: V -*oγ/-öγ*, Vj -*ow/-öw*, Trj -*i/-i*, J -*i*, DN -*iwə*, Kr -*iwət*, -*iwə* (DEWOS. 233). Ezekről valamikor ezt írtam: „A V *oγ/öγ*, Vj *ow/öw*, Szur. *i/i* ablativusragnak ismereteim szerint nincs megfelelője a Szal.-ban, helyette a vele etimológiailag összetartozó *iwət* névutó használatos, amely a nyugati nyelvjárásokban igen általános: *ātə rāk i. warəm nān* 'хлеб, испеченный из ржаной муки' (NyK 80: 330)¹” (HONTI 1982: 111–112). Tudtommal keleten csak a szurguti dialektusokban ismeretes, ahol *iwəl*, (Sal) *iwət* az alakja (de előfordul az *iwəlt* is, l. alább, a B) Uráli kori ablativusi *-*ta*/*-*tä* cím alatt): Tra *t'i qol pālək iwəl* 'a lucfenyőt (félbe szakította) (tkp. ezen lucfenyő feléből)', *sārtał iwəl* 'amíg megszárad' (CSEPREGI 1998: 100, még vö. 26), J *āmsilətam iwəl* 'éldegélésem (tkp. üldögélésem) közben' (CSEPREGI 1998: 122), P *sākkəl iwəl* 'két hajfonatánál fogva' (HONTI 1978: 330), Sal *qār qot iwət* 'от охотничьей избушки' (TERĚŠKIN 1981: 81), *puγəs təpə i.* 'из-под пазухи', vö. *puγəs* 'пазуха' (TERĚŠKIN 1981: 381), *təpə* 'нутро, внутренность'... (TERĚŠKIN 1981: 221), DN *pgγēme* ['fiútól'], Kr *χə•tīyət* ['házból'] (VÉRTES 1964: 1, 65), Ni *ma ewəttəm*, Kaz *ma ewəltəm* 'von mir', *nāñ ewəltan* 'von dir', *tām xət tōmi ewəl* 'dieses Haus ist größer als jenes' (DEWOS. 233). A Sal nyelvjárásban „Az ablativusrag hiánya és a helyette használatos *iwət* névutó délies jegy” (HONTI 1982: 117).

2. Ni *ettə*, Kaz *eł'ti*, O *eł'ti* 'ylitse; an – vorbei; von – her stb.' ← V *elz*, Vj *elä*, Trj *ālz*, J *ālə*, DN *ətə*, Ni *ātə*, Kaz *āl*, O *āl* 'покрышка; Deckel' (DEWOS. 70–71; vö. még HONTI 1984: 83).

3. Ablativusi funkciójú (esetleg már többé-kevésbé agglutinálódott) V *niñit*, Vj *niñə*, Trj *niñt*- névutót tartalmazó szerkezet, amely ismert a teljes keleti osztják nyelvjáróterületen:

V *mā riñim nōñ riñinnīñət jēməki* 'az én csónakom a te csónakodnál jobb', *tōm kāsī-niñit oγər* 'er ist größer als jener Mann', Vj *loγ mesniñə oγər* 'a ló a tehénnél értékesebb', *nōñ mēnniñ oγər wəsən* 'te nálam magasabb vagy' (HONTI 1984: 65; DEWOS. 1006).

Trj *tōrəmnə kuł mā niñtem jirəłti* 'az isten nem adott nekem szerencsét a halászatban' (kb. 'istentől a hal éntőlem megtagadtatott', vö. DEWOS. 407), P *lōw niñte pēta jāsəñ tuwəm* 'üdvözetlet hoztam ötőle', Sal *mā niñktem* 'éntőlem' (HONTI 1984: 83; l. még TERĚŠKIN 1981: 286; DEWOS. 1006; CSEPREGI 1998: 26).

4. Palatális hangrendű, *t-* kezdetű mutató névmás: V Vj *təl*, Trj J *təł*, DN *tət-* 'отсюда; von hier', Ni *tätta*, Kaz *tālta*, O *tāl'ta* 'innen; von hier' stb., V *til-pilt* 'с этой стороны', DN DT *tət-sāxet* 'von hier', V *təl-tomnam* id. [ehhez vö. V *təltəynām* 'отсюда'], KoP *tātit* 'tuolta, sieltä; von dort', *tətit* 'täältä; von hier', *tātitta* 'оттоле; tuolta; von dort', J *təłiātə*, DT KoP *tətiitə* 'von hier (J DT); sieltä; von dort (J KoP)', Trj J *tətti*, DN DT KoP *təttə* 'здесь; täällä; hier' (TERĚŠKIN 1981: 466, 483; DEWOS. 1311, 1391–1392; vö. még HONTI 1984: 83).

¹ HONTI 1978: 330.

5. Veláris hangrendű, *t*- kezdetű mutató névmás: Trj *tāl* 'sieltä; von da', Trj J *tōl*, DT *tōt*- 'von dort', V *taltəy* 'von dort', *tal-pilt*² 'с той стороны', V Vj *tat*, *tāt* 'там; tuolla; dort', Vj *tattj*, Trj *tättj*, J *tattj* 'этак; so; siellä; da; dort', V Vj Trj J *tōt*, Ni Kaz *tōta*, O *tota* 'там; da; dort' (TERĚŠKIN 1981: 454; DEWOS. 1393–1395).

6. Adverbium: V Vj *kūm*, Trj *kem*, *kim*-, J *kem*, *kim*, DN *kim*, Ni Kaz *kīm*, O *kim* 'наружу, вон; hinaus, nach außen', V *kōmāl'tā*, Trj *keməltā*, DN *kāməttā*, Ni *kaməttā*, Kaz *kaməltā*, O *kāmāl'tā* 'kintről; von draußen' stb. (DEWOS. 636; vö. még HONTI 1984: 84).

7. Adverbium: V Vj Trj Irt *num*, Ni Kaz *nīm*, O *num* 'верхний; oben befindlich', VK *numəl*, DN *numət* 'сверху, von oben (herab)', V Vj *nōmāl't*, Trj *noməltā*, DN *numəttā*, Ni *numəta*, Kaz *nōməltā*, O *nōmāl'tā* 'сверху, von oben (herab), vom oberen Flußlauf her', V Vj *nōmən*, Trj *nomən*, Irt Ni *numən*, Kaz *nōmən*, O *nomən* 'наверху, oben, weiter oben am Fluß' (DEWOS. 988–989; vö. még HONTI 1984: 84).

8. Adverbium: VT Vj Trj *nim*, Kaz *nīm*, O *nim* 'нижний; Unter-, Ufer-; weiter unten am Fluß', Trj *nāməltā*, KoP *nāməttā*, Ni *naməttā*, Kaz *naməltā*, O *nāmāl'tā* 'weiter vom Ufer weg (auf dem Fluß)', V Vj *nāmən*, Trj KoP *nāmən*, Ni Kaz *namən*, O *nāmən* 'на берегу; am Ufer' (TERĚŠKIN 1981: 285; DEWOS. 985–986; vö. még HONTI 1984: 84).

A mutató névmási alapú lexémák adverbiumként léteznek, a főnévből képzettek pedig névutóként.

3. Az ablativus. Két ősi esetragról szólok a következőkben, az ugor kori **-l*-ről és az uráli kori **-ta/*-tä*-ről, amelyekről HAJDÚ ekként foglalta össze a korabeli ismereteket: „Az ablativusi **-ta*, **-tä* ragnak a magyarban (és néhány más rokon nyelvben, pl. a vogulban és az osztjákban) nincsen nyoma. Helyette mindhárom ugor nyelvben egy **-l* elemű ablativus jelentkezik: az *alól*, *felől*, *mellől*, *közül* határozószavakban (vö. vogul *kün-l* 'kívülről', *tū-l* 'onnan, túlról' stb.), és az *-UL* essivus, *-VEL* instr-komit, *-BŐL* elativus, *-TŐL* ablativus, *-RŐL* delativus, *-NÁL* adessivus, *-NŐL* kollektív ablativusi ragjaink végső elemeként” (HAJDÚ 1981: 141; l. még HAJDÚ 1987: 229–230).³ E kérdésekről némileg másképp nyilatkozott BEREČZKI GÁBOR: „Az ablatívusz **-tA* ragja az ugor nyelvekben feltehetően átértékelődött, lokatívuszrag vált belőle, s így erre vezethető vissza a régi m. *-t(t)* is (vö. *itt*, *ott*, *Kaposvárt*)” (BEREČZKI 2003: 52). Továbbá: „Az uráli *-tA* ablatívuszrag átértékelődése folytán az ugor nyelveknek új ablatívuszragot kellett kifejleszteniük, ez lett az **-l*. Az ugor nyelvek ablatívuszragja (vö. m. *alól*, *mögül*) valószínűleg a finnugor nyelvekben igen elterjedt **-l* helynévképzőre (vö. fi. *Karjala*) vezethető vissza” (BEREČZKI 2003: 52).

² *талылт* 'с той стороны; по той стороне' (TERĚŠKIN 1961: 189), vö. *ил нилт*, *ил пилт* 'спереди, с передней стороны' (TERĚŠKIN 1961: 175, 1981: 360), Vj *im aləy pilt* 'к вечеру' (TERĚŠKIN 1981: 360) – ezekhez még vö. DEWOS. (1145–1146). A *талылт* talán azt mutatja, hogy a két elem egy adverbiummá forrt össze, ezért következhetett be az *i > j* hangrendi átcsapás. A DEWOS. (1145) szerint az *pil* utótagként álló osztják partikula, amely a keleti és a déli nyelvjáráásokban önmagában lativusi értékű elem, északon lativuszraggal kiegészülve használatos.

³ A nagybetűs morfémák természetesen raghalmozással keletkeztek (ezekről l. KOROMPAY 1991: 293–295).

A) Ugor kori ablativusi *-l

1. Osztják

„Az ugor -l ablativusrag megfelelői a chantiban: -l, -Λ, -t. A primér ablativusrag a chantiban már nem élő formáns, csupán néhány névutóban és határozószóban maradt fenn: O. *əʷəlt* 'től, -tól'... *toΛ-tà* 'onnan'; *tàΛ-tà* 'innen'; *nōməΛ-tà* 'földről'” (RADANOVICS [= RÉDEI] 1956: 635). Megjegyzendő, hogy névmási adverbiumokban a pusztá *-l ablativusrag is létezik: (4.) VT Vj *təl*, Trj J *təΛ* 'отсюда; von hier', (5.) Trj *tāΛ* 'sieltä; von da', Trj J *tōΛ* 'von dort', nyomatékosítás végett azonban leggyakrabban az uráli *-ta/*-tä folytatójával társulva szerepel, pl. (6.) V *kōməl'tä*, Trj *keməΛtā* 'kintről; von draußen', (7.) V Vj *nəməl't*, Trj *noməΛta* 'von oben (herab)', továbbá az ablativusi funkciójú, részben esetraggá agglutinálódott névutóban: (1.) Kaz *ewəΛt*, *ewəΛ*, O *ewəl't* 'от, из; von; her, aus'. A nyomatékosítás itt tárgyalandó eszköze a pleonazmus és (annak speciális változata) a reduplikáció, amely közönséges jelenség az adverbiumok, a névutók és a névmások morfológiájában, vö. pl. osztj. (4.) KoP *tātīt* 'von dort', *tātīt* 'von hier', *tātītta* 'von dort' stb., (5.) Vj *tattj*, Trj *tāttj*, J *tattj* 'da; dort'.

Az ablativusi -l a kérdő adverbiumban lativusi funkcióra tett szert, pl. O *χōl* 'куда; wohin', V Vj *kōl-mōčz*, Trj *kōΛ-mōčz* 'докуда; bis wohin', Kaz *χōΛ-peΛi*, *χōΛ-peΛa* 'куда-то', vö. DN *χāta*, Kγ *χōta* 'куда' (DEWOS. 442), a magyarban pedig locativusi funkciót vett fel, pl. *hol* (erről l. D. MÁTAI 1991: 415).

2. Vo gul

A vogulban világosan megőrződött ez az esetrag határozószókban és névutókban, továbbá összetett esetragokban (l. LIIMOLA 1963: 60–73, 99–118, 162–176). A vogulban az elativus–ablativus összetett ragjában láthatjuk viszont ezt a ragot az egész nyelvterületen *nVl* hangalakban (LIIMOLA 1963: 60–78). Vogul adverbiumokban bőségesen képviselve van ez az ősi, ugor kori ablativusrag, pl.:

TJ *lōjə•Λ*, KU KM *lūiəΛ*, P *lūiΛ*, So *lūil* 'vom Unterlauf des Flusses her', vö. TJ *lōi•n*, KU KM *lūn*, P *lūin*, LO *lūn* 'am unteren Laufen eines Flusses; unten' (LIIMOLA 1963: 131, 133, 163–164; K-WWb. 407b);

TJ *iaΛə•Λ*, KU *ḡḡə, ll*, So *ḡḡ, ll* 'von unten', vö. TČ *ḡḡə•n*, KU *ḡḡḡḡln*, P *ḡḡḡḡln*, So *ḡḡḡḡln* 'unten' (LIIMOLA 1963: 131, 133, 163–164; K-WWb. 206a);

TJ TČ *tii•l*, KU KM KO *təyl*, LO So *tijl* 'von hier entlang, hiernach jetzt, dann wenn, als, indem; sogleich' (K-WWb. 858b) ~ N *tīlnél* 'innen kezdve; von hier an' (M-WWb. 645b), TJ *tii•lnāḡ*, LO So *tijlnēl* 'von hier' (K-WWb. 858b).

3. Magyar

A magyarban is jól van dokumentálva az ugor kori -l ablativusrag (l. alább, a B) Uráli kori ablativusi *-ta/*-tä című szakasznak a magyar *innen*, *onnan*, *honnan* alatti részében és HONTI 2018: 34).

A magyarban az ugor kori -l főleg adverbiumokban létezik eredeti funkciójában, pl. *alól*, *felől*, *elől*, *mögül*, némelykor pedig locativusi funkciója lett, pl. *alul*, *végül*, *hol*, olykor helynevekben is viszontlátjuk, pl. (nyelvjárási) *Pécsül* 'Pécsről', *Egrül* 'Egerből'. Természetesen ez van a következő, másodlagos esetragjainkban is: essivus -ul/-ül, adessivus -nál/-nél, elativus -ból/-ből, delativus -ról/-ről, ablativus -tól/-től.

Az ablativusi ugor **-l* eredete. – Ezt az **-l* ragot sokáig megpróbálták összekapcsolni az uráli **-ta/*-tä* ablativusraggal, de hangtanilag téves kísérletnek bizonyult (l. alább), E. ITKONEN (1966) meg sem említi. A nyelvcsalád más nyelveiben ismereteim szerint nincs etimológiai rokona. (Még l. az 5. A tárgyalt ablativusi **-ta/*-tä*, a locativusi **-t* és az ablativusi **-l* esetleges történeti kapcsolatairól című pontban.)

B) Uráli kori ablativusi **-ta/*-tä*

Amint a bevezetőből kiderült, a szakirodalom szerint ennek a ragnak állítólag nincsenek nyomai az ugorban, adverbiumokban azonban olyan, *t* elemű végződések találhatók, amelyek funkcióik révén kétségtelenül erre az ősi ragra utalnak. Most azokból az adverbiumokkal foglalkozom, amelyekben felfedezhető ez az elem.

1. Osztják

A (1.) Ni *ewət* stb. ablativusi funkciójú névutóként használatos, amely délen esetraggá agglutinálódott, pl. DN *χotiwa* 'házból', Kr *ewiwət* 'lánytól' (HONTI 1984: 132). A délies jellegűvé vált szurguti típusú Sal nyelvjárásban⁴ és az egyértelműen a szurgutéhoz tartozó P dialektusban ugyancsak névutóként él: Sal *ātə rāk iwət warəm nañ* 'хлеб, испеченный из ржаной муки', *puγəs təγpə iwət* 'из-под пазухи', ez utóbbihoz vö. Trj *puγət ləγpiji* 'id.' (TERĚŠKIN 1981: 381), P *puγləli* 'ruhaöbléből', *juγ iwəλ* 'fa tetejéről', *pāyi* 'fiútól', *sākkəλ iwəλ* 'két hajfonatánál fogva' (HONTI–RUSVAI 1977: 224, 226, 228, 229, 230; HONTI 1978: 330).

RADANOVICS (1956: 635–637) az (1.) *ewəλt*, *ewəλ* stb. névutót, a vele összefüggő V *-oγ/-öγ*, Vj *-ow/-öw*, Trj *-i/-i*, J *-i* ablativusragot és az *eλ'ti* stb. névutót eleinte a közelre mutató **e-* névmás származékának tekintette, később ezt így módosította: „az *ewəλ't* és az *eλ'ti* névmásokat egymással összekapcsoltam, s az **e* közelre mutató névmás toldalékos alakjainak magyaráztam [...] Ma is úgy vélekedem, hogy az *ewəλ't* – persze az *eλ'ti*-től elválasztva – mutató névmási eredetű” (RÉDEI 1977: 208). RÉDEI (1977: 208) az *ewəλ't* és nyelvjárási megfelelői esetében a *γ*, *w* elemmel névmásképzőként számolt, amelyhez az *-l* ablativusrag járult. Ezt a névmásképzőt tévesen azonosnak vélte az ugor nyelvek sg. 3. személyű tömássalhangzó-jával (RADANOVICS 1956: 635–636), később – ugyancsak tévesen – koaffixummal azonosította, amelyhez az *-l* ablativusrag járult (RÉDEI 1977: 209). RÉDEIvel (1977: 208) ellentétben nincsen az osztjákban **e-* névmástő (l. DEWOS.), hanem csak *i-* (DEWOS. 3–4). STEINITZ (DEWOS. 233–234) azonban meg sem említi, hogy az *ewəλ't* névutó összefügghetne a közelre mutató *i-* névmástővel; nem is szól arról, mi lehet az *ewəλt* névutó eredete, morfológiai elemeit sem tárgyalja, csak azt közli, hogy összetartozik a keleti nyelvjárásokban meglévő ablativusraggal.

Mind a ragok, mind a névutók hangalakja arra mutat, hogy az **i* után **γ* állhatott. A P, Sal, déli és északi nyelvjárási névutó és a belőle keletkezett esetrag előzménye **iγəl* lehetett, amely pleonasztikusan **t*-vel egészülhetett ki, ennek az alapszáva pedig bizonyára az **iγ* volt, amely a keleti (V, Vj, Sur) nyelvjárásokban raggá agglutinálódott: V *-oγ/-öγ*, TERĚŠKINNál (1961: 54) *-aγ/-äγ*⁵ is, Vj *-ow/-öw*, Trj. *-i/-i*, J P *-i*.

⁴ A szalimi nyelvjárás beszélőinek elődei a Jugan vidékéről költöztek a Szalim vidékére (CSEPREGI 2014: 21), tehát a jugani dialektust vitték magukkal, amely ott a déli nyelvjárás befolyása alá került.

⁵ TERĚŠKIN (1961: 54–55) mindegyik ragalternánusra idéz példákat, de arról nem szól, melyik milyen feltétel mellett jelentkezik (erről l. alább ugyanebben a pontban).

Az **-i_g* eredete rejtélyesnek tűnik, magánhangzójában az *i*- névmástő lenne sejtethető; ami pedig a *γ*-t illeti, teljesen tanácstalan vagyok. Arra is gondolok, hogy az **-i_g* az **i*- névmástőtől független, ismeretlen eredetű elem lehet, és ablativusi névutóként funkcionált, a keleti (V, Vj, Sur) nyelvjárásokban raggá agglutinálódott, majd a keleti peremnyelvjárásokban (P, Sal) és a nyugati dialektusokban az ugor kori **-l* ablativusraggal és az – alább tárgyalandó – uráli kori **-ta/*-tä* ablativusrag osztják folytatójával bővült. Ez az összetett alakulat aztán a déli dialektusokban raggá lett, pl. DN *χotiwa* 'házból', Kr *ewiwa* 'lánytól'.

A Tra *ma iwə_Λtemi* 'tőlem' és a *li_ŋ iwə_Λti_Λ* 'tőle' adatokban (CSEPREGI 1998: 26) is látható az ablativusi *-t*. Az *iwə_Λtemi* és az *iwə_Λti_Λ* alakban történetileg tehát háromszoros pleonazmussal fejeződik ki az ablativusi funkció: az ugor kori *-l* ablativusraggal, az uráli kori *-t* ablativusraggal és az ősosztják **-i_g* névutóból létrejött szurguti ablativusraggal. Az általános szurguti *iwə_Λ* (de Sal *iwa_t*, Tra *iwa_Λt*), a raggá lett déli *iwa_t* (~ DN *ē_ŋē*, DT *ī_ŋē*, Kr *ī_ŋat*; ezekhez az adatokhoz vö. VÉRTES 1964: 1–2, 30–31, 65) és az északi *ewa_t(t)*, *ewa_t* (Ni *ewa_t* (*ewa_tt*)), Kaz *ewa_Λt*, O *ewa_Λ't*) alakok ősosztják előzményeként egymás mellett létezhetett a pleonasztikus *-t* nélküli **i_gəl* és az azt tartalmazó **i_gəlt*; az utóbbinak az *lt* elemét a déli területen és a nyizjami nyelvjárásban *tt* ≥ *t* képviseli, de délen helyenként ragként elvesztette szóvégi *t*-jét. A tromagani nyelvjárásban voltaképpen a ragozási tőként is funkcionáló dativusi *mantem* formát (ehhez vö. HONTI 1984: 71, 1977: 275–276) követheti az *iwə_Λ* névutó, tehát: *mantem iwə_Λ* ~ *ma iwə_Λtemi* 'tőlem'.

Régebben is foglalkoztam ezzel az együttessel, és így vélekedtem róla: „A V *oγ/ōγ*, Vj *ow/ōw*, Szur. *i/i* ablativusragnak ismereteim szerint nincs megfelelője a Szal.-ban, helyette a vele etimológiailag összetartozó *iwa_t* névutó használatos, amely a nyugati nyelvjárásokban igen általános: *ātə rāk i. warə_m nān* 'хлеб, испеченный из ржаной муки'” (HONTI 1982: 111–112).

A keleti esetraggal vannak egyéb problémák is:

a) A V *-oγ/ōγ*, *-aγ/āγ*, a Vj *-ow/ōw* magánhangzója a feltehető ősosztják **-i*-vel szemben valóban rejtély, talán azzal függhet össze, hogy az **-i_g* eredetileg csakugyan önálló elem volt, és agglutinálódása során igazodhatott a névszó magánhangzójához. A V *-aγ/āγ* morféma *a* és *ā* eleme létrejöttének oka talán a keleti osztjákban gyakori nyelvtörés szerinti harmóniában kereshető, amely a névszók birtokos személyjelezésekor tapasztalható. Főleg az egyszótagú főnevekhez, ha alsó nyelvtörésű a magánhangzójuk, vagylagosan alsó nyelvtörésű magánhangzóval csatlakoznak bizonyos személyragok (ennek következtében alakult ki a keleti nyelvjárásoknak a disszimiláción alapuló paradigmatis magánhangzóváltakozása); ha pedig nem alsó nyelvtörésűak, a kapcsoló magánhangzó felső nyelvtörésű (volt az ősosztjában) vagy *ə*,⁶ pl. V Vj *āmp*, Trj J *āmp* 'Hund' ~ Vj *āmpām* (~ V Trj J *impām*) 'mein Hund', V Vj *wānəm*, J *wānəm* 'Gesicht' ~ Vj *wānmām* (~ Vj J *wiñmām*) 'mein Gesicht' V *an*, Trj J *ān* 'Pfahl' ~ V *anam* (~ Trj J *unəm*) 'mein Pfahl', V Vj *maγ*, Trj J *māγ* 'Biber' ~ J *māγam* (~ Trj *muγəm*) 'mein

⁶ Ez utóbbi TERÉSKIN (1961: 37) anyagában szerepel, de gyaníthatólag téves észlelésről van szó, amikor *i/ā* helyett *ə/ō* (= TERÉSKIN 2/ə) hangot hallott, a kettő ugyanis nagyon közel áll egymáshoz, de a könyvének szójegyzékéből idézett adatokban a várakozásnak megfelelő *i/ā* (= TERÉSKIN *u/bi*) jelölés látható.

Biber’ (l. pl. HONTI 1973: 309–312 ↔ V лил ’дыхание’ ~ лилим ’мое дыхание’ (TERĚŠKIN 1961: 154a), V Vj *рым* [= *rijt*] ’лодка’ ~ *рымтам* [= *rijtəm*] ’моя лодка’, *лис* [= *lis*] ’силок, петля’ ~ *лисәм* [= *lisəm*] ’мой силок’ (TERĚŠKIN 1961: 37), *нур* [= *nur*] ’месть’ ~ *нурын* [= *nuršn*] ’твоя месть’, Vj *kə’t* ’Hand’ ~ *kõtā’m* ’meine Hand’ (VÉRTES 1964: 157), Vj *lil* ~ *lilim*, Trj *lil* ~ *liləm* ’Atem’ ~ ’mein Atem’ (DEWOS. 749). Talán megerősíti a TERĚŠKIN könyvében található két, *-ay/-äy* ragot tartalmazó adat, hogy a nyelvválás szerinti harmónia szabja meg ezen végzések jelentkezését: *məŋ kəlxosəyay* [= *məŋ kəlxosəyay*] ’из нашего колхоза’, *jəŋkäy* (~ *jəŋkəy*!) [= *jəŋkäy* (~ *jəŋkəy*!)] ’из воды’ (TERĚŠKIN 1961: 54). A V *-oy/-öy* és a Vj *-ow/-öw* rag *o* és *ö* magánhangzójának labiális volta nyilván a **y*-nak köszönhető, a **y* > Vj *w* pedig természetes változás.

b) Szokatlan, hogy a szurguti nyelvjárásokban eltűnt a **y*, ilyenről a **y* esetében sem tudok. A **y* végleges eltűnése viszonylag későn történt meg, hiszen CASTRÉN szurguti anyagában még megvan a magánhangzó mellett: *eux*, *iux* ~ *i* (= *e_y/ʔe_y*, *i_y/ʔi_y* ~ *i/ʔi*) (CASTRÉN 1858/1969: 28); ehhez vö. még „Der Ablativ endigt auf *īwet* (*ēwet*), Surg. *eux*, *iux*, i z. B. *xonīwet* (*xonēwet*), S. *kaneux*, *kani* von dem Kaiser; *īmīwet* (*īmēwet*), S. *īmijiux*, *īmiji* von der Frau” (CASTRÉN 1858/1969: 27).

c) CASTRÉN déli osztják leírásában akad egy feltűnő közlés: „Es giebt auch eine längere mit dem Ablativsuffix verwandte Form: *īwena* oder *īwen*; diese kommt aber sehr selten vor, z. B. *xattīwen* ’heute’” (CASTRÉN 1858/1969: 27, l. még 28). Ennek hitelességében FUCHS kételkedett: „Die Endung in *-īwet*, *-ēwet* ist das alte Ablativsuffix [...] Dass das *-t* in *-īwet*, *-ēwet* nicht mehr zum Stamm gehört, beweist auch die Form *χattīwen* ’bei Tage’ CASTRÉN 19, 70, falls sie nicht auf einem Schreib- oder Druckfehler beruht und *χattīwet* lauten sollte, wie das Wort S. 83 im Wörterverzeichnis angeführt ist” (FUCHS 1911: 99). Ez utóbbi, locativusi funkciójú alak nem szerepel a DEWOS.-ban, feltehetőleg azért, mert STEINITZ FUCHS megjegyzését indokoltan fogadta el, de CASTRÉN (1858/1969: 27) fent idézett közlése („Es giebt auch eine längere mit dem Ablativsuffix verwandte Form”) nem támogatja FUCHS kételkedését. Ezen osztják adverbiumok *-tal/-tä* morfémajának *t* elemében azért is látom a hajdani ablativusrag folytatóját és – sokak (pl. UA. 289, 384–385; FUCHS (1911: 96–99; KARA 1911–1912: 4; LIIMOLA 1955–1956: 31, 1963: 169) nézetével ellentétben – nem valami (mutató névmási eredetű) partikulát, mert a CASTRÉN-féle locativusi *īwen* és *īwena* csak úgy jelenhetett meg, hogy az *īwet* alak *t* eleme ablativusi funkcióval rendelkezett, és ezért a locativusi *-n* könnyen a helyére léphetett (hasonló esemény volt az, hogy a m. *innét*, *onnét*, *honnét* mellet megjelent az *innen*, *onnan*, *honnán*; l. Az ablativusi ugor **-l* eredete című pontban), aminek következtében a rag vagy a névutó funkciója is megváltozott.

A CASTRÉN (1858/1969: 67) közölte déli *piretta*, *pīrīwet* ’hinten, von hinten’ adverbiumok közül az első az **-alta/*-əltä* összetett ragot tartalmazza, a második pedig az ezen pontban tárgyalt névutóból agglutinálódott ragot (vö. V *pīrāl’ta*, Trj *pīrəta*, DT *pīrəttä* ’сзади; von hinten’ ~ Fil *pīrewət* ’von hinten’, DEWOS. 1200).

SAUER (1967: 193–195) **-alta/*-əltä*, **-əltta/*-əlttä* régi adverbiumi ablativusragokról írt. Ezek *l* eleme az ugor kori ablativusrag képviselője. A *t* kezdetű mutató névmásokból képzett ablativusi adverbiumok világosan mutatják, hogy az ősosztják likvida folytatói ablativusi funkció hordozói: (4.) VT Vj *təl*, Trj J *təΛ*, DN

tət 'отсюда; von hier', (5.) *Trj tã* 'sieltä; von da', *Trj J tō*, *DT tōt* 'von dort'. Az összetett adverbiumrag *-ta/-tä* eleme pedig a pleonazmus eredményeként nyomatékosítás végett az **-l* ablativusraghoz csatlakozott uráli eredetű ablativusrag, mint fentebb már említettem. A nyugati nyelvjárási adverbiumi végződés előzményeként rekonstruálta SAUER – nyilván STEINITZ intenciói nyomán – az **-əltta/*-əlttä* változatot, mondván: „Die Form **-əltta/*-əlttä* (mit *-tt-*) lässt sich in phonetisch zuverlässigen Quellen wie Karjalainen, Paasonen, Steinitz) mit Sicherheit nur aus den nördlichen Dialekten Kaz. Sy. O erschliessen, wo stimmloses *l* (*l'*) vor *t* die Realisierung von */lt/* darstellt, z. B. Sy. *jǎχa-əl'ti* 'zusammenlegen' [= *əltti*] [...]. In Kaz. (KT) schreibt Toivonen in diesen Fällen ungenau *-at-* statt *-a't-*, z. B. *χōati* [= *χōalti*]” (SAUER 1967: 194). Zavarba ejtőnek találom ezt az értelmezést: a) a *-ta/-tä* természetesen az adverbiumi ablativusrag, de a hosszú *t-s* *-tta/-ttä* változat alaktanilag értelmezhetetlen; b) a legkeletibb, vagyis a V, Vj nyelvjárásokban ingadozik KARJALAINEN írásmódja (*lt ~ l't*), ehhez vö. „Es fällt allerdings auf, dass Karjalainen im Ablativsuffix konsequent *-l't-* schreibt, während er bei der Verbindung */lt-/* sonst schwankt (*-lt-* und *-l't-*)” (SAUER 1967: 195). A keleti nyelvjárások ezen morfémaját mégis **-əltta/*-əlttä* alakban rekonstruálja, az északiakét viszont **-əltta/*-əlttä* formában, a déliek esetében azonban mindkettőt lehetségesnek tartja.

Én másképpen értelmezem az osztják adatok KARJALAINEN-féle írásmódját: az *lt* esetében az *l* enyhe zöngétlenedésének jelölését vélem látni az *l't* írásképen, ennek a megfigyelésnek a helyességét igazolja, hogy a zöngétlen (!) *Λ* előtagú *at*-t nem írta KARJALAINEN *a't*-ként. Következésképpen ennek az adverbiumi ablativusragnak csak **-əltta/*-əlttä* lehetett az ősoosztják előzménye. Ezt megerősítendő, még a következő tényekre hívom föl a figyelmet: a *t* és az *s* előtt is bekövetkezik (vagylagosan) a gyenge zöngétlenedés, pl. V *ǰəltä* 'gehen' ~ Vj *ǰə' tã* [= *jěltä / jělttä*] 'besuchen': *ǰəlam* [= *jělam*] (perfectum, sg. 1.), *ǰə'səm* [= *jělsəm / jělsəm*] (praeteritum, sg. 1.),⁷ *ǰəltəs* [= *jěltəs*] (praeteritum, sg. 3.), *ǰə' tɣəŋ* [= *jěltiγən*], *ǰə' tãγəŋ* [= *jěltäγən*] (perfectum historicum, sg. 3.) (KT. 202b, DEWOS. 360),⁸ Kaz *mōʌsq' tɕi*, O *mɔl'sărtä* 'nicht gebrauchen' (KT. 558a; DEWOS. 925), Sy *ēlti*: *sumət nɔl ē* 'vom Birkenkap', *nēməlti* 'nichts', *jērti* 'regnen' (STEINITZ 1975: 54).

Az osztják névmásokat feldolgozó VÉRTES mintha részben hozzám hasonlóan látta volna az osztják *-t* végződés eredetét (ami a jelek szerint elkerülte a kérdésről később nyilatkozóak figyelmét): „Zur Charakterisierung des A b l a t i v s ist das weit verbreitetste Element die Postposition OstjN. *əuəlt* [...] welchem das

⁷ A Vj *ǰə' tã* és *ǰə'səm* adatokban a zöngétlenedést jelző ' valójában a hármas mássalhangzó-kapcsolatból kiesett *t*-re utal.

⁸ A KT. nem különítette el egymástól a Vj (1.) *ǰə' tã* [= *jěltä*] 'gehen' és a (2.) *ǰə' tã* [= *jělttä*] 'besuchen' alakjait. Egyértelműen az elsőhöz tartozik a következő: *ǰəlam* [= *jělam*], ezek pedig a másodikhoz, vagyis az első ige derivátumához: *ǰə' tɣəŋ* [= *jěltiγən*], *ǰə' tãγəŋ* [= *jěltäγən*], *ǰəltəs* [= *jěltəs*], a harmadik csoportnál – kontextus híján – nem dönthető el, melyik ige alakjairól van szó: *ǰə' tã* [= *jěltä / jělttä*], *ǰə'səm* [= *jělsəm / jělsəm*]. STEINITZ (DEWOS. 360) felfigyelt erre a kettősségre, de nem kommentálta az alternatíván értelmezhető alakokat. Ugyanennek a felfogásnak tulajdonítom az (1.) O *ewə' t-* (~ *ewə' t*) írásmódját (ehhez vö. a SAUER megállapításaihoz fentebb fűzött kommentárjaimat).

Ablativsuffix der Südmundarten *-ēy3* [...] genau entspricht, angenommen, daß das auslautende *-t* im Westen das finnisch-ugrische Ablativsuffix **t ~ *δ* ist...” (VÉRTES 1967: 251). Az általa hivatkozott szerzők (BEKE 1905b: 50–62; KARA 1911: 77–82; SZINNYEI 1927: 131–134; ZSIRAI 1937: 65–66, 1994: 67–68) azonban nem az osztják szóvégi *t*-vel azonosították az állítólagos finnugor kori „**t ~ *δ*” ablativusragot, hanem az ugor nyelvek *-l* ablativusragjával.

2. Vo gul

A vogulban is megtalálni véltem az ablativusi funkciójú *t*-t a *tîlt* adverbiumban és társaiban: „*tōmēn kūrāt tîlt ōli* a tó kezdete i n n e n t ō l van” (KARA 1911: 78, 1911–1912: 177; M-WWb. 645b); a MUNKÁCSI-féle *t,lt* = K *tîlt* (~ K *tēil*, *tîl*, N *tîl* stb.) ’innen, most, ezután; ezért; ebből; von hier; jetzt nacher; darum; davon’ (M-WWb. 645a) szóhoz vö. TJ TČ *tii•l*, KU KM KO *təyl*, LO So *tijl* ’von hier, hier entlang, hiernach jetzt, dann wenn, als, indem; sogleich’ (K-WWb. 858b). Ez egyértelműen a N *ti*, K *tē* ’ez; ím; mindjárt; dieser; sieh; gleich’ (M-WWb. 643a), TJ TČ *ti*, KU *tə*, P *tʰi*, LO So *ti* ’diese(s); jetzt, eben’ (K-WWb. 857a) névmás *l*-ragos alakja, a *t*-je – LIIMOLA (1955–1956: 33) óvatosan megfogalmazott véleményével ellentétben – azonban aligha lehet mutató névmásból keletkezett nyomatékosító elem, hanem csak az ősi *t* ablativusrag folytatója (megokolását l. alább).

a) Ez utóbbi feltevést megerősítheti, hogy a raghalmozással keletkezett TJ *tüülnāl* (~ *tüül*) ’von da, von dort’, TČ *tii•lnel*, LO So *tijlnēl* ’von hier’ (K-WWb. 858b; vö. LIIMOLA 1963: 166–167), KM *ij•ll* (~ *ijl*) ’von Hause’, KU *ijlt* (~ KU *iōnl*, TJ *ij•nl•*) ’von Hause’ (K-WWb. 190a; vö. LIIMOLA 1963: 162) alakok némelyike vagy az *l* reduplikációjával (KM *ij•ll*), vagy a névszói paradigma ablativusragjával (TJ *tüülnāl*, *ij•nl•*, KU *iōnl*) bővült változatával konkurrálnak.

b) Mindezek és a következő, raghalmozásos alakok is egyértelműen azt mutatják, hogy valaha ennek a *t*-nek bizonyosan ablativusi funkciója volt, vö. KU *ijlt* ~ *ij•ll* ’von Hause’, *kβā nlt* ~ KU *kβā•nl* ’außen herum, außen vorbei’ (K-WWb. 317a; vö. még LIIMOLA 1963: 162, 168), KU *ūilt* ~ *ūiēl*, LU *ui•ll* ’von an, seit, nachdem, während’ (LIIMOLA 1963: 171; K-WWb. 144a).

c) Ebből a szempontból nagyon fontos adalékok a KU *ā•ll uīt*, KM *ijlβōil* ~ (folklórnyelvi) *ijlβōit* ’von zu Hause (weg)’ adatok (K-WWb. 190a), hiszen az ablativusi funkciót az egyikben csak az *-l*, a másikban csak a *-t* hordozza. A KU *uīt*, KM *βōil*, *βōit* elemek ugyancsak adverbiumok, amelyek a KU *ā•ll*, KM *ijl* ’vom Oberlauf des Flusses her’ adverbiumhoz is hozzájárulva szintén hangsúlyosabbá teszik a funkciót: KU *ā•ll uīt*, KM *ā•llβōit* ’vom Oberlauf noch weiter flussaufwärts’ (K-WWb. 40b), vö. még TJ *βqīl*, KU *ūiēl*, *uīt*, KM *βōil*, P *βui•l* ’von an, seit, nachdem’ (K-WWb. 144a). Felhívom a figyelmet arra, hogy az idézett KU adat három változatban is létezik: (*ā•ll*) *uīt*, *uīt*, *ūiēl*. A KM *ijlβōil* ~ (folklórnyelvi) *ijlβōit* ’von zu Hause (weg)’, KO *ijūiluil* ’von Hause’ (K-WWb. 190a), és a KU *ā•ll uīt*, KM KM *ā•llβōit* adatok is pleonazmussal nyomatékosítják az ablativusi funkciót: az *-l* ablativusragot az agglutinálódott ablativusi névutó (*uīt*, *βōil*, *βōit*) követi.

Kétféle, azonos hangalakú partikulájuk van a kondai nyelvjárásoknak: KU *taχ*, KM *taχ*.

Az első KU *taχ*, KM *tâk* stb. partikula is nyomatékosíthatja az ablativusi adverbiumot, pl. KU *nāl ml taχ*, KM *nōalmaltâk* 'vom Ufer (in den Wald)' ~ KU *nāl māl*, KM *nōalmāl* 'vom Fluss, vom Ufer' (K-WWb. 501b–502a), KU *tōβltaχ*, KM *tōβltâk* 'von dort' ~ KU *tōβl*, KM *tōβl* 'id.' (K-WWb. 868b), KU *ēltaχ*, *ēltâχ*, KM *ē ll taχ* 'aus der Ferne' ~ KU KM *ē ll* 'von Weitem, aus der Ferne' (K-WWb. 44b–45a). – Ez a vogul *taχ*, *taχ* nyomatékosító partikula *t*-ből és az *aχ*, *aχ* elemből áll, ebben a partikulában az utóbbi elem a nyomatékosítás voltaképpeni kifejezője (LIIMOLA 1963: 170). LIIMOLA a *t* mibenlétéről így írt: „Es hat sich an *-lt* in solchen Fügungen wie (Kann.) KM *nāγ tōβltâk mā nn*, *om tōγltâk māna m* 'geh du jenen Weg, ich gehe diesen Weg' angeschlossen, wo die betreffenden Wörter einander gegenüber stehen und besonders betont sind (s. Verfasser a. A. S. 33⁹). In KU *ēltaχ* [**ēlalttaχ* 'aus der Ferne', l. LIIMOLA 1955–1956: 32; K-WWb. 45a] und *nāl ml taχ* ['vom Ufer (in den Wald)'], K-WWb. 502a] ist *-taχ* an das *-lt* angehängt worden, während KM *-tâk*, KO *-taχ* usw. das einfache *-t* verdrängt hat” (LIIMOLA 1963: 170). A KU *taχ*, KM *tâk* adatok *t* eleme a *t* ablativusraggal azonos, amelyhez még a *χ* és a *χ* egyértelműen (tatár eredetű) erősen nyomatékosító szuffixum járult (LIIMOLA 1955–1956: 29–30).

A vogul névszók alaktanát bemutató monográfiájában LIIMOLA az idézett adverbiumok *lt*-jének még egy történeti magyarázatát adta elő: „Es ist möglich, dass die ostj. Endung **-lta* in der Form **-lta* in die KU-Mundart übernommen wurde und von dort in KM, KO kam. Ihr Vokal schwand dann, und das so entstandene *-lt* blieb neben dem alten Suffix *-l* bestehen” (LIIMOLA 1963: 170). Ez teljességgel kizárható, hiszen a kondai vogul nyelvjárások a déli osztják nyelvjárásokkal érintkeznek, amelyekben a vitatott végződés nem *lta* vagy *lta*, hanem *tt(a)* és *t(a)* hangalakú.

Ennek az első, egyértelműen ablativusi *taχ*, *taχ* partikulának vannak hosszabb, másodlagos változatai is a kondai vogul nyelvjárásokban. A *tâkāl*, *tâkāl* partikulákat csak ablativusi adverbiumokkal kapcsolódva találtam meg a nagy vogul szótárakban (M-WWb.; K-WWb.), LIIMOLA (1955–1956: 31–33, 1963: 168–170) tanulmányaiban és AHLQVIST (1891, 1894) köteteiben. Ezek tehát az ablativusi *t* és a tatár eredetű *χ*, *χ* nyomatékosító elem összeolvadásából keletkezett első *taχ*, *taχ* származékai, amelyekben a szóvégi *l* (*tâkāl*, *tâkāl*) az ugor kori ablativusi *l* csatlakozása révén jött létre, így a KU *ēltaχ*, *ēltâχ*, KM *ē ll taχ* 'aus der Ferne', KU *χ t l taχ*, KM *χ ā t l taχ* alakokban kétszeres pleonazmus van (*-t-taχ*, *-t-tâχ*, ill. *-l-taχ*, *-l-tâχ*); a KM *kβānāl tā kāl* 'von draussen' (LIIMOLA 1963: 168), a KM *tāyltān kāl*, KO *tāyltā kāl* 'von hier; hier entlang, diesen Weg' (~ KU *tāyltâχ*, KM *tāyltâk*) (LIIMOLA 1963: 168; K-WWb 858a), K *ūl-tānkhel* 'изъ этого', *tāul-tānkhel* 'оттуль; onnan felől' (VNGy. 1: 287), K *tānkel*: *ūl-t*. 'ebből-abból; davon'¹⁰ (M-WWb. 654b) formák pedig hármas pleonazmusról tanúskodnak (*-l tā kāl*, *-l-tān kāl*; ehhez vö. m. *asztat*, *asztatat*). A KM *tān kāl* *η*-je másodlagos, inetimologikus járulékhang lehet (ehhez vö. KANNISTO 1925: 13; LIIMOLA 1949: 270, 1955–1956: 26–28; HONTI 2017: 116).

⁹ LIIMOLA 1955–1956: 33.

¹⁰ A szótárban tévesen P nyelvjárásbelinek van minősítve ez az adat, továbbá tévesen az N LM LU K *ton* 'az; jener' szócikkébe került.

Az első *taχ*, *taḵ* végződés csak ablativusi adverbiumok után jelentkezik, a *-t* tehát egyértelműen ablativusi funkciójú elem! Egy korábbi munkájában LIIMOLA – ha jól értem szavait – az imént idézett adatok *χ* és *ḵ* elemét a **tolt* ’von dort’, a **təylt* ’von hier’ és a K *t̪ilt* ’innen, most, ezután...’ típusú alakokhoz csatlakozott elemet *χ*, *ḵ* partikulának tekintette. Voltaképpen én is erre a következtetésre jutottam, de LIIMOLA azt is lehetségesnek vélte, hogy történetileg azonos lehet egy *m á s i k* (a második), vele homofon *taχ*, *taḵ* nyomatékosító elemmel, amely önálló lexémaként is szerepel a KANNISTO adatait közlő forrásokban (LIIMOLA 1955–1956: 33; K-WWb. 882a), és amelynek nincsenek olyan hosszabb alakjai, mint amilyenek a KM *t̪̃nḵəl*, KO *t̪̃-ḵəl* (ezeket l. az előző bekezdésben). Ezt az azonosságot teljesen kizárhatónak tartom, az idézett adverbiumok ugyanis mind ablativusi funkciójúak, és LIIMOLA (1955–1956: 31–32) is csak ilyeneket idéz ezzel az első *taχ* és *taḵ* partikulával kapcsolatban, vagyis ez az adverbiumokon látható első *taχ* és *taḵ* partikula az ablativusi *t*, valamint a tatár eredetű nyomatékosító partikula együttese, és ez a partikula csak a kondai nyelvjárások sajátja. LIIMOLA (1955–1956: 33) a két homofon partikulát egynek vélte.

A második, az elsővel azonos hangalakú *taχ*, *taḵ* a tadvai nyelvjárás kivételével ismert a vogulban mindenütt: KU *taχ*, KM *taḵ*, *t̪̃ḵ*, P *tak*, LO So *taχ* Verstärkungspartikel (K-WWb. 882a),¹¹ de semmi köze sincs az elsőhöz, mivel az ablativusi funkciójú nyugati és északi adverbiumokban egyáltalán nem jelentkezik.

A (2.) Ni *ettə* stb. ablativusi névutó kevésbé tűnik problematikusnak, mivel csak északon él, és egységes hangtani képet mutat, eredete is világos, a V *el3*, Vj *elä*, Trj *äḷ3*, DN *ətə*, Ni *ätə*, Kaz *äḷ*, O *äl* ’покрышка; Deckel’ (DEWOS. 70) főnévből származik.

RÉDEI ekképpen írt ezen adverbium etimológiájáról: „sajnálatos módon elkerülte a figyelmemet az a tény, hogy az *el’ti*-t a szakirodalom a finn *yli* ’über’, *yllä* ’über (Dat.); oben’ stb. etimológiai családjába sorolja. Az *el’ti* névutót később magam is a finn *yli*, zrj.–votj. *vil-* stb. szavakkal kapcsoltam össze” (RÉDEI 1977: 208). Ez az egyeztetés kifogástalan, éppen ezért meglepetéssel láttam, hogy az SSA. (3: 490b) nem említi meg ezt az osztják szót (de l. DEWOS. 70–72); ráadásul az SSA. a vogulból kérdőjellel illesztette a finn *ylä*- családjához a T *el̥* (= *äl̥*) stb. ’ylöspäin, ylävirtaan; flussaufwärts’ adverbiumot, noha a KU *äl* stb. ’Oberteil; Ober-’ (K-WWb. 39a–40b) alapszót kellett volna odaírni, mégpedig kérdőjel nélkül.

Kétség sem férhet tehát ahhoz, hogy ezen névutó *-t* elemében is az uráli **-ta/*-tä* ablativusrag „rejtőzik”.

A (3.) osztják V *niñit*, Vj *niñə*, Trj *niñt*- ablativusi funkciójú névutó csak a keleti nyelvjárásrészleten ismert, amely a V Vj nyelvjárásban csak akkor használatos, ha a melléknevek comparativusi funkcióban szerepelnek, és így e névutó voltaképpen ablativusi viszonyt fejez ki, továbbá – amint a fenti példákból sejtethető – a névutó agglutinálódóban van, illetve a V és a Vj nyelvjárásokban már agglutinálódott is; a szurgutiban csak a személyes névmásokkal használatos, talán

¹¹ Van még egy ezzel homofon, folklórszövegbeli elem is: LO *taḵ*, So *taχ* ’(? betonende Partikel): (?) vielleicht; wenn nur’ (K-WWb. 882a), ennek talán semmi köze sincs a fenti adatokhoz, de vö. LIIMOLA 1955–1956: 33.

már agglutinálódott is hozzájuk, és világosan ablativusi funkció hordozója. Erről VÉRTES (1967: 252–253) hasonló értelemben írt.

Ezen névutó ősosztják hangalakja **niŋt* lehetett, amely a szurguti nyelvjáráásokban felvette az *-i* ablativusragot (l. (1.) *ewəɬt* alatt), abszolút töve pedig *ni-*, amely a *nik* 'Zum Fluß hinunter stb.' (DEWOS. 984–985) szóban is megvan, és amely összetartozik a (8.) *nim* adverbiummal. Ennek a névutónak a töve talán **niŋ-*, de ezen *ŋ* elemről nem tudok semmit. Korábban arra tippeltem (HONTI 2003: 173–174), hogy ez az osztják *ŋ* esetleg összefügg a vogul adverbiumok egy részében megtalálható lativusi *-ŋk* és *-ŋ* elemmel, pl. TJ *noŋ*, KU *noχ*, *noŋχa*, KM *nok*, *noŋkə*, KO *nuk*, *nuŋk*, *nuŋkə*, P *nuŋk*, VNK *nuk*, *nuŋk*, *nuŋt*, LU *nuk*, LO *noŋχ*, So *nŋχ* 'nach oben, hinauf' (ezeket l. LIIMOLA 1963: 190–192), most azonban úgy látom ennek eredetét, mint LIIMOLA a vogulét: „Vorläufig bleibt [...] die Frage nach dem Ursprung des *ŋχ* usw. der in Frage stehenden Lative *noŋkə* und *loŋχə* offen” (LIIMOLA 1963: 192).

Az abszolút szóvégi **-i* elem nyilván az ablativusi végződés, amely megvan a szurguti névszói paradigmában, és amely ugyancsak névutói eredetű (l. az (1.) Ni *ewəɬ* stb. alatt), vö. pl. Trj *iməji* 'asszonytól' (*imi* 'asszony'), *kəti* 'házból' (*kə* 'ház'). Az *ŋ* és az *i* közötti *t*-ben ugyancsak az uráli **-ta/*-tä* folytatóját látom, de ezt korábbi morfológiai témájú tanulmányaim (HONTI 2003: 174, 2006: 86) írásakor még nem ismertem föl. Így a szurguti osztják *niŋ(kə)ti* névutóban az ablativusi funkció pleonazmussal (*t* és *i* elemmel) van kifejezve, amelyben a *k* csak járulékhang lehet. (Ehhez az osztják névutóhoz vö. még HONTI 2003: 173–174.)

Tehát a keleti osztják **niŋt* ablativusi névutó *-t* eleme is az uráli **-ta/*-tä* ablativusrag folytatója, a mai szurguti szóvégi *i* pedig a szurguti nyelvjáráások névutói eredetű ablativusragja (l. (1.) Ni *ewəɬ* alatt).

3. Magyar

Most pedig ennek az írásomnak valószínűleg a legmeglepőbb pontjára térek rá; arra a következtetésre jutottam ugyanis, hogy az uráli **-ta/*-tä* ablativusragnak a magyarban is van folytatója. Ennek a bizonyítására az alábbi adattárat állítottam össze:

innen: *ēnen*, *innend*, *innét*, *inet*, *innejd*, *inejd*, *innent*, *innentől* stb. (ÚMTsz. 2: 1087a–1088b); „a régieknél gyakran elé is jön *innel*, *onnal*, *valahonnan* (innen, onnan, valahonnan helyett)” (CzF. 3: 97; l. még NySz. 1: 1593),

onnan: *onnal*, *onnand*, *onnat*, *onnajd*, *onnant*, *onnantól*, *onnét*, *onen*, *onnen* stb. (ÚMTsz. 4: 194a–195b); „A régieknél igen gyakran *onnal* alakban találjuk; eléjön *odnad* is” (CzF. 4: 1066; l. még NySz. 2: 1128),

honnan: *honnal*, *honnen*, *honen*, *honnand*, *honnat*, *honnajd*, *honnét* stb. (ÚMTsz. 2: 992a–993a); „Régieknél előjön *honnal* alakban is, (valamint ezek is: *onnal* = *onnan*, *valahonnan* = *valahonnan*” (CzF. 2: 1673; l. még NySz. 1: 1483).

Nemrégiben egy dolgozatomban már kitértem ezen adverbiumok történeti értelmezésére (HONTI 2018: 32–36). Akkor a mutató névmások **ad* és **ed* változatával is számolva **idnen* (> *innen*) és **odnan* (> *onnan*) adverbiumi alakokat rekonstruáltam.¹²

¹² SIMONYI (1892–1895: 332) szerint HUNFALVY (1852: 141) is *d* tövű (*id*, *od*) tőalakokkal számolt ezen szavakban.

Az *innen*, az *onnan* és változataik létrejöttére a TESz. (2: 217ab, 1082b–1083a, hasonlóan: EWUng. 1: 615b–616a, 2: 1063ab) adta magyarázat korábbi dolgozatomban az alábbi kérdések megfogalmazására kényszerített:

„1. miért ablativusi funkcióban járult az **n* locativusrag a mutató névmás tövéhez (**i-n*, **o-n*); 2. miért ismétlődött meg az **n* locativusrag az előző lépésben létrejött szóalakban (**i-n > *i-nen*, **o-n > *o-nan*); 3. miért következett be az **-n- > *-nn-* nyúlás (**i-nen > i-nnen*, **o-nan > o-nnan*). [Bekezdés.] A TESz. abban az esetben is adós marad a szükségszerűen fölmerülő válaszokkal, amikor az **ed*, **od* tövű mutató névmásoknak esetraggal való kiegészüléséről szól: – 1. hogyan és milyen körülmények közt jött létre az ablativusi funkciójú, **n* locativusragból felépült **-nen*, **-nan* rag; – 2. miért került ablativusi funkcióban a **-nen*, **-nan* locativusrag a mutató névmás tövéhez” (HONTI 2018: 33). Ezekre a kérdésekre igyekeztem főleg hangtörténeti válaszokat találni (HONTI 2018: 34–35), amelyeket itt természetesen nem ismétel meg teljes részletességükben.

Ehhez a problémakörhöz tartozik ezeknek az adverbiumoknak az esetrágjával kapcsolatos probléma is: „Az *innen*, *innét* ~ *innejd*, *onnan*, *onnét* ~ *onnajd*, *honnán*, *honnét* ~ *honnajd* esetében az egyik leg súlyosabb problémát a locativusi *n* és *t (> d)* ablativusi funkciójának magyarázata jelenti. Ezek az U **-na/*-nā* és a ?FU/Ug **-t(a/ā)* locativusrag folytatói; a rokon nyelvek tanúsága szerint egyértelműen locativusi funkciójú elemekről van szó, vagyis nagyon furcsa lenne, ha a magyarban ablativusi szerepben is megjelenének, de csak az idézett adverbiumokban” (HONTI 2018: 34; ehhez vö. BEKE 1950: 14–15).

„Az ugor nyelvek közös ablativusragja az **l*¹³ volt, vö. pl. m. *alól*, *közül*, R., N. *hazul* (~ *hazulról*); e rag egyes névutókban és határozószókban locativusi funkcióra is szert tett, pl. *hol*, *fölül*, *kívül*, *körül*” (HONTI 2018: 34). Kulcsfontosságúnak vélem ezen adverbiumoknak az *l* ablativusraggal alakult, ma már korlátozott elterjedtségű változatait: *innel* (~ *innen*, *innét*), *onnal* (~ *onnan*, *onnét*), *honnal* (~ *honnán*, *honnét*). BEKE szinte szenvedélyesen újra és újra foglalkozott ezen (mutató) névmásaink adverbiumi származékainak hangtörténeti rejtélyeivel (BEKE 1920, 1929, 1933, 1950), és a *talál > tanál*, *dalol > danol* disszimilációs változásra utalva írja: „Wahrscheinlich sind auch die Formen wie *inel* (< *ēnel*), *onal*, *honal* von den ursprünglichen Formen **ilel* (< **ēlel*), **olal*, **holal* entstanden. Doch auch diese sind nicht die ursprünglichen Ablativformen, sondern nur **il* (**ēl*), **ol*, **hol*, d. h. der Pronominalstamm mit dem ursprünglichen Ablativsuffix *-l*. In den Formen **ilel* (**ēlel*), **olal*, **holal* kommt das Suffix *-l* wiederholt vor. So eine Wiederholung des Suffixes ist in einsilbigen Wörtern keine seltene Erscheinung im Ungarischen” (BEKE 1950: 17). Ennek a dolgozatának egy előfutárában fontos dologra hívta fel a figyelmet: „Az *innen*-nek [...] a népnyelvben van még egy változata, amelyről eddig nem történt említés, ezekben az összetételekben: *élél-amoda* (Szatmár m.), *élél-amott* (Bereg m.) ’ottan, amott, ott távol’ (MTSz.)¹⁴” (BEKE 1929: 95, l. még MTSz. 1: 477, MTSz. 1–2: 477), további ilyen adatok:

¹³ Itt meg kell megjegyezni, hogy a 2018-as cikkemben figyelmetlenségem következtében azt írtam, hogy a TESz. az említett adverbiumok kapcsán nem szól az *-l* ablativusragról – tévedtem!

¹⁴ MTSz. 1: 477, 1–2: 477.

amoda: él-a., élél-a., élélél-a., élés-a., élésél-a. (SzamSz. 1: 201–202, SzamSz. 1–2: 201–202; ÚMTsz. 1: 219ab, 2: 81a). (Ehhez vö. még HONTI 2018: 33–34.)

Nem kevésbé figyelemre méltók a *t* és *d* záróelemet tartalmazó adverbiumok sem: *innét ~ innejd, onnét ~ onnajt, honnét ~ honnajt*; ezeket az orális dentális zárhangú elemeket semmiképpen sem tudom a *-t* locativusraggal azonosítani, hiszen funkcionálisan ugyanolyan furcsa lenne, mint az *innen* stb. szóvégi *n*-jének a másik ősi locativusragból való magyarázata. Az obi-ugor nyelvek adverbiumaiban jelentkező ablativusi *t*-nek a megfelelőjét látom az *innét, onnét, honnét t* (> *d*) elemében, és így az uráli alapnyelvi **-ta/*-tä* ablativusrag folytatójának tekintem. Ezek a *t-t* tartalmazó adverbiumok az ősmagyar korban születtek meg, és a *t* eredeti funkciója gyorsan elhalványulhatott a vele homofon **-ta/*-tä* locativusrag mellett (amelynek folytatója a mai magyar nyelv alaktanának perifériájára szorult), ezért a beszélők számára a kettő szinte egybeolvadt, és ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az *innel, onnal, honnal* és az *innét, onnét, honnét* mellett megjelentek a locativusi *-n*-es változatok: *innen, onnan, honnan*. Azt hiszem, nem véletlen, hogy a gyakori *innentől* pleonasztikus alak mellett ritka az *innéttől* változat, mert az *innét* még most is egyértelműen tükrözi az ablativusi funkciót. Ezen adverbiumoknak vannak rövid *n-t* tartalmazó korábbi változataik is: *enejd, énen* (TESz. 2: 217a; EWUng. 1: 615b–616a), *onan, onejd, onaj, onen* (TESz. 2: 1082b–1083a; EWUng. 2: 1063ab), *honat, honal, hunen* (TESz. 2: 141b; EWUng. 1: 573b–574a);¹⁵ korábbi tanulmányomban igyekeztem az *n > nn* változásnak okát adni (HONTI 2018: 32, 35–36). (Ezeknek az adverbiumoknak az alaktani színességét illetően l. D. MÁTAI 1992: 602–603.)

BEKE nyomdokain haladva és leegyszerűsítve a folyamatot a következőképpen látom az *innét ~ innen* adverbiumnak és társainak a kialakulását: **il ~ *idel > *ilel ~ *idlel > él, élél ~ *inel ≥ *inet* és **idnel ~ *idnet > innel ≥ innét ~ innen ≥ innejd, innent, innend* stb. „Kétségtelen, hogy az *ez* és az *ide* (< *id* + lativusi *-é*), *itt* (< **id* + locativusi *-t*), *innen* (< **id-nen*) [...] egy és ugyanannak a névmási tőnek a származékai” (EtSz. 2: 114; hasonlóan EWUng. 1: 615b–616a).

A *ho-* névmástő esetében nem számolhatunk **hod-* változattal szemben a mutató névmások *id-*, *od-* változatával, ezért a *honnán, honnét* alakok szóbelseji konzonantizmusa teljesen nyilvánvalóan az *onnan, onnét* (és az *innen, innét*) analógiájára jött létre. Erről D. MÁTAI (1991: 415) éppen ellenkező értelemben nyilatkozott.

Mind egy korábbi írásomban (HONTI 2018), mind a jelen tanulmányomban *d-t* tartalmazó tövváltozatokból értelmeztem és értelmezem a tárgyalt adverbiumi alakokat. Ugyanilyen „eretnek” gondolatokat fogalmaztam meg az általam instabil tövűnek nevezett igék (pl. *hisz, vesz*) tövváltozataival kapcsolatban is (HONTI 1985, 2013); egyebek közt arra utaltam, hogy a *szedett-vedett* második tagjának *d*-je nem az első tag analógiájára jelenhetett meg, hanem a *vesz d-s* tövéből keletkezett formáról van szó (HONTI 2018: 37, 11. jegyzet). A *d* mindkét környezetben „rejtőzködő” elem, de egyébként természetesen semmi közük sincs egymáshoz.

¹⁵ Ugyanígy magyarázódik a CASTRÉN-féle déli osztják *χattīwet* és *χattīwen* viszonya is (l. a B) Uráli kori ablativusi **-ta/*-tä* c) pontban).

Az ablativusi **-ta/*-tä* eredete. – A fenti anyag vizsgálatának tanulsága, hogy mindhárom ugor nyelvben kimutatható *t* elemű ablativusi végződés, amely az U **-ta/*-tä* rag folytatója.

Az uráli nyelvek hang- és morfológiatörténetét részletesen ismerő és ismerető kutatók azonban régen elvetették a fokváltakozásra támaszkodó magyarázatokat: COLLINDER kétségét fejezte ki a fokváltakozás uráli alapnyelvi eredetét, valamint a finn *-ta/-tä* stb. elemnek az ugor (magyar és vogul) *-l* morfémával való összetartozását illetően (COLLINDER 1961: 218, 288). E. ITKONEN (1973, 1966: 261, 417a) a **t* elemű finnségi–lapp–mordvin esetragok uráli előzményét separativusnak (és ablativusnak is) nevezte (vö. még HAKULINEN 2000: 101), esetleges ugor képviselőiről természetesen nem szólhatott.

A kritikus olvasó ellenetesként megfogalmazhatná, hogy a **-ta/*-tä* ugor nyelvekbeli meglétére felsorakoztatott érveim csak igen korlátozott nyelvi anyagon nyugszanak. Aligha tekinthetjük azonban különleges jelenségnek, hogy egy ősi elem csak marginálisan van képviselve, ugyanezt látjuk például a **t* kezdetű 2. személyű személyes névmásokból keletkezett személyjelölő osztják szuffixumokban is (l. pl. HONTI 2010–2011: 12, 2014: 9–10).

Az U **-ta/*-tä* separativus-ablativus vajon nem függ-e össze a caritívus U **-tta/*-ttä* képzőjével? KORHONEN szerint az abessívus/caritívus morfémája az uráli alapnyelvben **-ptV*, esetleg **-ktV* lehetett (bár szerinte ez a laphoz nem illik) (KORHONEN 1981: 226–227). T. ITKONEN **-pta/*-ptä*, **-kta/*-ktä* alakokat rekonstruált, ebben az utóbbiban a latívusi **-k* és a separativusi **-ta/*-tä* esetragokat látja (T. ITKONEN 1992: 223). A *k*-s változatot javasolta JANHUNEN (1982: 29, 31, 37) is. Az ablatívus és a caritívus kapcsolatának megerősítésére funkcionális párhuzamot kínál a magyar és a vogul *-tVl* hangalakú fosztóképző: „a magyarban is, a manysiban is a módhatározó egyik leggyakoribb alaki kitevője az *-l* ablatívusrag, önként adódik az a következtetés, hogy a magyar–manysi fosztóképző *l* eleme azonos az ablatívusi *-l* raggal. (Szóbeli értesülésem szerint MÉSZÖLY is azonosítja a fosztóképző *l*-jét az ablatívusi *l* raggal szegedi egyetemi előadásában.)” (SZ. KISPÁL 1956: 628; az eredetiben részben ritkítva, H. L.). Erre a következtetésre T. ITKONEN (1992: 231) egyetértőleg hivatkozik. (Ennek az abessívusi *-l*-nek a mások általi történeti megítéléséről l. H. VARGA 2006: 14–15.)

4. A locatívus. Az engem foglalkoztató másik esetrag is *t* elemű, ez a vogul és a magyar jól ismert régi (ugor koriként számontartott) locatívusragja. Több kutató is hangsúlyozta, hogy ez a rag megvan néhány osztják adverbiumban, továbbá a finn-permi nyelvek is őrzik talán egy ilyen esetragnak a nyomát.

ZSIRAI (1937: 69, 1994: 71) az ugor kori **-t* locatívusragról megjegyzi, hogy „az osztjákban mindössze néhány régi határozószóban maradt meg a nyoma”. Ő az összetett osztják comitativusragról nem szól, miként a vogult sem említi meg. Lábjegyzetben viszont ezt írja: „A ’most’ jelentésű finn *nyt* (**nyyt* < **nüyüt*; tőszava *nyky* ’mostani, most, mostanság’) és néhány *-t* végződésű finnségbeli régi, ill. nyelvjárási határozószó arra a föltevésre készíti az embert, hogy a *t* határozórag hajdan az egész finnugorságban használatos lehetett” (ZSIRAI 1937: 69, 1994: 71). HAJDÚ (1981: 136, 141, 1987: 220, 227) a magyar helynévbéli (pl. *Kolozs-*

várt), névutói (pl. *mellett*), adverbiumi (pl. *itt*), nyelvjárási locativusi (-*nott/-nött* összetett ragbeli) -*t*-ről, valamint a *t*-t tartalmazó vogul -*nāt/-nāit* és az osztják -*nat/-nāt* comitativusráról emlékezik meg, amelyeknek alapnyelvi előzményét így közli: Loc II. (PFU) *t*.

Osztják locativus

COLLINDER (1960: 296–297) szól a vogul -*t* locativusráról, a magyar -*t*-ről és az osztják (adverbiumi) -*t*-ről, továbbá utal lehetséges votják, zürjén, mordvin, finn (*nyt*) és észt (*nüüd*) megfelelőkre. LIIMOLA (1963: 53–54) is ír arról, hogy a locativusi -*t*-nek vannak a finn-permiben képviselői.

A (4.) Trj J *tatti*, DN DT KoP *tattə* 'здесь; täällä; hier', a (5.) V Vj *tat*, *tāt* 'там, tuolla, dort', Vj *tattj*, Trj *tättj*, J *tattj* 'этак, so, siellä, da; dort', V Vj Trj J *tōt*, Ni Kaz *tōta*, O *tota* 'там; da, dort', Ni Kaz *χōta*, O *χātā* 'где' (DEWOS. 444) névmási adverbiumok őrzik a finnugor locativusi *-*t*-t (az osztják adatokhoz vö. VÉRTES 1962: 256, 269), V Vj Trj J *it* 'jetzt stb.' (DEWOS. 3–4).

Talán a következő névutóban is a -*t* locativusrag lappang: V *sāyi*, *sāyit*, *sāyə*, Vj *sāyi*, Trj *sāyit*, *sāyi*, J Sal *sāyit*, DN Ni *sāxat*, Kaz *sāxat*, *sāxət*, O *sāxat*, (St.) *sāxajət* 'по; nach, wie; entlang' (TERĚŠKIN 1981: 419; DEWOS. 1310–1311). A STEINITZ feljegyezte O *sāxajət* alak mutatja meggyőzően, hogy ősosztják **sāya*/**sāyi* alakhoz járult a *-*t*, és a kettő együttese vált névutóvá, ehhez vö. Sy *imoLti taxajən* 'an einer Stelle' (STEINITZ 1939/1975: 103 ← V Vj *tāyi*, Trj *tāyi*, DN Ni *tāxə*, Kaz *tāxi*, O *tāxa* 'место; Stelle, Ort' (DEWOS. 1408–1409). – Lektoraim egyike figyelemre méltó megjegyzést tett a V *sāyit* stb. kapcsán: „Nézetem szerint ez a -*t* lehet ugyanúgy ablativusi is, ugyanis a *sāyit* névutónak prolativusi/prosecutivusi 'vmi mentén' jelentése is van. Az osztjákban, de más nyelvekben is ezt a jelentést ablativusrag fejezi ki, vö. fi. *ovesta* 'ajtón át', osztj. Sur *owpiji* 'ua.', *leki* 'úton, út mentén'". Igaza van, így tehát ezen osztják névutó -*t*-je alternatívan magyarázható akár a locativus-, akár az ablativusragból, de a két elem akár egybe is olvadhatott ebben a névutóban.

LIIMOLA (1963: 53–54) hívta fel a figyelmet arra, hogy ez a *-*t* nemcsak megkövült adverbiumokban található meg, hanem kivételesen főnevekben is, de sejtésem szerint ezek is megkövült adverbiummá vált formák, pl. Trj *sāmŋi* 'vor dem Augen, sichtbar stb.', DT *sə•māŋtɜ*: *sə•māŋte* 'm, -en, -e' 'vor meinen usw. Augen', Kr *tūrəm sə•māt* 'bei Gott [Isten szemében]'¹⁶ ← Trj *sām*, DN *sem* stb. 'Auge' (LIIMOLA 1963: 54; vö. még DEWOS. 1338–1340), Trj *airti*, Kr *tert*, Ni *tertə*, Kaz *ærti* 'sichtbar, offen' ← J *airəy*, Kr *terə*, O *lir* 'deutlich, sichtbar, sicher' (LIIMOLA 1963: 54; vö. még DEWOS. 800–801).

LAKÓ (1950, 1951, 1952) több alkalommal is foglalkozott ennek az ugor ragnak lehetséges finn-permi megfelelőivel. Szerinte a permi nyelvek -*t* hangalakú transitivusragját (zürjén *d*, *t*, votják *ti*!) és prosecutivusragját (zürjén *ti*, votják *ti*!) két különböző alapnyelvi formából érthetjük meg (l. pl. LAKÓ 1952: 14, 22). Íme néhány példa a finn-permi nyelvekből: finn *nyt* 'jetzt', *kaiketi* 'wohl, wahrscheinlich', *peräti* 'ganz, gründlich, völlig' (LIIMOLA 1963: 54), észt *nüüd* 'jetzt' (LAKÓ 1952: 21), mordvin E *čit*, M *šit* 'днем' ← E *tši* ~ *tšj*, M *ši* 'Sonne; Tag' (MWb. 1: 257a,

¹⁶ Olyasmi lehet, mint a névutóvá vált m. *szemben: velem, veled, vele* sz.

249b), E M *vet'* 'по ночам, ночью; nachts, in der Nacht' ← *vé* 'Nacht' (MWb. 4: 2581a, 2580a), *pert'* 'в течение' (SEREBRENNIKOV 1967: 35–36), cseremisiz *kəzə̃t* 'jetzt' (LAKÓ 1951: 351, 1952: 22; LIIMOLA 1963: 54),¹⁷ zürjén *panid* 'gegen, entgegen, zuwider' (SWsch. 189a) ~ votják *puñit, puñit', pumit* 'gegen, entgegen, gegenüber' (← *puñini* 'tulla vastaan; entgegnkommen', WWsch. 212a; RÉDEI 1962: 208; vö. még PEREVOŠČIKOV 1962: 299; SEREBRENNIKOV 1963: 370).

„Das *t* der Endungen der ugrischen und permischen Sprachen geht auf **tt* zurück, und da im Wortauslaut keine mit Geminaten vergleichbaren Konsonanten vorkamen (s. ERKKI ITKONEN Vir. 1957 S. 13, SKHTA S. 68¹⁸), ist für die Endung eine auf einen Vokal ausgehende Grundform anzusetzen: **-ttə* (s. ERKKI ITKONEN FUF XXXII Anz. 64¹⁹) bzw. *-tta, -ttä* (s. COLLINDER CGr. 296²⁰)²¹ (LIIMOLA 1963: 54–55). LAKÓ azonban határozottan állást foglalt amellett, hogy ezen ősi locativusrag finnugor kori előzménye **-t* volt (LAKÓ 1952: 22). LAKÓnak van igaza, a lexémák mutatta hangváltozások (pl. U/FU **tt* > m. *t*) ugyanis nem szűkszerűen egyeznek meg a toldalékokban bekövetkezettekkel (vö. KORHONEN 1981: 227; T. ITKONEN 1992: 223, 232), pl. a magyar sg. 2. *-d* igei személyrag és birtokos személyjel, valamint a pl. 2. *-t* (< **-t*) igei személyrag és birtokos személyjel hangalakja nem *z*, a többes számú személyes névmások *k*-ja (*mink, tik*) és az ezekből keletkezett igei személyragok és birtokos személyjelek (*-tok/-tők/-tök*) *k*-ja nem vokalizálódott, hanem *k*-ként megőrződött (HONTI 1995: 66–67, 1997: 102, 2010–2011: 44, 47–48).

Ehhez hasonló az **n* elemű, másik ősi locativusragnak a vogulbeli sorsa, amely nyelvben ugyancsak adverbiumokban őrződött meg, pl. TJ *iün* stb. 'zu Hause, drinnen', TJ *ñi•n* stb. 'am unteren Laufen eines Flusses; unten' (l. LIIMOLA 1963: 131–149).

5. A tárgyalt ablativusi **-ta/*-tü*, a locativusi **-t* és az ablativusi **-l* esetleges történeti kapcsolatairól. BEREZKI GÁBOR finnugor bevezetőiben a következőképpen fogalmazta meg ezzel kapcsolatos óvatos feltevését: „Az ablativusz **-ta* ragja az ugor nyelvekben feltehetően átértékelődött, lokativuszrag vált belőle, s így erre vezethető vissza a régi m. *-t(t)* is (vö. *itt, ott, Kaposvárt*) [...] Az uráli *-ta* ablativuszrag átértékelődése folytán az ugor nyelveknek új ablativuszragot kellett kifejleszteniük, ez lett az **-l*. Az ugor nyelvek ablativuszragja (vö. m. *alól, mögül*) valószínűleg a finnugor nyelvekben igen elterjedt **-l* helynévképzőre (vö. fi. *Karjala*) vezethető vissza” (BEREZKI 2003: 52). Az idézet első részében foglaltak kissé részletesebben előadva megtalálhatók HAJDÚ (1973: 122–123, 1981: 142, 1987: 229–231) munkáiban, amire mostanában CSÚCS (2019: 68) hivatkozott egyetértően. E nézettel kapcsolatos ellenvetéseim a fent előadottak értelmében:

¹⁷ BEREZKI (2002: 139) szerint azonban a cseremisiz szó nem tartalmaz semmiféle képzőelemet.

¹⁸ ITKONEN 1957: 13, 1961: 68.

¹⁹ ITKONEN 1956: 64.

²⁰ COLLINDER 1960: 296.

²¹ Hasonlóan: HAKULINEN 2000: 111.

a) Az ablativusi **ta/*tä* elemnek ugor locativusi raggá való átértékelődését teljesen valószínűtlennek gyanítom, mégpedig azért, mert az ablativusi funkciójú **-t* az ugor korban még megvolt, továbbá a locativusi **-t* igen nagy valószínűséggel már a finnugor alapnyelvben is létezett, homofóniájuk révén legfeljebb egyes lexémákban eshettek egybe némely nyelvekben.

b) Az */* elemű finn stb. helynévképző eredetileg gyűjtőnévképző lehetett (erről l. HONTI 1997: 70), nem látom tehát indokoltnak, hogy akár gyűjtőnévképzőként, akár helynévképzőként éppen ablativusi funkcióra tett volna szert, sokkal természetesebb lett volna a locativusi vagy esetleg a lativusi funkció kialakulása (vö. HAKULINEN 2000: 104; még l. az A) Ugor kori ablativusi **-/* című pont záró szakaszát).

6. Összefoglalás. Fentebb helyviszonyt kifejező három ugor esetrag eredetét és esetleges rokonságát vettem górcső alá. Ezek közül kettő ablativusi funkciójú: az *-l* és a *-t* ablativusi végződés, a másik *-t* pedig locativusi. Az *-l* ablativus ugor kori szülemény, az ugor nyelvek eddig fel nem ismert *-t* ablativusragja uráli kori, a *-t* locativusrag az osztjakban csak megkövült adverbiumokban fedezhető fel, és nagy valószínűséggel vannak megfelelői a finn-permi nyelvágban is, tehát finnugor alapnyelvi örökségről van szó.

Kulcsszók: ugor, finnugor, uráli, helyviszonyt jelölő esetragok, adverbium, névutó.

Hivatkozott irodalom

- AHLQVIST, AUGUST 1891. *Wogulisches Wörterverzeichnis*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 2. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- AHLQVIST, AUGUST 1894. *Wogulische Sprachtexte nebst Entwurf einer Grammatik*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 7. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk. 1956. *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BEKE ÖDÖN 1905a. A vogul határozók. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 71–100, 165–193.
- BEKE ÖDÖN 1905b. A vogul határozók. Különlenyomat a *Nyelvtudományi Közlemények* XXXV. kötetéből. Budapest.
- BEKE ÖDÖN 1920. Névmasi határozóink történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 49: 73–76, 115–118.
- BEKE ÖDÖN 1929. *Innen, onnan, honnan*. *Magyar Nyelvőr* 58: 95.
- BEKE ÖDÖN 1933. A magyar etymológiai szótárhoz. *Magyar Nyelvőr* 62: 22–26, 47–50.
- BEKE ÖDÖN 1950. Ung. *innen, onnan, honnan*. In: *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 98. Société Finno-Ougrienne, Helsinki. 13–25.
- BERECZKI GÁBOR 2002. *A cseremis nyelv történeti alakzata*. Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum 1. University of Debrecen, Debrecen.
- BERECZKI GÁBOR 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Kiadó, Budapest.
- CASTRÉN, M. ALEXANDER 1858/1969. *Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnis*. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von ANTON SCHIEFNER. Zweite verbesserte Auflage. Nordische Reisen und

- Forschungen 6. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg. / Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig.
- COLLINDER, BJÖRN 1960. *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- CSEPREGI MÁRTA 1998. *Szurguti osztják chrestomathia*. JATE, Szeged.
- CSÚCS SÁNDOR 2019. *Miért finnugor nyelv a magyar?* Reguly Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- DEWOS. = STEINITZ, WOLFGANG, *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15*. Akademie-Verlag, Berlin, 1966–1993.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FUCHS, D. R. 1911. *Laut- und Formenlehre der südostjakischen Dialekte. Auf Grund der Sammlungen und grammatischen Aufzeichnungen von S. PATKANOW Bearbeitet von D. R. F. K. n.*, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER 1973. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER 1987. *Die uralischen Sprachen*. In: HAJDÚ, PÉTER – DOMOKOS, PÉTER, *Die uralischen Sprachen und Literaturen*. Akadémiai Kiadó – Helmut Buske Verlag, Budapest–Hamburg. 21–450.
- HAKULINEN, LAURI 2000. *Suomen kielen rakenne ja kehitys. 5., muuttamaton painos*. Helsingin Yliopiston Suomen Kielen Laitos, Helsinki.
- HONTI LÁSZLÓ 1973. Az osztják magánhangzó-váltakozások koráról és keletkezéséről. *Nyelvtudományi Közlemények* 75: 301–318.
- HONTI, LÁSZLÓ 1977. Beobachtungen über die Laut- und Formenlehre gegenwärtiger Surguter Mundarten des Ostjakischen. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27: 271–286.
- HONTI LÁSZLÓ 1978. Szurguti osztják szójegyzék. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 327–345.
- HONTI LÁSZLÓ 1982. A szalimi osztják nyelvjárás hang- és alaktanának ismertetése. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 91–119.
- HONTI LÁSZLÓ 1984. *Chrestomathia Ostiatica*. Tankönyvkiadó, Budapest. (Második, vátozatlan kiadása 1986-ban, ugyanott.)
- HONTI LÁSZLÓ 1985. Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 49–87.
- HONTI, LÁSZLÓ 1995. Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: LESKINEN, HEIKKI red., *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 10–15. 8. 1995. Pars I*. Moderatores, Jyväskylä. 53–82.
- HONTI, LÁSZLÓ 1997. Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). *Finnisch-Ugrische Forschungen* 54: 1–126.
- HONTI LÁSZLÓ 2003. Az osztják approximativusrag eredete (avagy egy uráli szócsalád nyomában). *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 168–176.

- HONTI, LÁSZLÓ 2006. Erästä ugrilaisten kielten postpositioperäisestä kaasussuffiksien perheestä. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 91: 81–91. <https://doi.org/10.33340/susa.81949>
- HONTI LÁSZLÓ 2010–2011. Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliban. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 7–57.
- HONTI LÁSZLÓ 2013. Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. In: HONTI LÁSZLÓ, *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*. Károli Könyvek. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 201–254.
- HONTI LÁSZLÓ 2014. *Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliban*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 2017. *A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 2018. Ösmagyar hangtörténeti talányok 2. U/FU/Ug *-t- ösm. *-δ- > *-z- > m. -d(-) ~ -z(-). *Magyar Nyelv* 114: 23–43. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2018.1.23>
- HONTI LÁSZLÓ – RUSVAI JULIANNA 1977. Pimi osztják szövegek. *Nyelvtudományi Közlemények* 79: 223–232.
- HUNFALVY PÁL 1852. Adalékok a magyar nyelvtudományhoz III. *Magyar Académiai Értesítő* 12: 138–153.
- ITKONEN, ERKKI 1956. Neue Zeitschriften. *Finnisch-ugrische Forschungen. Anzeiger* 32: 56–86.
- ITKONEN, ERKKI 1957. Suomalais-ugrilaisen kantakielen äänne- ja muotorakenteesta. *Virittäjä* 61: 1–23.
- ITKONEN, ERKKI 1961. *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta*. Tietolipas 20. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- ITKONEN, ERKKI 1966. *Kieli ja sen tutkimus*. Universitas 4. WSOY, Helsinki.
- ITKONEN, ERKKI 1973. Zur Geschichte des Partitivs. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 40: 278–339.
- ITKONEN, TERHO 1992. Ugrilaisten kielten karitiivistista. In: DERÉKY, PÁL – RIESE, TIMOTHY – SZ. BAKRÓ-NAGY, MARIANNE – HAJDÚ, PÉTER Hrsg. *Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára*. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien — MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien–Budapest. 221–237.
- JANHUNEN, JUHA 1982. On the structure of Proto-Uralic. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44: 23–42.
- KANNISTO, ARTTURI 1925. Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 17: 1–264.
- KARA FERENC 1911. *Északi-osztják határozók*. Különlenyomat a Nyelvtudományi Közleményekből. Budapest.
- KARA FERENC 1911–1912. *Északi-osztják határozók (I.)*. *Nyelvtudományi Közlemények* 41: 1–43, 145–81.
- SZ. KISPÁL MAGDOLNA 1956. A magyar-manysi fosztóképző. In: BÁRCZI–BENKŐ szerk. 1956: 625–629.

- KORHONEN, MIKKO 1981. *Johdatus lapin kielen historiaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszóragozás. In: TNyt. I, 284–318.
- KT. = KARJALAINEN, K. F. – TOIVONEN, Y. H., *Ostjakisches Wörterbuch* 1–2. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 10. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1948.
- K-WWb. = KANNISTO, ARTTURI – EIRAS, VUOKKO – MOISIO, ARTO, *Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von V. E., herausgegeben von A. M.* Lexica Societatis Fenno-Ugricae 35. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten Keskus, Helsinki, 2013.
- LAKÓ, GYÖRGY 1950. Zur Frage des permischen Prosektivs und Transitivs. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 98: 219–243.
- LAKÓ, GYÖRGY 1951. Emploi du prosécutif et du transitif dans les langues permienes, l'origine de leurs désinences casuelles. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1: 75–118, 347–371.
- LAKÓ GYÖRGY 1952. A permi prosecutivusrag és transitivusrag rokonnyelvi megfelelői. *Nyelvtudományi Közlemények* 53: 14–23.
- LIIMOLA, MATTI 1949. Wogulische Ableitungssuffixe. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 30: 248–272.
- LIIMOLA, MATTI 1955–1956. Zur wogulischen Formenlehre. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 58/3: 1–65.
- LIIMOLA, MATTI 1963. *Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 127. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- D. MÁTAI MÁRIA 1991. A határozószók. In: TNyt. I, 401–432.
- D. MÁTAI MÁRIA 1992. A határozószók. In: TNyt. II/1: 570–661.
- MTsz. 1. = SZINNYEI JÓZSEF 1893. *Magyar tájszótár. I. kötet*. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest.
- MTsz. 1–2. = SZINNYEI JÓZSEF 2003. *Magyar tájszótár [I–II.]*. GOMBOCZ ZOLTÁN: *Pótlékok a Magyar tájszótárhoz*. Nap Kiadó, Budapest.
- M-WWb. = MUNKÁCSI, BERNÁT – KÁLMÁN, BÉLA, *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- MWb. = PAASONEN, HEIKKI, *Mordwinisches Wörterbuch* 1–4. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/1–4. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1990–1996.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- PEREVOŠČIKOV, P. N. szerk. [ПЕРЕВОЩИКОВ, П. Н. отв. ред.] 1962. *Граммутика современного удмуртского азыка. Фонетика и морфология*. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.
- RADANOVICS [= RÉDEI] KÁROLY 1956. Két chanti névutó. In: BÁRCZI–BENKŐ szerk. 1956: 635–637.
- RÉDEI, KÁROLY 1962. *Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÉDEI KÁROLY 1977. Szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 79: 201–216.
- SAUER, GERT 1967. *Die Nominalbildung im Ostjakischen*. Finnisch-Ugrische Studien 5. Akademie Verlag, Berlin.

- SEREBRENNIKOV, B. A. [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А.] 1963. *Историческая морфология пермских языков*. Издательство Академии наук, Москва.
- SEREBRENNIKOV, B. A. [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А.] 1967. *Историческая морфология мордовских языков*. Наука, Москва.
- SIMONYI ZSIGMOND 1892–1895. *A magyar határozók. Második kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SSA 3. = *Suomen sanojen alkuperä*. 3. R–Ö. Toim. KULONEN, ULLA-MAIIJA. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen Julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, Helsinki, 2000.
- STEINITZ, WOLFGANG 1939/1975. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte. Ostjakologische Arbeiten. Band 1*. Tartu. / Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag.
- SWSch. = WICHMANN, YRJÖ – UOTILA, T. E., *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 7. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1942.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, *Szamosháti szótár* 1–2. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935–1936.
- SZINNYEI JÓZSEF 1927. *Magyar nyelvhasználat*. Hetedik, javított és bővített kiadás. Finn-ugor kézikönyvek 3. Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- TERÉŠKIN, N. I. [ТЕРЕШКИН, Н. И.] 1961. *Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект*. Издательство АН СССР, Москва–Ленинград.
- TERÉŠKIN, N. I. [ТЕРЕШКИН, Н. И.] 1981. *Словарь восточнохантыйских диалектов*. Наука, Ленинград.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfológia*. II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- H. VARGA MÁRTA 2006. *A magyar fosztó- és tagadóképző*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 51. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- UA. = BUDENZ JÓZSEF, *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1884–1894.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VÉRTES, EDIT 1962. Beiträge zur Kenntnis der ostjakischen Pronominaladverbien (II.). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12: 255–271.
- VÉRTES, EDIT 1964. *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten von K. F. Karjalainen. Bearbeitet und herausgegeben von E. V.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 128. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- VÉRTES, EDIT 1967. *Die ostjakischen Pronomina*. Uralic and Altaic Series 74. Akadémiai Kiadó – Indiana University – Mouton, Budapest – Bloomington – The Hague.
- VNGy. 1. = MUNKÁCSI BERNÁT, *Vogul népköltési gyűjtemény*. I. kötet. *Regék és énekek a világ teremtéséről*. Franklin Nyomda, Budapest, 1892–1902.

WWsch. = WICHMANN, YRJÖ – UOTILA, T. E. – KORHONEN, MIKKO, *Wotjakischer Wortschatz*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 21. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1987.

ZSIRAI MIKLÓS 1937. *Finnugor rokonságunk*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

ZSIRAI MIKLÓS 1994. *Finnugor rokonságunk*. Az uráli nyelvrokonaikkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja ZAICZ GÁBOR. Trezor Kiadó, Budapest.

“Hidden” Ugric representatives of ancient case suffixes

The paper discusses the origin and cognateness of three Ugric local case suffixes on the basis of numerous linguistic data. Two of them, *-l* and *-t*, have functions of the ablative type; the third is locative *-t*. Ablative *-l* originates from the Ugric period, while the hitherto unrecognized ablative *-t* comes from the Uralic period. It appears that all of the three suffixes at hand are attested in each of the three Ugric languages. In Ostyak, locative *-t* only occurs in fossilized adverbs, but it has correspondents in the Finno-Permic branch of languages, too, hence it is inherited from the Finno-Ugric period.

Keywords: Ugric, Finno-Ugric, Uralic, local case suffixes, adverb, postposition.

HONTI LÁSZLÓ
Károli Gáspár Református Egyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet

A nyelvtani nem hiányának következményei a magyar nyelvben

1. rész

Elekfi László emlékének

1. Bevezető gondolatok. A nyelvtani nem kategóriája a nyelvről való gondolkodás általunk ismert kezdetei óta foglalkoztatja a szakírókat. Ez nem is csoda, hiszen a nyelvtudomány bölcsőjét mind indoeurópai nyelveken és nyelvekben gondolkodók ringatták, s ezekben valóban fontos szerepet játszik a genusz.

Ezt a kategóriát a morfológia területén tartják számon mint a névszókat és névmásokat jellemző alapvető szóalaktani kategóriát, és már két és félezer évvel ezelőtt is felkeltette a nyelvről gondolkodók érdeklődését. Arisztotelésztől tudjuk, hogy az abderai Prótagorasz különböztette meg először a hímnemet (*ἄρρεν γένος*) és a nőnemet (*θῆλυ γένος*) a *σκεύη*-től, aminek a jelentése 'minden olyasmi, amivel valaki vagy valami fel van szerelve' (,alles, womit jmd. od. etwas ausgerüstet ist'; BENSELER 1931¹⁵: 715). Ezt Arisztotelész *τὸ μεταζῦ*-nek, azaz 'közbülső'-nek nevezte, ebből később a görögben *οὐδέτερον*, latin tükörfordításban *neutrum* lett, s ez azt jelenti: 'egyik sem a kettő közül'. Fontos tény, hogy már a kezdetektől élesen megkülönböztették a természetes, biológiai nemet a nyelvtani nemtől a görögben is, ahol ugyan mindkettőre a *γένος* főnevet alkalmazták, a latinban azonban csak a nyelvtani nemet jelölte a *genus*, míg a természetes nemet a *sexus* kifejezés jelentette (LEUMANN–HOFMANN–SZANTYR 1965: 5).

A szókincs bizonyos elemeinek nemek szerinti osztályozása kisebb vagy nagyobb mértékben ma is jellemző az indoeurópai nyelvekre. Érthető tehát, hogy a modern európai nyelvtudomány kezdeti korszakától kezdve ismét foglalkoztatni kezdte a nyelvek kutatóit ennek a jelenségnek az eredete, funkciója. Kézenfekvőnek tűnhetett, hogy a természetes nemek megkülönböztetésén alapult ez a grammatikai eszközrendszer, hiszen ahol nyelvtani nemről beszélhetünk, ott ez az élőlények vonatkozásában valóban sokszor hozzájárul egy-egy főnév vagy névmás jelentéséhez. (Nem kis gondot okozva a modern genderelméletben, vö. pl. KÁLMÁN 2013; KISS 2014; PÉLI 2009; VASVÁRI 2014 stb.; l. továbbá a legújabb angol írásmódban az élőlényekre utaló személyes névmások nem-semlegesítését, pl. *(s)he*, vagy az 'elnök úr/asszony' minősített kifejezések helyett a semleges *person* és a rá visszautaló *it* névmás használatát is. Bár az angolban a 'nyelvtani nem'-et is a *gender* szó jelöli, mi ezt a kérdéskört végképp nem tekintjük a témánkhoz tartozónak.) Ugyanakkor a természetes nemre utalásban is rengeteg ellentmondásba ütközzünk. Túl sok a kivétel, gyakori a hímnemű egyedekre egyaránt vonatkozó forma, azaz a *communia*, főként a többes számot jelölő és a függő esetű szóalakok között; és hát mi indokolja, hogy egy *asztal* hímnemű vagy éppen nőnemű, különösen, ha ez a besorolás nyelvenként sem egyező, pl. lat. *mensa*, *-ae f*; de ném. *der Tisch*).

A nyelvtani nem kialakulásáról szóló elméleteket magyarul igen részletesen ismertette már 1958–1959-ben FODOR ISTVÁN; a nyelvtani nemnek indoeurópai

nyelvekben megjelenő nyelvi formáit, a nyelvek egymásra hatásakor megfigyelhető változásait itthon többen is vizsgálták (STANITZ 1987; ÓRSI 2011). Legutóbb H. VARGA MÁRTA készített a biológiai és a nyelvtani nem nyelvi kifejezésének lehetőségeiről, a felismerhető szabályosságokról és a szabálytalanságokról több európai nyelvet átfogó rendszerező tanulmányt (2016).

A magyar nyelvből hiányzik minden grammatikalizálódott eszköz, amely ilyesféle szempont szerint osztályozná a megnevezési formákat, beleértve a természetes nemre utalást is. A szókincsnek a természetes nem megkülönböztetésére szolgáló lexikai elemeit – beleszámítva a *királynő*, *királyné* szavak utótagjait is – nem tekinthetjük a nyelvtani nem grammatikai kategóriájába tartozónak, hiszen nem jár velük semmiféle nyelvtani változás a szöveggörnyezetükben. Azt, hogy esetenként más és más lehet például a megszólítás, köszönés módja a nők és a férfiak irányában, nem nyelvi, nyelvtani követelmények, hanem társadalmi elvárások: hagyományok vagy épp újítások szabályozzák. Arról viszont, hogy nyelvünknek ez a hiányossága nem valamiféle fogyatékoság, nem okozza a kifejezőképesség szegénységét, BUDENZ JÓZSEF (1881) kis vitairata óta nemigen olvashattunk. A nyelvi tankönyvek – a magyart idegen nyelvként tanítók is – legfeljebb leszögeznek a nyelvtani nem hiányának tényét; pedig ez nemcsak azt eredményezi, hogy egyes szófajoknak másmilyenek a megjelenési formái, alkalmazási lehetőségei, mint a minket körülvevő népek nyelvében, de rányomja a bélyegét a szintagmaalkotási lehetőségekre, a mondatszerkezeteink másságára, végeredményben a nyelvi rendszerünk egészére és így a gondolkodásunkra is.

A köztudat a magyart a nehezen elsajátítható nyelvek között tartja számon, valószínűleg azért, mert nagyon sok szempontból eltér az újlatin, a germán és a szláv nyelvtanokból ismeretes elvektől. De azt hiszem, fordítva sem kisebbek a nehézségek. Emlékeztetnék itt a kötelező idegennyelv-oktatás gondjaira: a régi gimnazisták mumusára, a latinra, a sok évszázados német hatás hatástalanságára, a sok évtizedes oroszitanítás „eredményeire”, vagy arra, hogy mennyi fáradozásba és pénzbe kerül napjainkban, hogy a legalább középfokú idegennyelv-tudáshoz kötött diplomájukat végre átvehessék a két idegen nyelvet sok éven keresztül tanuló, felsőfokú tanulmányaikat egyébként sikeresen abszolváló, végzett hallgatók.

Talán könnyebb lenne leküzdeni a nyelvtanulási nehézségeinket, sőt még az anyanyelvi nevelésünknek is javára válhatna, ha a magyar nyelv sajátosságait a saját belső törvényszerűségei részletesebb feltárásával s nem a többnyire indoeurópai nyelvszemlélettel kialakított fogalmi skatulyákba való begyömöszölésével próbálnánk megérteni, illetve megértetni, mert ez utóbbi módszer könnyen Prok-rusztész ágya lesz.

Bemutatni, hogy a nyelvtani nem hiányának milyen következményei is vannak a magyar nyelv egész rendszerére, olyan összevetés révén látjuk lehetségesnek, amelyhez fel kell használnunk a genuszos nyelvek párhuzamba állítható sajátosságait is.

2. Miben mutatkozik meg a nyelvtani nem? Az indoeurópai nyelvekben a főnév inherens tulajdonságának tekintik a nyelvtani nem szerinti hovatartozást, ami a többi szófajra az egyeztetés által terjed ki aszerint,

hogy milyen kapcsolatokban állhatnak a főnévvel. A mondat szerkesztés alapelveinek megfelelően ezekben a nyelvekben a világ valós és elképzelt entitásait jelölő főnévvel egyeztetni kell minden olyan elemét a mondatnak, amely az adott főnévre, pontosabban annak denotátumára vonatkozik. Ennek megfelelően azokat a szófajokat érinti a genusz jelensége, amelyekkel a főnév predikatív vagy jelzős szókapcsolatokat alkothat, tehát elsősorban a mindkét pozícióra alkalmas *névmásokra* és a *melléknévvel* rokonságot mutató szófajokra terjed ki a nemek szerinti megkülönböztetés. Így figyelmet kell szentelni a *számnévnek*, az *igeneveknek*, sőt az *igék* ragozási rendszerének is, a segédszók közül pedig a *névelők* kapnak egészen különleges szerepet ebben a vonatkozásban.

A *szintagmán belüli* „nemben, számban és esetben kötelező” *alak* ki egyeztetés mindig nagy hangsúlyt kap az indoeurópai nyelvek tanulása során. Kevesebb szó esik a szövegalkotás tanítása, gyakoroltatása közben arról, hogy a nemre utalásnak hatalmas *kohéziós ereje van a mondat egység határán túl is*. Pedig a névmások genusz szerinti megoszlásában elsősorban ez a fontos, hiszen a mutató névmás kivételével a többi főnévi névmás csak minimális mértékben vesz részt jelzős szerkezetek alkotásában, megkerülhetetlenek viszont az anaforikus kapcsolatok megteremtésében, nemcsak az összetett mondat, de az egész szöveg koherenciájának biztosításában is.

A minimálisra csökkent morfológiájú angol nyelvben a *nem*, a *gender* kifejezése a mai nyelvállapotban épp az élőlényekre utaló személyes névmásokra korlátozódik, ezzel válik a legegyszerűbbé a lehetséges antecedensek közül az aktuális egyes szám harmadik személyűnek az azonosítása. Mivel pedig az élettelen dolgok nemek szerinti megkülönböztetése a megszemélyesítések kivételével gyakorlatilag megszűnt (kivételt képeznek a még mindig nőneműnek tekintett hájómegnevezések), az élőlényekre utaló egyes szám harmadik személyű személyes (és a ragozott alakjának is tekinthető birtokos, továbbá a belőlük összetétellel alkotott visszaható) névmások megosztottsága hagyományosan és értelemszerűen a természetes (és általában eléggé nyilvánvaló) biológiai nemet tükrözi.

3. Élő vagy élettelen? A szókincs elemeinek osztályokba rendeződése – legalábbis az indoeurópai nyelvcsaládban – nagy valószínűséggel az élőlények és élettelen dolgok megkülönböztetésével indulhatott. A cselekvés végrehajtására képes élőlényekről szóló megnyilatkozásokban szükségessé válhatott a szenvedő, passzív fél (*patiens*) megkülönböztetése az aktív cselekvőtől (az *agens*től), míg az élettelen dolgokra irányuló aktivitásnál ez magától értetődő. E mellett a kiindulási lehetőség mellett szól a semleges nem általánosan érvényes fő szabálya, amely minden olyan nyelvben jól demonstrálható, ahol az esetek morfológiailag jelöltek: a semleges nemű szavak *alany-* és *tárgyesete* következetesen megegyezik. Ennek az a magyarázata, hogy az élettelen, tehát *nem-agens* létezőket jelentő főnevek eredetileg nem is lehettek *alanyai* a cselekvésről referáló állításnak, mindig a *pacienst* fejezték ki, ami az élőlényt jelentő szavaknál ezért *akkuzatívuszi* alakban rögzült. Később az életteleneket jelentő, és akkor még valószínűleg se nem *hím-*, se nem *nőnemű* szavak (*neutrum*) „*alanyként is fellépő elemei egyéb lehetőség híján az akkuzatívuszi alakot alkalmazták a nominatívusz kifejezésére is*”. (HAVAS

2011: 77.) Vö. lat. *ovum* 'tojás, tojást', *ova* 'tojások, tojásokat'; ógör. τὸ ὄστέον 'csont, csontot', τὰ ὀστέα 'csontok, csontokat'¹. A semleges nem kialakulásának és az élő–élettelen ellentétnek az összekapcsolását segíthették olyan szinkrón nyelvi tények, hogy például az orosz nyelvben ugyanez a ragozási szabály nemcsak a semlegesneműként számon tartott főnevek esetében érvényesül, hanem az élettelen dolgot jelentő hímneműek paradigmájában is, még ha a nyelvtörténet más-más fejlődési ívet rajzol is a különböző indoeurópai paradigmák kialakulásáról. (Vö.: стол 'asztal, asztalt', столы 'asztalok, asztalokat'; de 'fiú' = мальчик, 'fiút' = мальчика; 'fiúk' = мальчики, 'fiúkat' = мальчиков.)

A sexus szerinti nyelvtani különbségtevés jelentősége kezdetben az élőlényt jelentő főnevek között is elhanyagolható lehetett, a szükséges információhoz a főnév lexikai jelentése elegendő tájékoztatásul szolgált, mint ahogy szolgál ma is a genusz nyelvtani kategóriáját nem ismerő nyelvekben is. A szójelentés hatását felerősíthette a szóvégek összeecsengése: a nőnemre gyakran jellemző *-a(~~e)* melléknévi végződésnek lehet ez a magyarázata. A hangsúlytalan szóvégek kopása és a sokszor klitikumként is csatlakozó szóelemek találkozását kísérő hangtani változások a különböző nyelvekben persze jócskán felülírhatták az esetleg korábban meglevő hasonló hangzást is. A hímnem és nőnem átterjedését az élettelen dolgok neveire sokféleképpen és néha sehogy sem magyarázhatjuk (vö. H. VARGA 2016), de feltételezhetően hozzájárult a biológiai és a nyelvtani nem szétválásának folyamatához. Míg az utóbbi részben megmaradt egyfajta lehetőségnek a természetes nem megkülönböztetésére is (pl. a 'farkas' általában *lupus*, *-i*, *m*, de Romulusék felnevelője *lupa*, *-ae*, *f*), egyre fontosabb elemmé vált a szövegkohézió nyelvi eszközkészletében annak ellenére, hogy a külön nyelvi fejlődés során rengeteg homonima és összeolvadás alakult ki a névszói paradigmákban. A latinban például a mássalhangzós és félhangzós tövű névszóragozásban (3. és 4. deklináció) a semlegesek említett nominatívuszi és akkuzatívuszi eseteit leszámítva egyáltalán nincs nem szerinti megkülönböztetés a függő esetalakokban. A magánhangzóra végződő tövek nagyjából megoszlanak ugyan: az 1. és az 5. deklináció *-a-* és *-e-* tövű főneveinek többsége nőnemű, az *-o-* tövűek (2. deklináció) általában hímnemű vagy semlegesneműek, de a függő esetekben itt is sok a homonímia. Ráadásul a kivételeket is be kell bifláznia a latinul tanulóknak, mert a genusz magán a főnév alakján nem feltétlenül látszik meg, azt mindig a szótípus szerinti deklinációnak megfelelően kell ragozni, viszont a melléknévek és névmások egyeztetése már a főnévi nemhez is igazodik, de a saját tótípusuknak megfelelő végzésekkel, l. 'ókori földműves' = *agricola antiquus* (fn 1. dekl., masc. → mn: masc., 2. dekl.); 'jó talaj' *humus bona* (fn 2. dekl. fem. → mn: fem., 1. dekl.); 'új vírus' = *virus novum* (fn 2. dekl., neutr. → mn: neutr., 2. dekl.); 'rövid idő' *tempus breve* (fn 3. dekl., neutr. → mn: neutr., 3. dekl.); 'jobb kéz' = *manus dextra* (fn 4. dekl., fem. → mn: fem., 1. dekl.), 'ünnepnap' *dies festus* (fn 5. dekl., masc. → mn: masc., 2. dekl.) stb. Ha a melléknév történetesen mássalhangzós vagy *-i-* tövű, tehát a 3. deklinációba tartozik, ott a hímnemű és nőnemű névszók még a nominatívuszból is csak a néhány háromvégződésű melléknév esetében különböznek (pl.

¹ Az alapfokú nyelvtanításból megismerhető nyelvi tények bemutatásakor eltekintek az ilyen nyelvkönyvek valamelyikére való állandó hivatkozástól.

celer, celeris, celere 'gyors'), de a ragozásban csak a semlegesneműek azonos nom.=acc. végződésai térnek el a többi nemtől.

Az élő-élettelen nyelvi szembeállítását és ezzel a nyelvtani nem kezdetleges megjelenését szokták látni olykor a magyarban is a *ki?* és *mi?* kérdő névmások következetes megkülönböztetése miatt. A magam részéről óvakodnék ettől a feltételezéstől több okból is.

Mai nyelvünkben a kérdő *ki*-t nem általában az élőlények, csupán emberek azonosításának igénye esetén használjuk (beleértendő természetesen, ha ez a megismerés stilisztikai eszköze), de nem szerepelhet már a biológiai nemük szerint egyébként lexikailag megkülönböztetett, esetleg tulajdonnévvvel megjelölt állatok iránti érdeklődésekben sem. Ha a gyerek sírva szalad hozzám, mert monokli van a szeme alatt, tudni akarom, *ki* bántotta, de ha fogak nyoma van a lábán, annak járunk utána, *mi* harapta meg. Ha a focista megsérül a pályán, a kérdés az, hogy *ki* rúgta meg; ha a tehenészt éri baleset az istállóban, nem azt kérdezem: „*Ki öklelte fel?*”, csak azt: „Melyik bika (vagy tehén) volt az?”

Nyelvünkben azonban még a személy – nem-élőlény grammatikai megkülönböztetése sem kötelező előírás, mert a nyomatékviszonyok döntenek el, hogy valamit mutató vagy személyes névmási elemmel említünk-e kötelező vonzatként egy anaforikus utalásban, pl.: *Húzd alá a főneveket, és olvasd fel őket hangosan!* – *Húzd alá a főneveket, de csak azokat olvasd fel, amelyekben ly van! Ha nincs bennük ly, ne is törődj velük, azokkal a továbbiakban nem foglalkozunk!* És persze a személyekre vonatkoztatott utalásban sincs semmi bántó, ha például egy fényképen mutatjuk, vagy egy távolabb álló személy felé intve mondjuk: *Ez itt / Az ott a nagypapám.* – Mindezek fényében érdekes viszont az a megszorítás, amit a számállapot-határozó használatában figyelhetünk meg. Míg a *Három már megérkeztek* mondat vitathatatlanul emberekről szól, nagy valószínűséggel a *Három már megérkezett* mondatot fogjuk használni, ha várt csomagokról, kirándulókat szállító buszokról, sms-üzenetekről stb. beszélünk. Az osztályban azt kérdezem: *Hányan hiányoznak*, de a rókák által meglátogatott csirkeólnál már azt: *Hány hiányzik?*

Visszakanyarodva a *ki* névmáshoz: különösen a vonatkozó és határozatlan használatú egyedei a nyelvtörténet során korántsem mutatták a kérdésben ma megfigyelhető megkülönböztetést, vö. csak a Toldiban is idézett Ilosvay-sort: „és *kit a csizmáján viselt, sarkantyúját*”. A vonatkozó *aki* használatában pedig ugyan még sokakat ingerel, napjainkban mégis úgy tűnik, feltartóztathatatlanul terjed a *cégünk, aki...*; *a kormány, aki...*; *egyetemek, akik...*; *négy olyan megye, aki...*; *azok az országok, akik...* stb. (Talán nem érdektelen azonban, hogy ezek a köztévéből, hivatásos beszélőktől, szövivőktől származó példák mind emberek által képviselt és irányított intézményre utalnak.)

4. A nyelvtani nem megjelenése a szófaji rendszerben. A továbbiakban abból a tényből indulunk ki, hogy az indoeurópai nyelvekben minden főnévi lexéma beletartozik az adott nyelvben (esetleg nyelvjárásban) létező két vagy három nyelvtani nem valamelyikébe – némelyik a szövegbeli aktuális jelentésétől függően akár többre is. Milyen hatással van ez a szókincs többi elemére?

Az nyilvánvaló, hogy a főnevekkel szintagmatikus kapcsolatba nem lépő szófajok – az elsődleges mondat- és kötőszók, módosító partikulák – eleve kívül maradtak a nemek szerinti osztályba tagozódáson. A szükségszerűen adverbialis szintaktikai pozícióba kerülő névszói és névmási eredetű másodlagos elemei a szókinsnek – a határozószók és igekötők, valamint az ige bővítményeinek szemantikai viszonyát jelölő előjárók, illetőleg névutók – pedig kikerülni látszanak ez alól a hatás alól. A tipikusan a *dnominális* bővítményként szereplő szófajokra azonban az egyeztetési kötelezettség következtében sajátos *alkalmazkodóképesség* vált jellemzővé: az etimológiailag azonos tövek a domináns főnévhez aktuálisan igazodó végződéseket vettek fel, ezáltal már lexémaként is többalakúvá váltak. Ez a többalakúság általában jellemző a főnevet determináló névszókra, igenevekre, névelőkre, valamint a névmásokra.

4.1. A névmások különleges állapotot mutatnak ebből a szempontból. Amint a fentiek alapján várható, genusz szerinti változékonyságot tapasztalunk minden olyan névmáson, amely jelzőként kerülhet kapcsolatba egy főnévvel, tehát a melléknévi jelentésárnyalatot is hordozó névmásokon. Ezek általában etimológiailag azonos névmási tövön, esetleg sajátos, névmási esetvégződéssel mutatják a kérdő és határozatlan típusoknál a semleges nem főszabályából eredő nominativus–accusativus egyezést (pl. lat. nom. *quis* – *quid*, acc. *quem* – *quid*), ami az élő–élettelen általános szembeállítását tükrözi; csak a *mutató* és *vonatkozó* értelmű névmásokon érvényesül a nőnem megkülönböztetése is (*is* – *ea* – *id*, *hic* – *haec* – *hoc*, *qui* – *quae* – *quod* stb.).

A természetes nem kifejezési igényének elsődlegességével ütközni látszik, hogy a kizárólag főnévi értékben használható *személyes* és *birtokos* névmások közül sem az 1., sem a 2. személyre utalók nem mutatnak genusz (vagyis egyben *sexus*) szerinti megoszlást: ismereteim szerint egy indoeurópai nyelvben sincs ’énfiú’ vagy ’tenő’ jelentése semelyik egyenes vagy függő esetalakjuknak sem. A beszédpartnerek eleven kommunikációs kapcsolata nyilván feleslegessé teszi ennek az információnak a nyelvi megformálását. Ezek a névmások jelzőt nem kaphatnak, viszont a *predikatív* és *értelmezős szerkezetekben*, valamint a mondategység határán túlmutató *anaforikus utalásokban* a többalakú szófajok már *egyeztetődnék* a beszélőnek és partnerének a „normális” beszédhelyzetekben nyilvánvaló biológiai nemével is. (A névmások sokezer éves történetében nem nevezem „normális”-nak a csupán néhány évtizede létrehozható e-mail- és egyéb online kommunikációs kapcsolatokat.) Figyelmet érdemel azonban, hogy a beszélőtől és a beszédpartnertől különböző – harmadik – személy(ek)re utalás mennyire van rokonságban az élő és élettelen környezetre egyaránt utaló többalakú mutató névmásokkal. Az ógörögben és a latinban is ezek használatosak harmadik személyű személyes névmás gyanánt. – A *birtokos* névmások genusz szerinti váltakozása pedig nem a birtokos, hanem a *birtok nemére* utal (vö. lat. *amicus meus*, *ancilla mea*; ném. *meine Freundin*; or. *moë нисъмо*, illetve *чей – чья – чье* ’kié’).

Az első, illetve második személyű névmással *koreferens visszaható* névmásoknak viszont lehet nemre utaló változatuk (l. ógör. ’magam’ acc. *ἐμαυτόν* / *ἐμαυτήν*, ’magad’ acc. *σεαυτόν* / *σεαυτήν*). Jellemző az oroszban a nyomósító

szerepű, (a magyar *én magam* típusú) értelmezőszerű szerkezetekben használatos *сам – сама – само* egyeztetődése, ellentétben a tényleges visszahatas esetén mindkire egyaránt eleven patiensként utaló *себя* egyetlen alakjával. Ez a tény pedig alátámasztja azt a hipotézist, hogy a *genusz* kategóriája elsősorban a koherens szövegalkotásra szolgáló anafora eszközöként válhatott fontossá, ezért maradhatott meg még a modern angolban is az egyes szám harmadik személyű személyes névmásoknál. És ezért nem tartom eretnek gondolatnak, hogy az indoeurópai *genusz* nem csupán a főneveknek inherens tulajdonsága, hanem a mára kialakult 3. személyre utaló személyes névmásoké is, amelyek valóban helyettesítik a főneveket.

4.2. A melléknév a főnevekhez a legtöbb szállal, a legsokoldalúbb viszonyban kötődő szófaj. A főnévvel megnevezzük a világ dolgait, de a mellékevek jelölik meg azokat az érzékszervileg megtapasztalható külső, anyagi vagy gondolatilag kikövetkeztethető, esetleg csak elképzelt belső, szellemi tulajdonságokat, amelyek alapján a dolgokat egymástól megkülönböztetjük: szín, alak, méret, minőség, állapot, térbeli és időbeli meghatározottság (pl. *szélső, új*) stb. És mivel egyetlen észlelt vagy feltételezett tulajdonság sem létezik valamilyen hordozó nélkül, a melléknév akcidenális jelentése mindig egy főnévvel – vagy azt helyettesítő névmással – jelölt szubsztanciára vonatkozik. Ha összefüggésük a mondatban fő mondanivalóként jelentkezik (vagyis a kérdéses minőséget állítjuk az adott szubsztanciáról), predikatív kapcsolatba kerül a két szó, amit a beszélő intonációval, szórenddel, kopulával, a nyelv eszközeiből adódó egyeztetéssel tud jelölni. Ha csupán a pontosabb kifejezésmód érdekében említünk egy olyan jellemzőt, ami akár predikáció is lehetne, de az aktuális közleményben csupán másodlagos, mellékes információ, jelzős szerkezetben determinálja a főnevet, de ebben az esetben is alapvető követelmény, hogy kiderüljön, melyik főnévhez melyik melléknév tartozik. Erre kiváló lehetőség a *genuszt* alkalmazó nyelvekben az egyeztetés, ami azonban korántsem jelentheti a végződés mechanikus ismétlődését. Erről fentebb a tőtípus és a nemek különbözősége kapcsán is volt már szó, s jól mutatják ezt mindazok a nyelvek, amelyekben még világosan megkülönböztethetők az egyes nemek és eltérő tövek bizonyos esetalakjai, mint a görög, a latin vagy a modern szláv nyelvek közül például az orosz. (Pl. ógör. *ὁ βασιλεὺς μέγας* 'a nagy király', akk. *τὸν βασιλέα μέγαν*; lat. 'ua.' *rex magnus*, gen. *regis magni*; or. *точное время* 'pontos idő', gen. *точного времени*.)

Vannak fogódzók az ilyen nyelvet tanulók számára is: a tövek, végzések, képzők, bizonyos jelentéskörök jelezhetnek bizonyos szabályosságokat, de mindig marad jó sok kivétel. A szótárakban megadott alakokból többnyire ki lehet következtetni a tőtípust, a görög és a német szótárak feltüntetik a főnév nemét mutató névelőt is, a latin lexikológiai hagyományban a nominatívuszi és genitívuszi alak együttese mutatja, melyik deklináció szerint kell a főnevet ragozni, de hogy milyen alakban kapcsolódhatnak hozzá a mellékevek, a participiumok, a névmások, azt a két esetalak után legalább *m*, *f*, *n* formában rövidített *genusz*-jelzés alapján lehet csak bizonyosan tudni. Ezért az idegen nyelv felől indulónak „be

kell vágnia” a lexémával együtt azt is, hogy milyen nemű, és ezt nem könnyíti meg sem az, ha a névelőt, sem az, ha egy rövidítést kell hozzátanulnia. Mert hiába van meg az anyanyelvében is ez a kategória, semmi sem garantálja, hogy az adott főnév neme a két nyelvben egyezik. Ezért szokták a magyarul tanulók örömmel nyugtázni, hogy erre legalább nem kell figyelniük.

Némileg könnyebb a helyzet az orosz nyelvvel, ahol a főnevek túlnyomó többségében már a lexéma alapalakjának számító alanyeset is mutatja a nembeli hovatarozást (-а, -я nőnemű, -о, -е, -мя mindig semleges, a kemény mássalhangzóra végződők hímneműek). Itt a melléknévi egyeztetés legtöbbször hangtanilag is igazodik a főnévi szóvéghoz, a jelzői használatban még rá is dupláz azzal, hogy agglutinálódott az eredetileg artikulusi funkciót betöltő *ji/ja/je* mutató névmás. Ezzel a jelzős szerkezet egységét emeli ki, ami azért is fontos, mert az oroszban az egyeztetett jelző állhat a főnév előtt, de a főnév után is, és nincs artikus, ami a szókapcsolatot összefogná. Így kialakultak a csak melléknevekre jellemző végzések (hímnemben -ий/-ий/-ой, nőnemben -ая/-яя, semleges nemben az -ое/-ее) és velük a saját ragozásuk is. A melléknévnek ez a teljes alakja a jelzőre nézve kötelező, a predikatív egyeztetésben többnyire elegendő a rövid alak, amely persze szintén egyezik az alannal nemcsak számban (és ragozhatatlanként az egyetlen esetében), hanem genusz szerint is.

4.3. A z i g e n e v e k szinkrón szempontból nézve az igei jelentés valamilyen névszói értékű használatát jelentik. Elvben minden igéből képezhetünk ige neveket, képzőik a legproduktívabb szóalkotó elemek. Amikor a beszélő főnévi vagy melléknévi értékben – alanyi, tárgyi, határozói funkcióra, illetve jelzőként – ige nevet alkalmaz, azt úgy rendeli alá egy valódi állítmánynak, hogy megőrzi az ige denotatív jelentésével együtt annak aspektuális tartalmát (relatív, az aktuális állítmányhoz viszonyított időre utalását), nem veszíti el az igenem szerinti (transzitiv/aktív/mediális/passzív) szerkezetsszervező képességét, tehát vonzza az annak megfelelő bővítményeket is. Elvesznek viszont az ige állítmányi pozíciójában nélkülözhetetlen tulajdonságok: az igei, konjugációs végzések ugyanis a tempus (vagyis az eseményidőre vonatkoztatás) és a modus (a beszélőnek az esemény tényyszerűségéhez való viszonyulása) mellett a mindenkor alany személyét és számát mutatták. Mindazokban az esetekben, amikor egy participium mégis állítmányi szerepben fordul elő, az összetett igealakhoz ma már segédigére van szüksége. „Cserébe” részesül az új, névszói szerepkörhöz szükséges alak tulajdonságokból: a főnévként szolgáló ige nevek bizonyos főnévi toldalékokat vehetnek fel. Például a latin gerundium a 2. deklináció függő esetalakjait, miközben nincs nominatívusza; az infinitívuszok eredetileg egy latívuszi/datívuszi irányultságú névszói toldalékkal alakultak ki (vö. MORAVCSIK 1972); a magyar főnévi igenév ezen kívül a névszói személyjelöléssel utal a saját -nak/-nek ragos „alanyára”, bizonyára nem függetlenül a magyar birtoklás-mondatok szerkezetétől.

A genuszos nyelvekben a főnévi ige nevet semleges neműnek tekintik, főnévi ige neves fejú szerkezetekre semleges nemű névmással lehet visszautalni. A melléknévi értékű ige nevek – általában ezeket nevezzük participiumoknak – a melléknévre jellemző alaktani ka-

tegóriákat vesznek fel, így alakulnak párhuzamosan deklinálhatóvá a mondatnak azzal a főnévi tagjával, amelyhez szintagmatagként kapcsolódnak.

Hangsúlyozzuk: így mindenképpen egy szinkrónnak tekintett nyelvállapot beszélőjének a szempontjából tekintünk az igenevekre, még ha az ógörög vagy a klasszikus latin szempontjából ezt mához képest évezredekkel korábban beszélték is. Nehéz lenne kétségbe vonni ugyanis a történeti nyelvtipológia azon tételét, hogy a participiumok eredetileg predikátumok voltak, s hogy „»a participium = deverbális nomen« képlet »de-verbális« momentuma történetileg csak abban az esetben tartható, ha verbumon nem a mai értelemben vett teljes paradigmájú szófajt értünk, hanem egy olyat, amelyet mindenekelőtt predikatív használata különböztet meg a többi szófajtól, sajátos személyragozása pedig vagy nincsen, vagy még kialakulóban van” (HAVAS 2011: 163, 165–172).

4.4. A z i g é k n é l általában nem merül fel a genusz kifejezésének igénye, amíg egyszerű igeidőkkel van dolgunk, hiszen az igének mindig egy nominatívusszal megnevezett alanyra kell vonatkoznia, elegendő tehát a beszélőre vagy partnerére irányuló utalások megkülönböztetése a bárki/bármilyen egyéb harmadik személyűtől a személyragozással. Ez az ősi személyes névmások hozzátapadásával mehetett végbe a predikátumként álló szavakon. A magyar alanyi ragozás kijelentő módjában a jelen idejű 3. személyre vonatkozó állítmányt épp az eredeti ragtalanság megőrzése különbözteti meg az összes többi igealaktól – a folyton változó főnévi alanyok nyilván nem agglutinálódhattak –, míg a toldalékait elvesztő angolban ez az egyetlen megmaradt személyrag. Az igeragozási rendszerek bővülése azonban szükségszerűen vezetett az összetettebb igealakok létrejöttéhez. Jól példázza a folyamatot a latin, amelyben a folyamatos igealakok még egyszerű toldalékolással fejezik ki az idő- és módváltást ('lát': Sg.1., ind. ps. *vide-o*, praet. *vide-ba-m*, fut. *vide-b-o*, coni. ps. *vide-a-m*) és a szenvedő jelentést is (*vide-o-r*) stb., a perfecta actio-ban ez az igtető megváltozásán túl a ragozott létige (kopula?) hozzátapadásával érhető el (praet. *vid-eram*, fut. *vid-ero*, coni. ps. *vid-erim*). (Innen ered az igeragozás latin neve is: *con-iugatio* 'összekapcsolás'.) A szenvedő alakokhoz azonban már összetett igealakokat hoztak létre, amelyben a *p a r t i c i p i u m p e r f e c t u m p a s s i v i* adja az igei jelentés fogalmi tartalmát, passzív igenemét, befejezett aspektusát, miközben *s z á m b a n*, *e s e t b e n* és *n e m b e n* névszóként egyeztet az alannyal, az eseményidőhöz viszonyító tempust pedig és az alany személyével való egyeztetést különálló létige (kopula) biztosítja (*visus/a/um sum*). Vagy egy ógörög példa: a futurum perfectum aktív alakját a genusz és szám (és persze eset) szerint egyeztetendő participium perfecti és a létige személyt és számot mutató futurumával alkották meg: *παιδευκ-ώς/-vía/(-ός?) ἔσομαι* '[amikor] majd felneveltem' (Az igenév jelentése nem teszi valószínűvé, hogy semleges nemű alannyal kellett valaha is egyeztetni.)

Az indoeurópai nyelvek igeragozási rendszereiben mindenütt megtaláljuk a participiumok segítségével alkotott formákat, ez pedig azt jelenti, hogy az igealak megválasztásában sem hagyható figyelmen kívül a nyelvtani nem szerepe. Különösen érdekes ebből a szempontból az orosz nyelv, amelyben ma egyetlen múlt idő használatos, ennek az egyeztetése azonban – rendhagyónak tűnő módon – az alany személyére nem, csupán a nemére és számára utal. Észre kell vennünk, hogy

a -л/-ла/-ло és a többes -ли végződések kísértetiesen hasonlítanak az állítmányi melléknevek rövid alakjára. A magyarázat a fentebb elmondottakban rejlik. A mai orosz nyelv egyszerű igealaknak látszó múlt idejű formája valójában egy -l képzős participium állítmányi alakja, amely eredetileg egy összetett múlt idő, a perfectum állítmánykiegészítői tagja volt. A perfectum a szorb nyelv kivételével a keleti és nyugati szláv nyelvekből kiszorította az ősi egyszerű praeteritum imperfektum és aorisztosz alakokat, és a múlt idő kifejezésének általános formájává lett. Az egyes szláv nyelvekben még további átalakulásokon ment át az igenév képzője is, és a *byti* kopula is, amely az oroszban teljesen eltűnt – talán nem függetlenül az oroszban általános névszói állítmány jelenségétől. (L. H. TÓTH 2011: 140–144.)

A particípiumoknak az igeragozásban való megjelenésével függ össze, de a 4.3. pontban elmondottakhoz is tartozik, hogy az infinitivus esetében, amely alapalakjában valóban 'nem ragozható', szintén kialakulhattak particípiumokkal létesített összetett formák. Ezért a latinban például a nagyon is gyakori *a c c . c . i n f .* és *n o m . c . i n f .* szerkezetekben ügyelni kell az összetett főnévi ige nevek nembeli, számbeli és esetbeli egyeztetésére is.

4.5. A számneveket szokták a melléknevek egyik alosztályaként kezelni, de ennél több figyelmet érdemelnek. – A s o r s z á m n e v e k valóban jól belesimulnak ebbe a felosztásba: egyébként sem mennyiséget jelölnek, hanem egy rendezett halmazon belül elfoglalt helyzetet, tehát jelentésükben is hasonlítanak az *utolsó, középső, szélső, bal* stb. melléknevekhez. Következésképpen funkciójukban és annak megfelelő alaki tulajdonságaikban is egyeznek velük, ami azt jelenti, hogy melléknévi végződések vannak, tehát az adott nyelvre jellemző módon mutatják az általuk jelölt pozíciót elfoglaló dolog nevének genuszát (*tertius*3). – A t ö r t s z á m n e v e k e t ugyancsak funkciójuk alapján kezelik melléknévként vagy főnévként – ez utóbbi esetben saját genuszértékkel ruházva fel őket, pl. a németben *das Drittel* vagy az oroszban nőnemű *четверть*. – A t ö s z á m n e v e k közül csak a legkisebb értékűek tükrözik a számlált dolgok főnévi genuszát: ógör. *εἷς/μία/ἓν* '1' – *δύο*(!) '2' – *τρεῖς* (m.+f.) / *τρία* (n.) '3' – *τέτταρες* (m.+f.) / *τέτταρα* (n.) '4'. A latinban az *unus/una/unum* és a *duo* (m.+n.) / *duae* (f.) mellett a *tres/tria* viszont a semleget választja külön a közös hím- és nőnemtől. A latinban 200–900 között a kerek százasok, a görögben pedig a kerek ezresek szintén háromnemű melléknevekként egyeztetődnek, természetesen többes számú formával: *ducenti/ducentae/ducenta*, illetve *χίλιοι/χίλιαι/χίλια*, stb. Az oroszban csak az *один/одна/одно* '1', továbbá a (hajdani duális számra még „emlékező”?) *два/две* '2' és *оба/обе* 'mindkettő', valamint a *полтора/полторы* 'másfél' egyeztetődik a főnév nemével, ez utóbbi három a nőnemet különbözteti meg a hím- és semleges nemtől. A németben csupán az *eins* számnév veszi fel a hozzá tartozó főnév nemének megfelelő melléknévi formát (*ein/eine/ein*). A t ö s z á m n e v e k túlnyomó többsége azonban az indoeurópai nyelvekben ragozhatatlan, nemcsak nemek, hanem eset szerint is, és ennek véleményem szerint két fő oka lehet. A tőszámnév jelentésénél fogva a mellékneveknél és a sorszámneveknél is jóval alkalmasabb arra, hogy elvonatkoztassuk bármely számlálható dologtól, hiszen *kétszer kettő mindig négy* – ebben valószínűleg szerepe van a több ezer éves matematikai gondolkodásnak. Ugyanakkor a főnévvel alkotott szókapcsolatának

jelentésbeli alapja is eltér a melléknevekétől: míg azok a főnévvel jelölt entitások halmazán belül valamilyen megkülönböztető tulajdonsággal választanak ki egy aktuális részhalmazt (amely egytagú is lehet), a tőszámnév mindig egynemű dolgok halmazán belül különít el azonos tulajdonságokkal rendelkező egyed(ek)et, tehát nem minősítéssel determinál, hanem partitív jelentése van a szókapcsolatnak. Ezt a tartalmat teszi explicitté például mai állapotában az orosz nyelv, amelyben az 1-nél nagyobb tőszámnévvel létesített szintagmákban a főnév egyes vagy többes birtokos esetben kerül (még ha ez történetileg nem is egyforma fejlődés eredménye, amit persze az átlagbeszélő nem is tud), s a szerkezet alaptagjaként a birtokszó szerepében álló számnév ragozódik a mondatbeli funkciónak megfelelő eset szerint. (Pl. *через две недели* 'két hét múlva', ahol a számnév a birtokos esetben álló főnév nőneméhez igazodik, de eset szerint nem vele egyezik, hanem az előjárósó által megkívánt tárgyesetben áll.)

4.6. A másodlagos szófajok sajátosságait is befolyásolhatja a nyelvtani nem, ha azok a szövegbe épülő főnév aktuális viszonyait segítenek kifejezni, és a vele egyeztetéssel kapcsolatban álló szavakból alakultak ki. Ezek között a legfontosabb a *névelő*, amit célszerűbb ebben az összefüggésben *artikulus*-nak neveznünk, hiszen például a határozott artikulások számos nyelvben, így a bolgárban, a románban és a svédben sem előzik meg a főnevet, hanem a szövégre tapadnak.

Az artikulusz, amely jelentésében a főnév határozottsági fokára utal – ismertségére a beszédpartnerek számára, vagy épp egy tetszés szerinti új példány bevezetésére –, kialakulásával más fontos feladatokat is vesz magára. Jelezhető vele a szófaji jelleg főnévire váltása (*Az első már megjött; the poor* 'a szegények'); megmutatja a főnév nemét (fr. *un collègue* 'kolléga', *une collègue* 'kolléganő'); nemmel is felruhazza a genusztól eredetileg független szófajt váltó elemeket is (pl. ném. *das Leben*); összetartja a főnévi szószerkezeteket, de le is választja nem odatartozó elemeket (*a magas, szőke férfi* ≠ *magas a szőke férfi*; ógör. *ὁ ἄγαθος ἄνθρωπος* 'a kiváló férfiú', de *Ἄγαθος ὁ ἄνθρωπος ἐστίν* 'kiváló [Ø] a férfi').

A határozott artikulások közös jellemzője, hogy a kijelölő funkciójú mutató névmásból alakultak ki, a deiktikus jelentés elhalványulásával egyidejűleg végbemenő hangsúlytalanná válás révén. Emiatt figyelhető meg rajtuk többnyire az alakjuk redukciója, továbbá esetenként összetapadásuk a főnévvel. A szövégek kopásával párhuzamosan nőtt a grammatikai szerepük a genusz, illetőleg az eset jelölésében. Talán elég csak arra utalnunk, milyen hatással van a német jelzős szerkezetben a határozott névelő a melléknévi ragozásra. – A határozatlan artikulusz nem feltétlenül párhuzamos a határozottal: a bolgár nyelvben nincs is, a románban ritka, és ha megjelenik, bizonytalan az artikulusi értéke, mondhatni alakulóban van, a németben és angolban viszont gyakori. Bármelyik indoeurópai nyelvben találkozunk is vele, az 'egy' jelentésű határozott számnévi jelzőből értékelődött át, és akárcsak számnévi őse, a határozatlan artikulusz is egyeztető ragozással igazodik az általa determinált főnév neméhez is.

A főnév szintaktikai funkcióját kifejező esetrendszer kiegészítő, egyes modern nyelvekben pedig már helyettesítő viszonzók, az előjárók, vagyis prepozíciók az ige vonzataiként mentesek lehetnének a genusz szerinti váltakozásoktól, mégis számolnunk kell esetükben is a főnév nemétől is függő használattal. Alkal-

manként ugyanis a gyakori együttállás következményeképpen összenőhet a prepozíció és a névelő, mint pl. az olaszban: *a + il > al* vagy *in + la > nella*, vagy a német *in + das > ins*, *in + dem > im* esetében. Ez eredményezheti új szófaji kategória kialakulását is, mint amilyen az olasz vagy a francia nyelv részelő névelője. A németben a határozatlan névelőből fejlődött ki olyan tagadó viszonyzó, amely ugyancsak tükrözi a tagadott főnév nyelvtani nemét: *kein/keine/kein*.

5. A nyelvtani nem hiányának hatása a magyar szófajokra. Lehet, hogy furcsának tűnik egy rendszerben annak a hatását keresni, ami nincs is benne, de ha olyan rendszereket vetünk össze, amelyeknek egyikében megvan egy bizonyos jelenség, a másikból hiányzik, kézenfekvő, hogy mindkét rendszerben számba vegyük a kérdéses kategória által érintett pontokat, és azt is megvizsgáljuk, hogy a nyilvánvaló különbség milyen eltérésekhez vezethetett a más-más tulajdonságú elemekből felépülő rendszerek működésében.

Mivel sem az élő/élettelen, sem a férfi/nő jelentés nem mutatkozik meg semmilyen hangzásbeli eltérésben a főnevek alakját tekintve, ennek a jelentésmozzanatnak ragozásbeli vonzata sincs. A mi főneveink mondatbeli grammatikai alakváltozatait – az agglutináló tendencián és a szabályosan mindig első szótagra eső hangsúlyon kívül – csak a hangrend és illeszkedés törvénye befolyásolja. Mai nyelvéllapotunkban erre még a nyelvtörténet során végbement változások rakódnak rá, amelyek a többalakú tövek váltakozásáért meg a toldalékok előhangzós alakváltozatainak „logikátlanságáért” okolhatók (elsősorban a tövégi magánhangzók lekopása és a kétnyíltszótagos tendencia). Mindez persze nem teszi egyszerűbbé a magyar főnevek ragozásának rendszerbe foglalását, hiszen minden egyes szónak megvan a saját története. Bizonyára ez is oka a magyar nyelv sokat emlegetett nehézségének. Erre nézve elég utalnunk PAPP FERENC (1975) és ELEKFI LÁSZLÓ (1994) munkáira. Magától értetődik, hogy ha nem kell a főnévhez igazodni nemek szerint, akkor a főnévvel szó szerkezeti kapcsolatba lépő egyéb szófajokon sem jelentkezik semmi ilyesféle megoszlás. Ezért aztán nincsenek lexikai alakjukban is két- vagy háromvégződésű névmásaink, mellékneveink, számneveink, igeneveink és viszonyszavaink, sem ezeknek valamilyen – nemek szerint is változó – speciális ragozásuk.

A lexémának ez az alakí függetlensége a vele szemantikailag bármily szoros kapcsolatban levő főnévtől nagyobb önállóságot jelent az alkalmazásuk lehetőségeiben is. Sokkal könnyebben főnevesülhetnek, s nem csupán absztrahálódás révén; ez a genuszos nyelvekben sem jelent sok problémát, általában a semleges nem felvételét kívánja meg. A jelzős szerkezetek redukciója azonban már nem történhet meg legalább az elmaradó főnév nemére való utalás nélkül. (Az angol a genuszjelölés hiányában a *one* névmást teszi ki, ha másképp nem tud elkerülni egy felesleges szóismétlést.) Mi ilyenkor a kieső főnévi alaptag szintaktikai viszonyjelölő toldalékát egyszerű hangrendi egyeztetéssel át tesszük a determinánusra, ami ezzel felemelkedik a főnév pozíciójába. Ami azt is jelenti, hogy akcidentiális jelentésű, melléknévi tulajdonságú szavaink gyakorlatilag minden olyan funkcióban felhasználhatók a mondatban,

mint a főnevek, ehhez felvehetik mindazokat a viszonyjelölő grammatikai eszközöket, amelyeket a valódi főnevek vennének fel, miközben megőrzi a melléknévi kategóriájukra jellemző alaki sajátosságokat is: jelentésüknek megfelelően fokozhatók, és megmaradnak saját bővítményeik is. Természetesen az ő toldalékolásukra nézve is érvényesek az olyan fonológiai törvényszerűségek és nyelvtörténeti változások, amelyek a főnévragozást is befolyásolják. (A pontosság kedvéért említsük meg, hogy a *kis* melléknév és a *két* számnév csak jelzőként használható, minden más szerepben a *kicsi* és *kettő* alakváltozatok fordulnak elő.)

Mindebből az is következik, hogy melléknévi elemeinknek akkor sem kell kivetkőzniük a saját természetükből, amikor nem egy főnevet minősítenek, hanem közvetlenül kapcsolódnak az igéhez vagy egy igenévhez. Ilyenkor „saját joga” vesznek fel minden olyan szintaktikai viszonyjelölő eszközt, azaz határozóragot, amelynek a segítségével a hely-, idő-, eszköz- stb. jelentéseken túl a mód-, mérték- és állapotféle határozók szerepére is alkalmassá válnak: *Nagyon szép az írásod* ↔ *Nagyon szépen írsz*; *Itt a korábbinál sokkal gyorsabb a Duna folyása* ↔ *Az itt a korábbinál sokkal gyorsabban folyó Duna könnyen elsodorhatja az úszót*; *Úgy szereti, ha a kávé édes* ↔ *Édesen szereti a kávé*.

A melléknévi jellegű szófajok mássága visszahat az egész szófaji rendszerre és az alaktanra. Egyfelől kialakul az indoeurópai nyelvekhez képest koherensebb kategóriaként a névszók osztálya, mivel a magyar melléknév és a vele sok rokonságot mutató számnevek mondatbeli funkciói és azoknak megfelelő ragozhatósága gyakorlatilag megegyezik a főnévével. Legfeljebb olyan jelentésmegoszlással találkozunk, mint hogy az előhangzók megszilárdulásával *-n* határozóragunk alakváltozatai alsó nyelvtanaink magánhangzóval a melléknévi természetű mód- és állapotféle határozói jelentésre specializálódtak (beleértve a számnevekkel kifejezhető számállapot-határozót is) – igaz, nem kizárólagos érvényesüléssel (vö. *fiatalon, nagyon, vakon* stb.). A számneveknek a mellékszó mellé – nem pedig közéjük – sorolását is indokolja a csak rajtuk előforduló *-szor/-szer/-ször* toldalék, amelynek szintaktikai viszonyt jelölő tartalma, valamint eleven (100%-os) produktivitása a számhatározói funkcióban szintén a határozóragokra jellemző. Másfelől ezért hiányzik nyelvtanainkból hagyományosan az adverbiumképzés fejezete, és ezért tartalmaz a magyar határozószók állománya kizárólag olyan lexikai elemeket, amelyek a jelentés specializálódása következtében mind elemszilárdulással váltak a szókészletnek új tulajdonságokat mutató tagjaivá. Az ilyenek pedig már legfeljebb csak jelentésváltozással bonthatók alkotóelemeikre. Szemléltetésül egy homonim példa a határozószóvá merevedett, illetve csupán aktuálisan ragozott névmási helyhatározó különbözőségére: *Erre gyere, itt nincs sár!* (*Merre?* 'a mutatott irányba', névmási határozószó); *Itt egy sörálátét, erre tedd a poharat!* (*Mi-re?* 'a kapott sörálátétre', ragos névmással kifejezett helyhatározó).

És végül: ezért van nekünk a főnévi és melléknévi igenevek mellett kizárólag adverbális bővítményként használható határozói igenevünk, amely (nem a kopulával, hanem) a létige mellett állva (pl. *zárvan*) ezért nem „ha-

tározói állítmány” vagy „állítmányi határozó”, hanem „határozó és állítmány”, mégpedig a *Milyen állapotban van?* kérdésre felelő állapothatározó, akárcsak a *növés-ben van, tudatá-nál van, ébr-en van* stb. szerkezetek határozóragos névszói szófajú vonzatai. Kétségtelenül valamennyien a létigével együtt felelnek a *Mit állítok?* kérdésre, de ettől még nem lesznek egy grammatikai összetett állítmány névszói része. Az igei rész sem úgy viselkedik, mint nyelvünkben az – esetenként szintén állapotjelentésű, de nem határozói alakú – ragtalan névszó mellett a jelen időben zéró fokú kopula (pl. *A gyerek kanyarós*). Fókuszba helyezésüket az általuk adott információ fontossága indokolja, ezzel a *rémának* válnak elemévé, ami azonban egy egészen másfajta elv szerint épül fel, mint az alany–állítmány szintagmatikus kapcsolata. Nemcsak nyelvoktatásunkban, egész nyelvtanirói hagyományunkban okoz sok haszontalan vitát, félremagyarázást és félreértést, hogy a különböző szempontú elemzésekkel feltárt eredményeket, valós tényeket elnagyolt definíciókkal, tisztázatlan terminológiával, a szempontok keverésével összebékítve próbáljuk egyetlen közös keretbe kényszeríteni ahelyett, hogy mindegyiket a maguk helyén kezelnénk. (Az alany- és állítmányfogalom tisztázatlanságáról l. pl. BERRÁR 1977: 80–81; ELEKFI 1957, 1986: 18–24; M. KORCHMÁROS 2018.)

(Folytatjuk.)

M. KORCHMÁROS VALÉRIA
Szegedi Tudományegyetem

Magyar eredetű szavak a litván nyelvben

1. rész

1. Bevezetés. A balti nyelvek szókincsében megtalálható magyar eredetű szavak kutatása alig néhány évtizede vette kezdetét. Az első eredmények publikálása (HOLLÓS 1998; LACZHÁZI 2003; TÓTH 2003, 2007, 2016a) óta folyamatosan gyarapodik a feltárt kölcsönzések száma. Tanulmányom célja az ez idáig regisztrált litván nyelvi adatok bemutatása, tekintettel arra, hogy hasonló terjedelmű áttekintés magyar nyelven még nem jelent meg.¹

1.1. Magyar szavak a litvánban és a lettben. A magyar eredetű szavak földrajzi elterjedtségét vizsgálva kézenfekvő a két szomszédos balti nyelv egymással való összevetése ebből a szempontból.

A lett szókincsben TÓTH SZILÁRD körülbelül harminc magyar eredetű lexémát azonosított (illetve az alakváltozatokat, összetett és képzett szavakat, személyneveket is számításba véve több mint ötvenet), melyek főként orosz és/vagy német közvetítéssel kerültek a lettbe, és túlnyomó többségük magyar reáliákat jelölő nemzetközi vándorszó, főként gasztronómiai vagy etnográfiai, esetleg katonai terminus (pl. *gulašs* 'gulyás', *lečo* 'lecsó', *tokajietis* 'tokaji bor', *huzārs* 'huszár', *kučieris* 'kocsis', *kuntuži* 'köntös, kaftán', *dolmans* 'dolmány' stb.; TÓTH 2003, 2016a).

A litván szókincsben nagyságrendileg hasonló mennyiségű, a magyarhoz köthető lexéma található. A letthez hasonlóan ezek is alapvetően közvetett kölcsönzések, itt azonban leginkább a lengyel és/vagy a fehérorosz a közvetítő nyelv. Ugyanakkor a lettől eltérően a litván esetében a magyar eredetű szókincs túlmutat az említett vándorszók körén (mint pl. *čardašas* 'csárdás', *guliašas* 'gulyás', *lečas* 'lecsó', *tokajus* 'tokaji bor', *husaras* 'huszár'), továbbá az átvett szavak jelentős része olyan jelentésfejlődésen ment keresztül, amit a lettben nem figyelhetünk meg.

Tanulmányomban azokkal a magyar eredetű szavakkal foglalkozom, amelyek nem nemzetközi vándorszóként (ezeket l. HOLLÓS 1998), hanem vélhetően a magyar–(lengyel–)litván történelmi, kulturális kapcsolatok eredményeképpen kerültek a litvánba, értve ez alatt főként a középkori Magyar Királyság és a Litván Nagyfejedelemség közötti kapcsolatokat. Írásom első részében röviden áttekintem a kölcsönzések feltételezett körülményeit, majd részletesen bemutatom a feltárt lexémákat.

1.2. A litván–magyar kapcsolatok. A Litván Nagyfejedelemség (illetve a 14. sz. végétől fennállt lengyel–litván államközösség Litvániához tartozó területei) és Magyarország között a kapcsolatok a 14. század második felében, Nagy Lajos korában kezdődtek, aki több hadjáratot indított a Litván Nagyfejedelemség ellen, miközben Litvánia megtérítésén is munkálkodott. A litván eredetű Jagelló-dinasztia magyarországi regnálása alatt ezek a kapcsolatok tovább bővültek, leg-

¹ Ez annál inkább időszerű, mert, mint ismert, a készülő Új magyar etimológiai szótár elődeinél nagyobb figyelmet kíván szentelni a szomszédos és távolabbi nyelvekbe eljutott magyar jövevényszavaknak (GERSTNER 2014a: 200, 2014b).

intenzívebb szakaszuk pedig Báthory István uralkodására tehető (ŁATYSZONEK–BELI 2006: 84–88). Litván történészek adatai szerint a 16. században a magyarok stabil kisebbséget alkottak a fejedelemségben, létszámukat tekintve (a lengyelek, németek, olaszok, csehek után) az 5.–6. helyet foglalták el a Nyugat-Európából érkező külföldiek között (RAGAUSKIENĖ 2008: 29).

Ez a jelenlét kezdetben alapvetően az uralkodói udvarhoz köthető. Az 1492-től uralkodó Jagelló Sándor lengyel király és litván nagyfejedelem vilnai (lengyelül: Wilno)² udvarában a királyi hadseregben szolgáló magyar zsoldosokról, és – bár jóval kisebb számban – magyar iparosokról, szolgálókról is vannak adatok.³ Sándor utóda, Öreg Zsigmond (1506–1548) ugyan jól ismerte és kedvelte a magyarországi reneszánsz kultúrát, ám mivel udvarával leginkább Krakkóban tartózkodott, így az udvarhoz köthető magyarok is lengyel területen maradtak. Zsigmond Ágost (1548–1572) uralkodásának első két évtizedében szinte folyamatosan Vilnában vagy más litván területen tartózkodott, így ennek megfelelően magyarok is érkeztek ide, sőt, ekkor már nemcsak a fejedelmi udvarban, hanem litván főnemesek szolgálatában is megjelentek. Megélénkült a kereskedelem is: a livóniai háború alatt a vilnai öntödék a Magyar Királyságból származó rezet, a palota építkezésén magyar kéziszerszámokat használtak. Maga az uralkodó kedvelte a magyar divatot követő ruhákat és az erős magyar borokat. A fejedelmi udvar számára rendszeresen vásároltak tokaji bort, magyar szilvát, fűszereket (RAGAUSKIENĖ 2008: 25).

Az igazi „magyar korszak” Báthory István erdélyi fejedelem lengyel királyi és litván nagyfejedelemmé választásával kezdődött. Uralkodása (1576–1586) alatt jelentősen megnövekedett a magyar egységek aránya a lengyel-litván seregben (a lovasságon belül 21%, a gyalogságban 30% RAGAUSKIENĖ adatai szerint), valamint az uralkodó környezetében is nagyobb számban jelentek meg magyar szolgálók, udvaroncok. Mint ismeretes, a Litván Nagyfejedelemség már megalakulásakor is magába foglalt szláv (fehérorosz) területeket, legnagyobb kiterjedése idején (a 15. sz. első felében) a mai teljes fehérorosz területen kívül magába foglalta a mai Ukrajna nagyobb részét is. Ekkor a litván és a szláv etnikum aránya 1 : 12 volt. Az 1569. évi lublini unió után, amikor az ukrán területeket Lengyelországhoz csatolták, a szláv nyelvű, most már többségében fehérorosz népesség még mindig hétszeres többséget alkotott a litvánokkal szemben. Az oroszokkal vívott háború miatt Báthory és kísérete sok időt töltött Litvániában, de annak főleg fehéroroszok lakta vidékein, és békeidőben is szívesen időzött a fehérorosz többségű Hrodnában (lengyelül: Grodno, litvánul: Gardinas; a Litván Nagyfejedelemség nyelvi helyzetéről l. CELUNOVA 1997–1998, ismertetését l. ZOLTÁN 2001). Báthory törekedett arra is, hogy magyar nemeseket telepítsen le Litvániában, híveinek litvániai birtokokat adományozott. Emiatt ekkor jelent meg jelentős számú magyar a litván vidéken is, így például a Vilnától mintegy 80 kilométerre fekvő

² A város nevét tanulmányomban a keleti szláv / fehérorosz alakot tükröző *Vilna* alakban használom a 19. század végén kialakult mai litván *Vilnius* helyett.

³ A vilnai udvar számadáskönyveiben olykor jól azonosíthatók a magyar nevek, máskor a torzítva bejegyzett személynév mellett szereplő *hungarus*, *węgryn*, *węgrzyn* ‘magyar’, *z Sedmigróda* ‘erdélyi’ bejegyzés az azonosítás alapja (RAGAUSKIENĖ 2008).

mai Birštonas (lengyelül: Birsztany, fehérorosz: Бірштаны, német forrásokban: Birsten, Birstan) városban, amely 1579 és 1616 között a Bekes család birtokában volt. Báthory halálát követően a magyarok jelentős mértékű betelepülése megszűnt, hasonlóképpen intenzív kapcsolatok a későbbiekben már nem alakultak ki.

A magyarok litvániai jelenlétét dokumentáló források feldolgozása egyelőre csak részben történt meg (a legújabb eredményeket l. RAGAUSKIENĖ 2008, ismertetését l. LACZHÁZI 2009). „Bár a témáról régebben és újabban is jelentek meg munkák, ez idáig még senki nem írt összefoglaló, a kultúraközi kapcsolatokat szélesebben ismertető monográfiát arról, milyen módon és mértékben voltak jelen a magyarok a lengyel-litván államban Báthory uralkodásának idején” (BRZEZIŃSKI 2014: 137). Várható tehát, hogy a jövőben további részletekkel gazdagodhat ez a mozaik, és így a nyelvi kölcsönzések kutatásakor is nagyobb bizonyossággal támaszkodhatunk a (kultúr)történeti háttérre.

1.3. Források, módszerek. A litván nyelv etimológiai szótárai közül a Litauisches etymologisches Wörterbuch (FRAENKEL 1955–1965) a magyar szempontból releváns lexémákkal gyakorlatilag nem foglalkozik, mivel alapvetően a litván nyelv indoeurópai örökségét, illetve a korai nyelvi kontaktusokat mutatja be. WOJCIECH SMOCZYŃSKI litván etimológiai szótára (SEJL., 2007) hasonló szempontokat követ, és így a magyar eredetű szavakhoz szintén nem nyújt támpontot. A szótár második, bővített, digitális változatban elérhető kiadása (SEJLe., 2019) azonban már figyelembe veszi a legutóbbi években megjelent, magyar adatokra is utaló kiadványokat, így például azt, hogy a 2015-ben megjelent Altlitauisches etymologisches Wörterbuch (ALEW.), a 15–17. századi litván nyelvemlékeket feldolgozó történeti-etimológiai szótár tartalmaz adatokat egyes magyar eredetű kölcsönzések értelmezéséhez. A bevezetőben említett közvetett átadás miatt pedig jól használható ROLANDAS KREGŽDYSnek a litván nyelv polonizmusait feldolgozó szótára (PŽ.) is. Ez utóbbi nemcsak amiatt érdemel különös figyelmet, mert a legfrissebb kutatási eredményeket közli, hanem azért is, mert deklarált célja a közvetlen átadó nyelven, tehát a lengyelen túlmenően is feltárni a szavak lehetséges etimológiáit. Ennek köszönhetően számos (pontosan 28) szócikkben találunk utalást feltételezett magyar eredetre vagy közvetítésre.

A litván nyelv magyar eredetű szavainak felderítésekor HOLLÓS ATTILA magyar–orosz és ROBERT WOŁOZS magyar–lengyel kölcsönzéseket feldolgozó tanulmányai (HOLLÓS 1996; WOŁOZS 1989, 1991–1992) szolgáltak kiindulópontul. Az oroszba, HOLLÓS szerint, két jól meghatározható időszakban került be a magyar eredetű szavak többsége: 1. először a 16–17. századokban, a Litván Nagyfejedelemség területén a politikai, katonai, kulturális, gazdasági kapcsolatok következtében, többnyire lengyel közvetítéssel; 2. később a 18. században, amikor az orosz cári hadseregben magyar, illetve dél-magyarországi szerb huszártisztek vezetésével szerveztek huszáralakulatokat a cári hadseregben belül. Az oroszba ekkor nagy számú magyar eredetű katonai szakkifejezés került be (HOLLÓS 1996: 7–9). Mivel mindkét történelmi helyzetnek Litvánia is részese volt (hiszen a litván területek nagy részét a 18. század végén Oroszországhoz csatolták), így indokolt feltételezni, hogy a szóban forgó, az oroszra érintő kölcsönzések a litván szempontjából is relevánsak lehetnek. Vagyis azok a szavak, amelyek bekerültek az oroszba, meg-

jelenhettek a litván szókinszben is. WOŁOŚZ monográfiája hasonlóképpen kijelöli azon lexémák körét, amelyek esetében litván átvételre lehet számítani. A Litván Nagyfejedelemség fentebb említett nyelvi helyzete miatt a harmadik fontos közvetítő nyelv az ófehérorosz (ennek magyar jövevényszavairól l. ZOLTÁN 2006). Általában a lengyel és a fehérorosz hatás párhuzamosan, egymást erősítve érvényesült.

2. A magyar eredetű szavak vizsgálata. A továbbiakban a magyar szavak ábécérendjében ismertetem a litvánban regisztrált lexémákat. Közlöm a litvánban adatolt fonetikai, morfológiai variánsokat és jelentéseiket. Ezen információk forrása alapvetően a húszkötetes Litván nyelv szótára elektronikus verziója (Lietuvių kalbos žodynas, LKŽe.), amely nyelvjárási adatokat, valamint az 1547-től 2001-ig terjedő időszak írott forrásaiból származó adatokat dolgoz fel. Egyes lexémák megtalálhatók a Mai litván nyelvi korpuszban is (Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas, DLKT., 1994 és 2003 közötti adatokkal) – ezt minden esetben jelzem. Végül ismertetem a kölcsönzés forrására, körülményeire vonatkozó feltételezéseket. A magyar szavak előtti kérdőjel azt jelenti, hogy a magyarral való kapcsolat ugyan felmerül a szakirodalomban, de nem igazolható megnyugtató módon.

2.1. A jövevényszavak adaptációja a litvánban. Az egyes kölcsönzések bemutatását megelőzően célszerűnek látszik néhány általános érvényű megjegyzést előrebocsátani.

2.1.1. A litván nyelvű írásbeliség későn, a 16. század közepén jelent meg, ezért a legtöbb vizsgált lexéma esetében csak az átvétel feltételezett idejénél jóval későbbi írott forrásokra támaszkodhatunk. Ez megnehezíti például az eltérő szóalakok egymáshoz való viszonyának, a szavak fonetikai, morfológiai adaptációjának nyomon követését.

2.1.2. Számos vizsgált lexéma esetében a litvánban párhuzamos alakokat találhatunk, ahol a különbség a szótőben az *a/e*, ritkábban *é* grafémák, vagyis az [a] / [ɛ] / [æ:] / [e] fonémák váltakozása. Ezeket az alakváltozatokat a szakirodalom többféleképpen is interpretálja.

VYTAUTAS KARDELIS (KARDELIS 2003: 90–91, 122–123) a litván–szláv nyelvi érintkezéseket vizsgálva arra jut, hogy a szláv eredetű [a] hang megfelelője a litvánban a szláv [c], [š], [ž] hangok palatalizált jellegének elvesztését megelőzően (a 16. századig) hangsúlyos zárt [e] (*é* graféma) volt, a későbbi átvételekben hangsúlyos [a]. ROLANDAS KREGŽDYS ezzel szemben az alternatív formákat magának a litván nyelvnek a fonológiai rendszerével hozza összefüggésbe. Ennek lényege, hogy palatalizált mássalhangzó utáni helyzetben csak elől képzett, a nem palatalizált mássalhangzók után pedig csak hátul képzett magánhangzók állhatnak (l. még GIRDENIS 1978: 75–76, 1995: 224). Így egyes litván nyelvjárásokban az [a] és az [e] hangok nem önálló fonémák, hanem egyazon fonéma allomorfjai, melyek disztribúcióját az előttük álló mássalhangzó palatalizált vagy nem palatalizált jellege határozza meg. Így a jövevényszavak terén megfigyelhető ingadozások, párhuzamos formák az ehhez a rendszerhez történő adaptáció különböző fokozatait reprezentálják. Ezért KREGŽDYS a feltételezett közvetlen forráshoz fo-

netikailag legközelebb álló (lehetőleg azzal azonos) litván alakváltozatot tekinti elsődlegesnek, míg a többit másodlagosnak (KREGŽDYS 2016: 62).

Ezen túlmenően azoknál a szavaknál, amelyek a németből kerülhettek a litvánba, NIJOLĖ ČEPIENĖ megállapításait is figyelembe kell vennünk a germanizmusok fonetikai adaptációjával kapcsolatban. Ezek szerint, ha a litvánban egyazon germanizmusnak két változata van, *e*, illetve *a* magánhangzóval a szótőben, annak az az oka, hogy a szót párhuzamosan két különböző kelet-poroszországi német nyelvjárásból vették át annak megfelelően, hogy az érintett német nyelvjárásokban az *e* ejtése lehetett zárt vagy nyílt (ČEPIENĖ 2006: 202–207).

2.1.3. A litván és a magyar hangkészlet közötti egyik, a jövevényszavak fonetikai adaptációja szempontjából fontos különbség az, hogy a litvánban nincs rövid, labiális [p] magánhangzó. A vizsgált szavak között is akad néhány, ahol a magyar [p] hang helyén a litvánban [o] hangot találunk. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek a szavak esetleg közvetlenül a magyarból kerültek volna a litvánba. Ugyanis a szláv eredetű szavak [a] hangja a litvánban hosszú [a:] hangon keresztül szintén [o]-vá alakul (KREGŽDYS 2016: 62), vagyis az adaptáció végeredménye ugyanaz, mintha a magyarból átvett rövid labiális [p] hang helyettesítése történe a leginkább hasonló artikulációjú magánhangzóval.

2.1.4. Az átvett szavak morfológiai adaptációja úgy valósul meg, hogy az átadó nyelvben *-a* vagy *-e* magánhangzóra végződő szavak az azonos végződésű nőnemű litván főnevek közé illeszkednek, míg más végzések esetén a jövevényszavak *-as*, *-us*, vagy ritkábban *-is* végződéssel bővülnek, melyek a litván hímnemű főnevek ragozási paradigmáit reprezentálják.⁴

2.2. Szócikkek

á(n)talag *antālikas* 'közepes vagy kisebb méretű hordó sör szűréséhez/ülepítéséhez'. Az LKŽe. szerint etimológiája ismeretlen.

A magyar *ántalag* < *átalag*, *antalag* 'hordó, faedény; 10–30, néha 75 literes boroshordó' átvétele több alakban is adatolt a lengyelben: *antalek* a 18. sz. végétől 'kisméretű boros- vagy söröshordó' jelentésben (de családnévként már korábban: *Jantulek* [1608], *Antalkowicz* [1683]; WOŁOSZ 1989: 226). Az ófehérorosz *антелокъ* 'ua.' (1583) is közvetlenül a magyarból származik (BULYKA 1980: 155). Fonetikai nehézségek miatt KREGŽDYS a fehéroroszból való átvételt nem tartja lehetségesnek, csak a lengyelt. Szintén lengyel mintára utal a kicsinyítő képzős litván *antalikėlis* 'kis söröshordó', vö. lengyel *antaleczek* (PŽ. 19; SEJLe. 37).

A szó elterjedése könnyen magyarázható az intenzív borkereskedelemmel, a jelentés változása a helyi viszonyoknak megfelelően (boros- helyett söröshordó) a litvánban való meggyökeresedést tükrözi.

árenda *arendà*. A szó a litvánban 1600-tól adatolt, az *arendavoti* 'bérbe ad', *arendōrius*, *areñdorius* 'bérbeadó' alakokkal együtt. Az ALEW. szerint közvetlen forrása a lengyel, amelybe magyar és francia közvetítéssel került a latinból: magyar *árenda* < ófrancia *arendere*, *arenter* < latin *arrendare* (ALEW. 1: 54). A szó BAŃKOWSKI szerint az Anjouk révén került az ófranciából a magyarba, majd

⁴ Az adaptáció folyamatát jól tükrözik a TÓTH SZILÁRD által a modern litvánban regisztrált litván (adaptáció nélkül átvett) *lečo*, illetve (hímnemű végződéssel bővített) *lečas* 'lecsó' alakok, melyek párhuzamos megléte arra utal, hogy a szó még idegen szónak számít a litvánban (TÓTH 2007: 207).

Nagy Lajos lengyelországi uralkodása idején az ő hivatalnokai terjesztették tovább a lengyelbe (BES. 1: 15).

?**bárd** *bardišius* 1. 'hosszú nyelű fejsze (fegyver) (SD. 1620); szurony (K. 1870)' (LKŽe.; ALEW. 1: 18); 2. 'kicsorbult, tompa szerszám (fejsze, kés, kassa)'; 3. 'nem a megfelelő helyen kinyúló, meredező valami', *Koją turi kaip bardišių atkišęs* 'Hosszú/Kilóg a lába, mint egy bárd'; 4. 'magas ember'; 5. 'beteg, gyenge állat': *Tokia bardišius šita karvė, aš jos nenoriu* 'Ez a tehén olyan hitvány/gyenge, nem kell'; *bartišius* 'alabárd'. A 2–5. jelentések a litván nyelvjárásokban adatoltak (LKŽe.).

Az LKŽe. a litván szó forrásaként együtt közli a lengyel *bardysz* 'bárd, hosszú nyelű fejsze' és az orosz *бѣрдышъ* 'ua.' szavakat, miközben az oroszban egyébként *бардышъ* változat is létezik, valamint a fehéroroszban is van *бардышъ, бардишъ (бердышъ)* 'ua.'. Az ALEW. a lengyelt mint forrást kizárja amiatt, hogy a litván szóhangsúly helye a keleti szláv alakokéval egyezik (ALEW. 225–226). SMOCZYŃSKI fehérorosz közvetítéssel származtatja a lengyelből (SEJLe. 116). KREGŹDYS a hangsúly helyével nem foglalkozik, szerint a litván szó a lengyel *bardysz* (*berdysz*) 'alabárd' átvétele, melyet tovább vagy a latin *barducium* 'alabárd' < görög *βαρδοῦκιον* 'pálca; kard, buzogány' < germán eredetű délszláv **bordy* 'fejsze' úton magyaráz, vagy pedig a magyar *bárd* (1272) 'fejsze' < ófelnémet *barta* 'fejsze, csatabárd' (EWUng. 1: 82) átvételeként (PŽ. 225–226). Hasonlóképpen BAŃKOWSKI (2000: 41; l. még STACHOWSKI 2002: 47; ANIKIN 3: 107–108) is a magyar *bárd*-ból eredezteti a lengyel *berdysz/bardysz* szavakat. ANIKIN egyebek mellett azzal érvel, hogy a latin *barducium* és a lengyel *berdysz* egymástól nagyon különböző fegyvereket jelöl. ZOLTÁN ANDRÁS szerint a közép-alnémet *barde* került az oroszba, itt bővült az *-ышъ* elemmel, majd ezt az alakot vette át a lengyel (ZOLTÁN 1978). Ez az etimológia akár összhangban lehet az ALEW. verziójával, amely szerint a litvánba a szó valamely keleti szláv nyelvből kerülhetett.

bekecs/Bekes *bėkešas* 'rövid, prémmel vagy vattával bélelt téli kabát, bekecs' (LKŽe.). *Senimas su sermėgomis, skaromis, jaunimas su bekešiškais kailiniukais ir išblizgintais čebatais...* 'az öregek hosszú posztókabátban, kendőben, a fiatalok bekecsben (szó szerint „bekes-bundában”) és kifényesített csizmában (DLKT., egy 1995-ös szépirodalmi forrásból).

A szó a *Bekes* családnév (vö. Bekes vagy Békés Gáspár, lengyelül: Kasper Bekiesz, Báthory István fejedelem hadvezére) alapján fejlődött ki egy a lengyelben produktív szóalkotási modellnek (személynévből az illető által viselt ruhadarabot, jellemző használati tárgyat jelölő köznév képzése *-ka* képzővel, vö. pl. *batorówka* 'egyfajta szablya' Báthory nevéből) megfelelően. Vagyis először a lengyel *bekieszka* (1586) alakulhatott ki, amelyből csak később fejlődött ki elvonással a *bekiesza* alak; a szó egyébként a fehéroroszban (*бекешка*, 1599) és az oroszban (*бекѣшъ*, 1789; *бекѣша, бекѣшка*, 1854; ANIKIN 3: 56–57) is adatolt. A magyar *bekecs* < *bekes* szó csak a 18. század végétől ismert, és már a köznév kialakulása után, a lengyelből „került vissza” a magyarba, a lengyel *bekiesza* átvételeként (EWUng. 1: 92; KISS 1960; HOLLÓS 1996: 16–17; BOJTÁR 2015).

Az LKŽe. mindössze annyit közöl, hogy a litván szó szláv eredetű. KREGŹDYS morfológiai okokból (mert az *-as* hímnemű végződés a lengyel *bekiesza, bekieszka*

nőnemű főnév átvételekor nehezen lenne magyarázható) a litván szót a lengyel nyelvjárási *bekiesz* alakból eredeztetni (KREGŹDYS ugyan hivatkozik az EWUng. szócikkére – mely szerint a *bekecs* a magyarban polonizmus –, ám azzal ellentétben szerinte a lengyel nyelvjárási *bekiesz* a magyar *bekecs*-ből származik (PŽ. 230). A keleti szláv alakoktól eltérő litván első szótagi hangsúlyt pedig egyaránt indokolhatja a magyar vagy a lengyel szóhangsúly is.

csizma *čižmà* 'férfi zokni, harisnya' < lengyel *ciżma*, *czyżma* 'egyfajta láb-beli, félcipő' < magyar *csizma* < szerb-horvát *čizma* '(fél)cipő' < oszmán-török *çizme* '(fél)cipő' (PŽ. 46). Az LKŽe. csupán 18. századi, Königsbergben kiadott német–litván szótárakra (RUHIG 1747, majd az ezt rendszerező, bővítő MIELCKE 1800) hivatkozik, nyelvjárási vagy más egyéb példákat nem közöl, a DLKT. pedig egyáltalán nem tartalmaz adatot. Úgy tűnik, a szó a litvánban valójában csak RUHIG szótárában adatolt.

deres *derėšis* (főnév) 'vörös vagy barna és fehér szőrű ló; tarka/foltos állat'; *derėšas* (melléknév) 'vörös és fehér szőrű (állat)', *derėšius* (főnév, melléknév) 'ua.' < lengyel (nyelvjárási) *deresz*, *deres* < magyar *deres*. A szó eredeti jelentése a magyarban 'ősz hajú ember' (1291), később 'lőszín: világos pej' (1591) (EWUng. 1: 254). A lengyelben mindkét jelentés megvan (WOŁOSZ 1989: 247–248, PŽ. 275), a litvánban pedig emberre nem, azonban a lovon kívül más nagytestű háziállatra (pl. szarvasmarhára) is vonatkozhat ez a színmegjelölés. A mai litván lovasterminológiában is aktívan használt terminus.⁵ Lőszínként a fehéroroszban is megvan (*дэпау*, vö. ZOLTÁN 2006: 500).

dolmány *dalmōnas* 'zseb', *delmōnas* 1. 'zseb', 2. 'pénztárca', *delmoninis* (melléknév) 'zseb-', *delmōnpinigai* 'zsebpénz', *delmōnvagis* 'zsebtolvaj' (LKŽe.). A litván korpusz adatai is a 'zseb (pénztárca?)' jelentést rögzítik 20. századi nem szépirodalmi forrásokban: *su tuščiū delmonu parvažiuosi* 'üres zsebel/erszénnyel fogsz hazajönni'; *esą jis pasiglemžęs „į delmoną” prenumeratorių pinigų* 'állítólag zsebre tette az előfizetők pénzét' (DLKT.).

A szó végső soron oszmán-török eredetű: *dolama* (14. sz.), *dolaman* (14–16. sz.), *dolman* (1554–1555), *doloman* (1615), 'a janicsárok posztóruhája; piros posztóköpeny' (HOLLÓS 1996: 29). Egy sor európai nyelvben elterjedt részben 'bő köpeny' jelentésben, részben a magyarban kialakult új 'huszárdolmány, zsinórozással díszített kabát, zubbony' jelentésben; vö. pl. német *Dolman* (1500 k.), *Doliman* 'a janicsárok rövid ujjú hosszú köpenye', angol *Dolyman* (1585) 'ua.', *Doliman* (1872) 'széles ujjú női köpeny', (1883) 'huszárdolmány'; orosz *долман* (1658) 'hosszú köntös'; bő szabású női ruha'; *долман* (1741) 'huszárdolmány'; lengyel *dołoman* (1543), *dołman*, *dołaman* 'széles ujjú női kabát; magyaros szabású zubbony'; fehérorosz *долманъ* (1516) 'ua.', stb. (HOLLÓS 1996: 28–31; WOŁOSZ 1989: 248–249).

Az LKŽe. a litván szót a lengyel *dołman* és a fehérorosz *долман* szavakkal hozza összefüggésbe. KREGŹDYS szerint forrása a lengyel nyelvjárási *dołman* 'rövid huszárköpeny; női köpeny' (PŽ. 49). Fonetikai-morfológiai szempontból valóban ez a tökéletes ekvivalens, ez az etimológia azonban nem ad magyarázatot

⁵ L. pl. <https://arkliai.com/fiziologija/kailio-spalvos/#deresa> (2018. 01. 21.)

a szemantika jelentős és átmenet nélküli megváltozására a litvánban; ugyanez a hiányossága SMOCZYŃSKI verziójának, mely szerint a litván szó forrása az orosz *долман, доломан* 'magyaros szabású rövid férfikabát' (SEJLe. 241). Figyelembe véve, hogy a szó kelet-poroszországi forrásokban (szótárakban), valamint az ehhez a területhez közeli litván nyelvjárásokban adatolt, nem elképzelhetetlen, hogy az átvétel, illetve a jelentés változása német hatásra következett be. Ezt támasztják alá a felsorolt összetett szavak – tükörfordítások is, melyeknek a németben találjuk a megfelelőit, pl. *delmõnpiningai – Taschengeld, delmõnvagis – Taschendieb*. (Vö. még *Pavadinimas „delmonas“ kilęs iš vokiečių kalbos ir reiškias ne ką kita, kaip kišenę* 'A *delmonas* elnevezés a német nyelvből ered és zsebet jelent' – közli hivatkozás nélkül egy litván néprajzi ismeretterjesztő portál.⁶)

A kérdés végső tisztázásához valószínűleg éppen az etnográfia adatai vezetnek el: ugyanis a *delmonas/dalmonas* (a néprajzi szakirodalom szerint a *delmonas* alak a gyakoribb, az *-a-s* változat ritkán fordul elő) a kelet-poroszországi litván női népviselet fontos része, nem más, mint egy himzett, gyöngyökkel díszített övtáska, amit a nők sokszor a kötényük alatt hordtak. Hasonló kis táskákat-zsebeket találhatunk az észt, finn, norvég, svéd népviseletben is, a nevük ezekben a nyelvekben rendre 'zseb' vagy 'zsák' (MATULIONIENĖ 2015). A speciális jelentésnek ez a földrajzi kötődése is a német forrás feltételezését erősíti.

A német nyelv porosz nyelvjárásában a *Dolman* kizárólag 'huszárdolmány' jelentésben adatolt (GOLTZ Hrsg. 2005: 1171). Ismert, hogy a magyar huszárezredek a 16–18. században több, a litván területekkel érintkező állam hadseregében szolgáltak, így Poroszországban is. A huszárezredek mindenhol megtartották díszes, magyaros egyenruhájukat.⁷ Ennek pedig fontos eleme volt az övre függesztett, gazdagon díszített huszártarsoly, melyre eredetileg a huszárezred tulajdonosának, később az uralkodónak a monogramját hímezték (BÁTI BERKÓ 1918: 26). A huszártarsoly és a litván *delmonas* között igen nagy a hasonlóság. Így, bár az övre akasztott zsákocska, tarsoly az európai divattörténetben, sőt, a Balti-tenger partvidékén is elterjedt jelenség, maga a litván, pontosabban kelet-poroszországi litván elnevezés valószínűleg a huszáregyenruhával hozható összefüggésbe, még hozzá úgy, hogy mivel a huszárok a tarsolyt a dolmánnyal együtt viselték, a két realia érintkezése alapján névátvitel történt.

gyermek *germkas* 'inas, fegyverhordozó' < lengyel *giermek* 1500 'ua.' < magyar *gyermek* (ALEW. 1: 315; PŽ. 310). A jelentésváltozás a lengyelben történt. A szó – ebben az új jelentésben – elterjedt a fehéroroszban is: *кзгѣрмекъ* (1567), *кзгѣрмокъ* (a 17. sz. elejétől) (WOŁOSZ 1989: 254). A litvánban kizárólag 16–17. századi nyelvemlékekben adatolt (BEZZENBERGER 1877: 284; LKŽe.).

⁶ <http://eitne.lt/2015/delmonas> (2018. 12. 21.)

⁷ „A magyar származású külföldi huszárok közül bemutatjuk a [...] francia ezred egy vitézét, aztán egy lengyel huszárt a harminczas évekből, továbbá a rettegett porosz halálfejes huszárokat és egy svéd huszárt. E képekből látjuk, hogy a régi, fényes hadi öltözetet a külföld megtartotta, míg mi a jellemző szép tarsolyt is letettük.” (Vasárnapi Ujság 1900. február 25. Idézi: <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=41250>; 2018. 12. 21.)

hajdú *aidukas* 'lakáj, szolga' < lengyel *ajduk/hajduk*) 1. '(a lengyel hadseregben a 17. századtól szolgáló) magyar gyalogos katona'; 2. 'magyar rendőr'; 3. 'rabló' < magyar *hajdú, hajdúk; eidukas* 'gyalogos katona; lövész' (LKŽe.; PŽ. 14).

A szó adatolt a litván folklórban is, például ezekben a szólásokban: *Ein kaip eidukas, lek kaip aitvaras* 'Megy, mint egy *eidukas*; repül/száguld, mint egy manó/kobold/szellem'. *Ein kai eidukas, stov kai stiebas* 'Úgy jár, mint egy *eidukas*; úgy áll, mint a cövek'. Utóbbi példánál magyarázatként a 'gyorsan jár' értelmezés szerepel (VOSILYTĖ 1985: 68). Anyanyelvi beszélő közlése szerint az *eidukas* jelenthet 'energikus, határozott ember'-t, ez a jelentés illeszkedni látszik az idézett példákba. SMOCZYŃSKI ugyanezekben a szólásokban az 'ördög, démon, szellem' jelentéseket feltételezi (SEJLe. 9).

Az *eidukas* esetében az LKŽe. egy 18. századi német–litván szótárra utal, és a szót szláv eredetűnek tartja, míg az ALEW. 'katona, Angehöriger der Landwehr' jelentésben ezt a szót a litván *eiti* 'menni' származékának minősíti, ugyanakkor figyelmen kívül hagyja a magyar *hajdú*-val, illetve a környező szláv nyelvek hasonló szavaival való megfelelést (ALEW. 1: 260), emiatt ez az értelmezés kevésbé meggyőző.

Az *aidukas* alak közvetlen forrása a litván szótárak szerint a lengyel *hajduk* (1564) (LKŽe.), illetve KREGŹDYS szerint a lengyel *ajduk* mint a litvánval fonetikailag leginkább egyező alak (PŽ. 14). A szó eleji *h* elhagyásának kézenfekvő oka lehet, hogy a *h* a litván hangkészletre nem jellemző mássalhangzó. A litvánval érintkező további szláv nyelvekben található alakok: fehérorosz *zaiŭdyk* (1568), orosz *Литовские zaiŭdyku* (1582), *zeiŭdyk* (1745), ukrán *zaiŭdyku* (1582). Az említett nyelvekben a szó jelentései: 1. 'zsoldos gyalogos Báthory István hadseregében'; 2. a 16–18. században: 'zsoldos gyalogos az osztrák (néha más) hadseregben'; 3. 'magyaros egyenruhába öltözött lakáj, szolga'. A lengyelben és az oroszban a jelentése lehet még 'tolvaj, útonálló' (HOLLÓS 1996: 24), az oroszban 'magas termetű ember', 'pimasz, kötekedő ember' és 'nyugtalan állat' is (ANIKIN 9: 321–323).

A litvánhoz hasonló korábbi alakváltozatokról számol be a lett nyelvben TÓTH SZILÁRD is: *haiduks, heiduks, eidüks*, melyek közül a mai lettben a *haiduks* terjedt el (TÓTH 2018: 58).

harc *harcavoti* 'lovagol, rohangál' (MP. 1600; LKŽe.) < lengyel *harcować* (1543) 1. 'párviadalt vív'; 2. 'lovát táncoltatja'; 3. 'viháncol, féktelenül mulat, tombol'; 4. 'siet' (< ócseh *harcovati* 'támad, rohamoz' < magyar *harc* [WOŁOSZ 1989: 257–258; PŽ. 324]. A lengyel *harcować* közvetlenül a magyarból is származhat [HOLLÓS 1996: 25]; mindkét verziót lehetségesnek tartja ANIKIN [10: 113–114]).

arcavóti, aiŭcavóti; ercavóti – a szó eleji *h* hang elhagyásával (így forrása szintén a lengyel *harcować* lehet), a litvánban gyakori *e/a* magánhangzós alternatív formákkal: 1. 'bravúrosan lovagol', 2. 'rohangál, hancúrozik, viháncol', 3. 'táncol' (LKŽe.; PŽ. 323–324);

garcavoti 'bravúrosan lovagol' (LKŽe., észak-litván népdalokban adatolt) < orosz *запугавать* 'lovát táncoltatja' (19. sz.; HOLLÓS 1996: 24) < lengyel *harcować* < magyar *harc*;

harcavnykas, harcovninkas, harcovnykas 'lovas' (MP. 1600) < lengyel *harcownik* 'csata előtti párviadal résztvevője; lovas' (PŽ. 323);

herceras 'az uralkodó kísérője, testőre' (16–17. sz.); *hercieras* 'testőr, kísérő' (LKŽe.; PŽ. 71) < lengyel *hercerz* 'párviadalt vívó harcos; az uralkodó kíséretéhez tartozó harcos' (< lengyel *harcerz* 'ua.' < cseh *harcieř* 'párviadalt vívó harcos; támadó' < ófelnémet *hartschier*, *hertschier* 'párviadalt vívó harcos' < magyar *harc* (EWUng. 1: 529–530).

A lengyel *harc* a 16. sz. elejétől adatolt 1. 'csata előtti lovagi párviadal', 2. 'lovassbemutató', 3. 'féktelen mulatás, dorbézolás' jelentésekkel (HOLLÓS 1996: 24), és származékaival együtt egy sor további szláv nyelvben elterjedt, pl. fehérorosz *запываму*, *зепываму* 'párviadalt vív'; ófehérorosz *зепчыръ*, *зепчыръ* 1. 'ellenfél', 2. 'fegyverhordozó'; fehérorosz *заповѣау* 'vágat; párviadalt vív'; fehérorosz nyelvjárási *заповѣау* 'szaladgál'; orosz *заповѣаѣ* 'lovagol; lovaglótudását fitogtatja' stb. (HOLLÓS 1996: 25; PŽ. 71–72). A lengyelen kívül valószínűleg a magyarból közvetlenül került a csehbe és a szlovákba is, ezekben a nyelvekben azonban csak 'harc, csata' jelentésekben adatolt. A további jelentések tehát a lengyelben fejlődhettek ki.

Ennél a szónál is megfigyelhető a korábban tárgyalt *a/e* váltakozás. HOLLÓS szerint azonban a régi orosz *зеповѣаѣ* *e*-je a magyar *harcol* és a 16–17. századi lengyel *herc*, ukrán *зепуѣ* kontaminációjának eredménye. Hasonló folyamat a litvánban is végbemehetett, vagyis a különböző átvett nyelvekből különböző magánhangzóval is átvehették a szavakat. Tulajdonképpen még a magyar szóalak hatását sem zárhatjuk ki.

huszár *husāras*, nyelvjárásokban *huzāras*, *usāras*, *uzāras*, *gusaras* 'könnyűlovas katona', vö. lengyel *husarz* (15–18. sz.), fehérorosz *зѣсаръ* (1697), *но зѣсарѣку* (1565). Az orosz *зѣсаръ* (1594) többszöri átvétel lengyel, szerb, illetve német közvetítéssel. A magyar szó az ószerb-horvát *husar* 'tolvaj' < szláv *чѣсѣ* 'rablás, útonállás' átvétele. A 'lovaskatona' jelentés a magyarban fejlődött ki a 15. században (HOLLÓS 1996: 27–28; a magyar szó szláv előzményéről l. újabban KOCIS 2018).

A szó a mai litván irodalmi nyelvben is él, 'könnyű fegyverzetű katona, lovas' jelentésben (DLKT.).

?**kabát** *kabōtas* 'egyfajta ruhadarab, bunda'; *kōbotas* 'ujjatlan, meleg női ruhadarab, köpeny, bő ing'. Az LKŽe. alig közöl nyelvjárási adatokat, 18. századi (kelet-poroszországi) szótárakra és 17–19. századi szerzők írásaira hivatkozik.

A szó a litvánban az LKŽe. és KREGŽDYS szerint polonizmus (< lengyel *kabat* 1. 'férfi vagy női felsőruha, köpeny', 2. 'kényszerzubbony', 3. 'katonai zubbony'; vö. még litván *kabāčikas* 1. 'ujjatlan ruha', 2. 'kopott, elhordott szoknya' < lengyel nyelvjárási *kabacik* /*kabačik* 'köpeny, női köpeny, rövid női bunda' (PŽ. 83).

A lengyel lexémához KREGŽDYS három különböző etimológiát mutat be: 1. ócseh *kabát* 'rövid köpeny, katonai zubbony, zakó' < bolgár *кабатъ*, *кабатъ* 'régimódi női ruha; ujjatlan köpeny' < görög *καβάδιον* 'férfi ruhadarab' < újperzsa *qabāh* 'felsőruha, köpeny'; 2. magyar *kabát* 'köpeny; öltöny, zakó; rövid női kabátka', 3. latin *cap[p]a* 'kapucnis köpeny', latin *capatus* 'köpenyt viselő' (PŽ. 338).

Az EWUng. szerint a magyar *kabát* 'Frauenrock' valamely nyugati szláv nyelvből származik, forrása valószínűleg a szlovák *kabát* 'Überzieher, Überrock; Jacke, Sakko' (EWUng. 1: 654). Mivel a magyarban csak 1751-től adatolható, az

első litván adat viszont RUHIG 1747-es szótárából származik, ezért a magyar szót a lengyel *kabat* > litván *kabotas* forrásaként aligha vehetjük figyelembe. Itt tehát KREGŹDYS magyar etimológiája valószínűleg kizárható.

kantár *kañtaras*, *kañtaris* 'gyeplő, kantárszár, kötőfék'. Az LKŽe. a lengyel *kantar* (1607) átvételének tartja, melynek forrása a magyar *kantár* (1571) < török *kantar* (WOŁOSZ 1989: 263). Valójában egy széles körben elterjedt vándorszóval van dolgunk, amely a litvánba kerülhetett a fehérorosz *кантаръ* (1616; HOLLÓS 1996: 35) átvételeként is. KREGŹDYS ezt a szót nem tárgyalja a polonizmusok között, vagyis vélhetően fehérorosz eredetűnek tartja.

Az LKŽe. nyelvjárási adatokat közöl, a modern korpusz pedig egyetlen adatot tartalmaz (egy 2002-es publicisztikából), azonban itt a szerző szükségesnek érzi a szó magyarázatát: *dažnai mušdavo savo vyriausią sūnų. Paprastai - sunkiu arklio apynasriu su geležinėmis detalėmis* („kantara is”) 'gyakran verte a legidősebb fiát. Általában a vas részekkel megerősített nehéz kötőfékkal („kantárral”)’.

katona *katánka* 'rövid kabát, zeke', *katěnka* 'hátán ráncolt mellény' (LKŽe.). A *katánka* alakot a szakirodalom többnyire a lengyel (nyelvjárási?) *katanka* 'posztóból, darócból készült rövid ruhadarab, zeke' lexémára vezeti vissza. Ugyanez a lengyel szó a forrása az orosz *катанка* (1664), fehérorosz *катанка* (1602) hasonló jelentésű szavaknak. A *katěnka* tehát az elsődleges kölcsönszónak a litvánban kialakult változata lehet. (SMOCZYŃSKI ettől eltérően egy *katénka* alakot tart elsődlegesnek, és ezt a fehérorosz nyelvjárási *katánka* szóból származtatja, utóbbit pedig a lengyel *katanka* < *katana* alakokból; SEJLe. 594.)

A továbbiakban azonban KREGŹDYS vitatja a lengyel *katanka* szónak a magyar *katona* (< olasz *cattano* 'várúr, csekély hatalmú hűbéres'; EWUng. 1: 712) szóból történő levezetését a jelentés markáns eltérése miatt, és helyette az olasz *catana* 'vadászzeke' lexémát feltételezi forrásként (PŽ. 368–369). Arra azonban nem ad magyarázatot, hogyan került a *-ka* képző a lengyel szó végére.

A jelentésváltozás azonban jól magyarázható, ha figyelembe vesszük a lengyel *katona* (1562), *katan(a)* 'katona' (16. sz.) (< magyar *katana* 'vitéz fegyveres szolgálja; fegyveres lovas'; 1273) szóalakokat, amelyekből *-ka* képzővel, a lengyelben elterjedt szóalkotási modell szerint jöhetett létre az illető személy által viselt ruhadarabot jelölő főnév (HOLLÓS 1996: 34), vö. a hasonló képzésű *bekieszka* 'bekecs', *magerka* 'egyfajta kalap' szavakkal.

karvas *karvāšas*, *karvāšis*, *karvōšius* 'kézelő, mandzsetta' < lengyel *karwasz* 1641 1. 'karvért', 2. 'kézelő' < magyar *karvas* 1539 'karvért'. A szó minden valószínűség szerint még eredeti jelentésében került át a lengyelbe, és csak ott fejlődött ki a 'kézelő' jelentés. A litvánban az eredeti 'karvért' jelentés nem adatolt, akárcsak a fehérorosz *карваши* 1689 esetében (HSBM 14: 284, vö. ZOLTÁN 2006: 499). A litván *karvōšius* alaknak két további jelentése dokumentált: 1. 'nagy darab, rész', jellemzően valaminek a szélén, peremén, pl. kenyérből, farönkből leszelt darab, így tehát ez a formai hasonlóság alapján kapcsolható a mandzsettához; 2. 'a kamillához hasonló növény'. Minkét utóbbi jelentésre csak egy-egy nyelvjárásból vannak adatok (LKŽe).

További, már a litvánban kialakult szóalakok: *kairiõšis* 'kézelő ingen vagy egyéb felsőruhán', ahol az *a* → *ai* váltást KREGŽDYS szerint hipernormalizmus motiválhatja, vélhetően a *kairas* 'baloldali' melléknévvvel való hasonlóság miatt; *karavõšius* 'kabát ujján szörme vagy bársony kézelő' (PŽ. 364).

?**kép** *kiepas* 'bamba, málészájú ember'. Ennek a szónak a magyar etimológiáját KREGŽDYS veti fel, aki szerint a szó forrása a lengyel (nyelvjárási) *kiep* 1. 'szűzhártya; cunus; clitoris'; 2. (tréf.) 'nő'; 3. 'ostoba, bamba ember' < magyar *kép* 'kép, arc, kinézet'; vö. fehérorosz *ken*, ófehérorosz *кенъ* 'ostoba ember'; 'a duracsok nevű kártyajátékban a vesztes' (PŽ. 375–376); a fehérorosszal megegyező jelentésben használatos a szó az ukránban is (ESUM. 2: 423).

Ami a 'bamba, ostoba' jelentést illeti, a lengyel, a litván és a fehérorosz adatok láthatóan összhangban vannak egymással. A kérdés az, hogy a lengyel *kiep* valóban összefügg-e *kép* szavunkkal. A lengyel szótárakban a következőket találhatjuk: *kiep* 1. 'ostoba ember'; 2. rég. 'női szemérem' (LINDE 1807–1814. 2: 994; SJP. 665) illetve *kiep* 1. 'ostoba ember'; 2. 'hímtag' (15. sz.) (BRÜCKNER 1927: 228). BRÜCKNER a *kiep*-et egy eredeti *roz-kiep* vagy *roz-skiep* alak rövidülésének tartja, amit tovább a lengyel *oszczep* 'kopja', óorosz *оскень* 'ua.' lexémákkal állít párhuzamba. Ez pedig talán közelebb visz a lengyel *kiep* / litván *kiepas* megfejtéséhez. A magyarban ugyanis valójában két homonim lexéma található: az ótörök eredetű, 1138-tól adatolt *kép* (1) 'képmás, arc, kinézet' stb., illetve a szintén 1138-tól a XVI. századig ismert, de a mai nyelvben már nem létező *kép* (2) 'egyfajta dárda, lándzsa'. Utóbbi ismeretlen eredetű. Az EWUng. szláv nyelvből való származtatását (és így a *kopja* szóval való összefüggését) nem tartja valószínűnek. Ugyanakkor a TESz.-re (2: 448) alapozott érvelése nem is zárja ki, hogy a *kép* (2) eredetét tekintve a *kopja* magas hangrendű változata és így vele együtt korai szláv jövevénytípus legyen a magyarban (EWUng. 2: 730–731). Ettől függetlenül a litvánba lengyel közvetítéssel eljutott lexéma inkább a magyar *kép* (2) lehet.

kocsi *kóčas* 'egy bizonyos fajta kocsi, hintó'. A magyar *kocsi* (1494) a *kocsi szekér* 'Kocsban gyártott szekér' jelzőjének önállósulásával keletkezett, széles körben elterjedt vándorszó; vö. pl. német *Kutsche* (1518), angol *coche* (1556) > *coach* stb. (HOLLÓS 1996: 48). A litván szakirodalom szerint a litvánba a lengyel *kocz* átvételeként került, az átvétel ideje nem dokumentált (LKŽe.; PŽ. 381; KREGŽDYS 2018: 279), de szóba jöhet a fehérorosz nyelvjárási *коч* is (ĖSBM. 5: 106). Korábban adatoltak a lengyel *kotczy* (1500), fehérorosz *котчыў* (1577; BULYKA 1980: 173), alakok, ám ezekből a litván alak nem vezethető le nehézségek nélkül.

korbács *karbāčius*, *karbōčius* 'korbács'. Mindkét litván szó forrása az LKŽe., illetve a PŽ. szerint a lengyel (nyelvjárási) *karbacz*, lengyel *korbacz* 'korbács' lehet (az ALEW. 1: 453 szerint talán német közvetítéssel is, vö. alnémet, porosz *Karbatsch*), ennek pedig a magyar *korbács* < szerb-horvát *kōrbāč* 'ua.' < oszmán-török *kırbaç* 'ua.' (EWUng. 2: 796; PŽ. 359). WOŁOSZ szerint a lengyel szó vagy közvetlenül került a törökből a lengyelbe, vagy magyar közvetítéssel (WOŁOSZ 1991–1992: 270). SMOCZYŃSKI magyar közvetítéssel egyáltalán nem számol, szerinte a litván szó közvetlen forrása az ófehérorosz *карбачъ* < oszmán-török *kırbaç* (SEJLe. 574).

A szó adatolt az ófehéroroszbán (*карбачь* 'ua.') és az oroszban (*карбачь* 'ua.') is. A litván szótárak adatait vizsgálva azonban feltűnik, hogy kizárólag kelet-poroszországi példákat idéznek: 17–19. századi német–litván szótárakat, folklórgyűjtéseket, így a keleti szláv közvetítés kevésbé tűnik valószínűnek.

?kosár *kašārai* (pl.) 'cselédház, béresszállás' < lengyel *koszara, koszar, koszary* (pl.) 1. 'juhkarám, erdei legelőhely'; 2. 'börtön'; 3. 'laktanya'; *kašārinis* 'cseléd, béres'.

A lengyel szó KREGŽDYS szerint a román *cășărie* 'juhakol; sajtkészítő helyiség' átvétele, utóbbi forrása pedig esetleg a magyar *kosár* 'karám, akol' (PŽ. 365). Az EWUng. szerint ugyanakkor a magyar *kosár* 1313 'karám, akol' a valach hegyi pásztorkodáshoz köthető vándorszó, amely a magyarba főként a románból, de helyenként a szlovákból és az ukránból került be (EWUng. 2: 805). WOŁOSZ (1989: 271–272) szerint a szó magyar vagy román közvetítéssel kerülhetett a lengyelbe. Mindenesetre a litvánban adatolt jelentés az átadó nyelvekben nem szerepel, bár a lengyel 'börtön', 'laktanya' jelentésekből levezethetőnek tűnik.

köntös *kuñtušas* 'a lengyel–litván nemesség nemzeti viselete, hosszú, ujjatlan köpeny' < lengyel *kontusz* 'ua.' (a 17. sz. közepétől) és/vagy fehérorosz *кунтушъ* 'ua.' (1661) (LKŽe.) < magyar *köntös* (14. sz.). KREGŽDYS a lengyel nyelvjárási *kuntusz* / lengyel *kontusz* szót tekinti forrásnak, anélkül, hogy indokolná a fehérorosz kizárását (PŽ. 401–402), SMOČYŃSKI magyar > lengyel > fehérorosz > litván kölcsönzést feltételez (SEJLe. 739). A fehérorosz közvetítést ugyanezzel a szóval kapcsolatban felveti TÓTH SZILÁRD (2016a) is, aki a lett nyelvnek a litvánval érintkező nyelvjárásában, a latgalban adatolt *kuntuži* (többes szám) 'elnyűtt ruhadarabok', illetve *kuntušs* (egyes szám) 'hosszú férfikabát, köpeny, régi lengyel és ukrán viselet' közvetlen forrásának a lengyel *kontusz/kuntusz* vagy a fehérorosz *контушъ/кунтушъ* lexémákat tartja.

A magyar *köntös* (1372) 'ruha, női ruha' az -es honosító képzővel képzett melléknév lehet a német *Gewand* nyelvjárási változatából (*kwent* > *kent* + -es), vagy a méd *κάνδυς* 'ujjas perzsa felsőruha' szóra visszavezethető vándorszó, amely török közvetítéssel került a magyarba (EWUng. 2: 816). A szó a lengyelben a 17. sz. közepétől adatolt 'egy bizonyos fajta ruha; a lengyel–litván nemesség nemzeti viselete' jelentésben (HOLLÓS 1996: 38–39). Ugyanezt a jelentést közlik KURSCHAT és MIEŽINIS litván szótárai mint régies, történelmi kifejezést.

Az LKŽe. a litván nyelvjárásokból a szó a következő variánsait is rögzíti: *kuñtušis* 'haj, sörény'; *kuntušys* 'borzas, kócos haj vagy szőr'; *kuñtušai* (általában többes számban) 'rongy, cókók, régi, rossz ruhanemű'; *kuñtušis* 'rossz anyagból készült kabát'. További képzett szavak: *kuñtušiuoti* 'összegyűrt, összeborzolni'; *kuntušiuotas* 'összeborzolt, kócos'; *apsikuñtušiuoti* 'vastag ruhába öltözni, beburkolózni'.

magyar *magerka* 'egy bizonyos kerek, vastag anyagból készült, tollal díszített kalap, magyar kalap, parasztok körében viselt kalap' (LKŽe.). Forrása a lengyel *magierka* (1621) 'vastag posztóból készült kalap'; a lengyel szó átvétele a fehérorosz *макгерка, магерка* 'a parasztok körében viselt vastag, kerek posztókalap' (1577) és az orosz *магирки литовския* (1618) 'ua.' is (HOLLÓS 1996: 52). Ez a szó is a személyt jelölő főnév → ruhadarab lengyel szóképzési modellt követi.

?mente mente 'prémézett (rövid) felsőkabát; posztóval bevont báránybőrből készült rövid kabát' szavunk 1543-tól adatolt, ismeretlen eredetű vándorszó, vö. német *Mantel*, közép-felnémet *mentelin*, olasz *mantello*, szlovén *méniten*; orosz *ментеня* '(ujjatlan, rövid) köpönyeg, köpeny', stb. (EWUng. 2: 961). 'Zsinóros huszármente' jelentésben a magyarból terjedt el, vö. pl. lengyel *mentliczek* (1584), *mentyk*, szlovák *menteka* (1564), *mentyke* (1690), orosz *ментик* (1806), stb. (HOLLÓS 1996: 47). HOLLÓS említ ugyan egy litván *méntikas* adatot (HOLLÓS 1996: 47), azonban ennek pontos jelentését és forrását nem tünteti fel. Az általam vizsgált adatbázisokban ez a litván szó nem szerepel. A *mente/ментик* a 18. században a cári hadseregben kialakított huszárezredek egyenruhájával kapcsolatos terminusként került az oroszba (HOLLÓS 1996: 47), márpedig ez az orosz katonai szakzsargon kevésbé érintkezett az ekkor még főként a szóbeli használatra korlátozott litván népnnyelvvel, mint a korábbi időszakokban a lengyel.

A szakirodalom egy része a magyar *menté*-vel hozza összefüggésbe az 1989-től adatolt orosz argó *мент* 'rendőr' szót, amely a lengyel tolvajnyelvi *mente* 'kátóna' közvetítésével került volna az oroszba (a különböző etimológiákat áttekinti pl. MOLDOVAN 2011). Bár a lengyel tolvajnyelvi szó magyar eredete HOLLÓS szerint „elég kétesnek tűnik” (HOLLÓS 1996: 46), az bizonyos, hogy az orosz *мент* átvétele a mai litván szleng *mentas* 'rendőr', amelyet egyelőre csak internetes forrásokban, például egy szlengszótárban sikerült megtalálni.⁸

(Folytatjuk.)

LACZHÁZI ARANKA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

⁸ Pl. Jaunimo Žodynas: <http://zodynas.kriu.lt> (2018. 01. 08.)

Néhány megjegyzés a *Sabartoi asphaloi* szintagma kérdéséhez

1. Sabartok és asphalok

1. Bevezetés. Az ún. magyar őstörténet egyik legvitatottabb és legsarkalatosabb kérdése a *Σάβαρτοι ἄσφαλοι* (*sabartoi asphaloi*) mibenléte. A szintagma, amely sok fejtörést okozott és okoz a kutatóknak, a latinul *De administrando imperio* (a továbbiakban: DAI.) címen ismert műben kétszer is előfordul, amelyet Bíborbanszületett Kónstantinos bizánci császár és munkatársai állítottak össze. A műből – amelynek teljes szövege magyarul is és más nyelveken is olvasható – kiragadva csak a kérdéses részt idézem MORAVCSIK GYULA 1950-ben közzétett fordításából (DAI. 1950: 170–171) a nevek átírását kissé módosítva (MORAVCSIK fordításában: *türkök, szávartü aszfali*): „De abban az időben nem turkoknak mondták őket, hanem valamilyen okból sabartoi asphaloinak nevezték” (c. 38: 9–10); A Perzsia vidékén letelepedett néprészt „a turkok régi nevén mostanáig sabartoi asphaloinak hívják” (c. 38: 27–28). Sok kutató vette górcső alá az elnevezést¹, és ezzel kapcsolatban különböző vélemények láttak napvilágot. Az utóbbi időkben a magyar nyelvtörténet felől kiinduló megközelítés is újra felélénkült. Különösen kiemelendő BENKŐ LORÁND tanulmánya, amelyben a rejtélyes szintagma megfejtésében többek között a magyar történeti névtan is jelentős szerepet játszik (BENKŐ 2009; l. még NÉMETH D. 2018). Előre kell bocsátanom, hogy ezzel szemben írásom jelen első része – amelynek ilyen irányú vonatkozásai aligha vannak – a kérdés megközelítésének csak első lépéséhez kíván hozzájárulni.

2. Az *asphaloi*-kérdés. Először a *Σάβαρτοι ἄσφαλοι* szintagma második tagját veszem szemügyre. A 19. század végén PECZ VILMOS (1896a: 386–387) – aki a bonni kiadásban szereplő *Σαβαρτοῖα σφαλοῖ* névalakból indult ki – ezzel kapcsolatban úgy vélekedett, hogy a név mind két eleme többes nominativusi alak, az egyik egy idegen szóé, a másik az ógörög *ἀσφαλῆς*-nek megfelelő, a Kónstantinos korabeli *ἄσφαλος* köznyelvi melléknév. Ami a kérdéses állítólagos görög melléknévet illeti, a mondott értelmezés lett az uralkodó nézet a szakirodalomban. Mivel a görög melléknév jelentése ’erősen álló, szilárd, biztos’², ennél fogva a szintagma „rendületlen, megbízható sabartoi”, illetve „rendíthetetlen

¹ TOCHTAS’JEV (2018) a DAI. idegennyelvű, vagyis nem görög lexikájáról szóló, nem régen napvilágot látott posztumusz monográfiájában néhány magyar szóval is foglalkozik, de a szintagmákkal nem.

² KOUTAVA-DELIVORIA (1993: 301) úgy véli, hogy az *ἄσφαλοι* szónak ebben az esetben ’az, aki nem hibázik’ (harcosként) jelentése van, ahogy az újgörögben, és ugyanakkor valószínűnek tartja, hogy a szintagmánknak a *Μαύρα παιδιά* (’fekete fiúk’ < örm. *Sevorti*. vö. THURY 1897: 395–396; MARQUART 1903: 38–40, 497) szóhoz és az *ἄσφαλος* (’földszurok’ vö. BENKŐ 2009: 116) szóhoz van köze.

sabartoi” értelmet kapott, és az utóbbi névhez hasonló hangzású vagy alakú nevet viselő nép iránti nyomozás került a kutatás előterébe. Ennek jellegzetes példája az, hogy CZEGLÉDY KÁROLY (1959) A szavárd-kérdés Thury József előtt és után című kutatástörténeti írásában – indokoltan, a címhez hűen – nem is foglalkozik az *asphaloi*-kérdéssel. Szemléletileg ide tartozik egy újabban megjelent – A „szavart–türk dosszié” című – tanulmány is, bár az valójában a „szavart” szó mi-voltának kérdésével nem foglalkozik (B. SZABÓ – BOLLÓK 2018: 474, 1. jegyz., 517). Számos kutató az említett szilárdnak tűnő lexikai építőkőre támaszkodva – háttérbe szorítva vagy figyelmen kívül hagyva az *asphaloi*-kérdést – tovább építi saját hipotézisét (l. pl. THURY 1897: 398; FEHÉR 1921: 63–64; NÉMETH GY. 1930: 321; MACARTNEY 1930: 175; MOÓR 1943: 50; GYÖRFFY 1948: 64, 67; BERTA 1992: 8; KRISTÓ 1996: 144; ŠUŠARIN 1997: 142, 145; HARMATTA 1997: 130; RÓNA-TAS 1997: 222; BENKŐ 2009: 116–117; vö. még: PRITSÁK 1976: 29–30; SZÁDECZKY-KARDOSS 1977: 280–281; LEWICKI 1978: 50; LIGETI 1986: 346–347; UHRMANN 2010: 54; ZIMONYI 2014: 120. L. még DAI. Comm. 1962: 147; DAI. 1991: 392. Az előbbi vonatkozó része MORAVCSIK munkája, az utóbbié pedig V. P. ŠUŠARINÉ).

Az sem ismeretlen azonban, hogy FIÓK KÁROLY (1896: 608–609; 1897: 614–615; 1899: 12; vö. SZABÓ 1860: 111) PECZ véleményére reagálva már régen felhívta a figyelmet arra a valószínűtlenségre, hogy a bizánci császár az *ἀσφαλῆς* melléknévnek többes számban egy *ἄσφαλοι* alakját használta volna a nyelvtanilag egyedül helyes *ἀσφαλεῖς* helyett, rámutatva arra is, hogy DAI.-ban máshol valóban az *ἀσφαλεῖς* névalak fordul elő (c. 31: 37). FIÓK és PECZ között vita bontakozott ki a szaklapokban, amelyhez GYOMLAY GYULA is csatlakozott. PECZ (1896a: 389; 1896b: 806) a kérdéses elnevezést *Σάβαρτ ἢ ἄσφαλοι*-ra emendálja, amelynek jelentése szerinte „Savartok vagyis állhatatosak”. Végül azt írja, hogy „Az *ἄσφαλοι* nem jelzője, hanem helytelen információon alapuló, rossz fordítása a *Σάβαρτ*-nak” (PECZ 1898: 221). GYOMLAY (1898: 323–324) szerint a bizánci császár vagy munkatársai a szintagmát három szónak értették, azaz: *Σάβαρτ οἱ ἀσφαλοί*, jelentése „rendületlen megbízható Szavar(t)ok”. Ezek a javaslatok azonban aligha találtak elfogadásra a szakirodalomban.

DARKÓ JENŐ (1910: 63; vö. GYÓNI 1943: 113) a nyelvtani nehézségek ismeretében is csatlakozott a fentebb említett nézethez azért, hogy „a kérdéses névben világos értelmet adó görög szót nyerjünk,” és ugyanakkor jelezte, hogy a görög jelző hozzáadása a *sabartoi*-hoz nem eredhet magától a császártól, és lehetetlennek vélte, hogy a név a bizánciaktól, illetve görögül beszélő emberektől származott volna. Feltevése szerint „ez csak népetimologikus elváltozása valamely idegen szónak, mely csak formailag simult a görög fülhöz és kiejtéshez”. MORAVCSIK GYULA – különösebb részletezés nélkül – megkérdőjelezte az *ἄσφαλοι* és az *ἀσφαλεῖς* azonosságát (1958. 2: 261; l. még DAI. 1950: 333; DAI. 1967: 333), posztumusz művében pedig megjegyzi, hogy a két alkotóelemből álló szó jelentése valószínűleg „rendíthetetlen szavárdok” (1984: 43, 19. jegyz.). Hoszszú csend után a szakirodalomban újabban UNGVÁRY JENŐ (1999: 8–11) elevenítette fel FIÓK véleményét, és ebből kiindulva más megoldást javasolt, azt feltételezve, hogy egy görög melléknév hímnemű, többes számú alanyesetéről van szó.

Feltevése szerint az *asphaloi* az *autokephaloi* görög jelzőre javítandó, amelynek ’független, önálló’ jelentése van.

A leküzdhetetlennek tűnő lexikai probléma mellett még érdemes megemlíteni azt is, hogy a DAI-ban van egy példa arra, hogy a jelző a névelő nélküli népnév előtt áll: *ἄσπροι Χρωβάτοι* (c. 30: 72–73, ’fehér horvátok’). Vö. *τῶν ἀβαπτίστων Χρωβάτων* (c. 31: 4), *τοῖς ἀβαπτίστοις Σέρβλοις* (c. 31: 6), *οἱ βαπτίσιμνοι Χρωβάτοι* (c. 31: 31) stb. Tehát inkább az **asphaloi Sabartoi*-féle sorrendiség lenne elvárható, ha az *asphaloi* valóban görög melléknév lenne (vö. GYOMLAY 1898: 317; HARMATTA 1997: 129–130; BENKŐ 2009: 102–103). Különben is furcsa jelenség, hogy egy népnevet olyan jelzővel lássanak el, amelynek jelentése ’rendíthetetlen, szilárd’. Abból, hogy az említett lexikai, szórendi és logikai vonatkozású nehézségek nem hárulnak el, okkal lehet arra következtetni, hogy az *ἄσφαλοι* alak nem a görög *ἀσφαλής* melléknévből származik.

Természetesen vannak olyan nézetek is, amelyek az *asphaloi*-t nem a görögből származtatják (vö. SZABÓ 1860: 109–111; GYÓNI 1943: 113; MORAVCSIK 1958. 2: 261–262). Ízelítőül csak néhány véleményre utalok különös tekintettel a szintagma utótagjára. A 19. század végén FIÓK (1896: 616; 1897: 706; 1899: 19) a következő három szó összetételét képzelte el: *Sabar-t+as+fal*, jelentése pedig ’sabirok és fálok vagy kunok’ lenne. JOSEPH MARQUART (1903: 40) klasszikus könyvében az ’unterhalb’ jelentésű arab *asfalu* szóval hozta kapcsolatba az *asphaloi*-t. DARKÓ (1910: 68) pedig a ’fekete’ jelentésű arab *asvadu* szót hozta fel. A szintagmának a magyar nyelvből való értelmezője, JUHÁSZ JENŐ (1942: 104) szerint *szávárti ezfeli*-nek olvasandó, jelentése pedig ’a szávárti (= magyar) nép déli fele, déli része’. ARNOLD TOYNBEE (1973: 422–424) úgy foglalt állást, hogy az *asphaloi* nem a *sabartoi*-nak a jelzője, hanem egy különálló etnikumot jelöl, és benne felfedezni vélte a két etnikum nevéhez hasonló hangzású (különböző forrásokban előforduló) népnevet (*Saparda* és *Spalei*). Véggkövetkeztetése szerint a szintagma nem vonatkoztatható a magyarokra. Körülbelül vele egy időben TUOMO PEKKANEN (1973: 40–43, 60) hivatkozván a korábbi szakirodalomban hangot kapott hasonló nézetekre, az *asphaloi*-t – amelyet iráni népnek vélte – a *Spali* névvel azonosította. Újabb időkben is vannak különféle hipotézisek. GEORGE L. BATA (1996: 183, 187) szerint a kérdéses görög elnevezés egy arab *suwarāt aš-šaḡāliba* kifejezés görögösítése, jelentése pedig ’a bulgárok lovasága’ lenne. VÉKONY GÁBOR (2002: 182) jegyzetapparátussal el nem látott írásában úgy véli, hogy a *sabartoi asphaloi*-nak a ’tarka lovú lovasok’ jelentése van. E nézethez azon feltevésből jutott, miszerint egyrészt a *sabartoi* „lovast, illetőleg itt valamelyik észak iráni nyelv többes számban lovasokat jelent”, másrészt az iráni nyelvekben „az *aszf-al(a)* ’tarka ló’, illetve jelzőként ’tarka lovú’” jelentéssel bír. NAGY KORNÉL (2005: 238–239) felhossa az örmény *Seawardik Aspatealk* kifejezést mondván, hogy ennek görögösített alakja lenne a *sabartoi asphaloi*. Csak kuriózumként utalnék még a BUBENOK és BUŠAKOV szerzőpáros (2013: 67) véleményére, miszerint a *sabartoi* a magyar *szavatatartó* szóval hozható kapcsolatba, amelynek görög fordítása *asphaloi* lenne. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ (2015: 80–83) – aki vaskos könyvében áttekinti a kérdéstről a szakirodalomban hangot kapott különböző nézeteket – úgy véli, hogy idegen népek adta elnevezésről van szó,

amely nem sokat segít a magyar törzsszövetség politikai történetének rekonstruálásában, így tovább nem boncolgatja a kérdést (l. még DAI. 1991: 392, 4. jegyz.; illetve ALEKSANDER PARON [2015: 134–136, 138–140] egy, a besenyők történetéről szóló monográfiájában ismertet néhány, szintagmáinkkal kapcsolatos nézetet).

A legerőteljesebb jelenség számomra az, hogy az említett feltevések figyelmen kívül hagyják azt a lényeges kérdést, hogy a görög szövegkörnyezetben hogyan viszonyul egy idegen nyelvi szó (vagy idegen szavak) a szintagma elő- vagy utótagjához (vagy egymáshoz), ezen esetben a *sabartoi*-hoz, különösképpen a szóképzés és a ragozás szempontjából. Amikor ugyanis a szintagma egyik vagy mindkét elemének megfelelőjeként egy vagy több szót javasolnak, akkor a görögösítés kérdését érintetlenül hagyják. Ez nem olyan természetű probléma, amelyet arra való hivatkozással lehet megoldani, hogy egy idegen nyelvi szó „formailag simult a görög fülhöz és kiejtéshez”. Ezt a kérdést DARKÓ (1910: 68) sem hagyta érintetlenül, amikor szintagmánkat az arab *Szāvardi aszvalu* frázissal hozta kapcsolatba, és a következő magyarázatot fűzte hozzá: „[az előtagot,] mely az arabban hímnemű egyes számú nominativus, a görög ember rögtön hímnemű többes számú nominativusnak érezte (Σαβάρτοι), s ennek mintájára az utána következő s önálló szónak hallott *aszvalu*-t is kijavította **aszvadi*-ra, illetve népetimológiával *aszfali* (ἄσφαλοι)-ra”. A görögösítés kérdésére azonban csupán részben vonatkoztatható e magyarázat, hiszen ennek második részében a ’fekete’ jelentésű arab *asvalu* szót nem görögösíti, hanem ezt az általa görög melléknévnek tartott *asphaloi* szóval összemosza, illetve helyettesíti. Ha jelző és jelzett szó (vagy fordítva) szerkezetéről van szó, a görögben – akár más hasonló nyelvtannal rendelkező nyelvekben is – általános eljárás-e az, hogy egy idegen melléknév (még jövevényszóvá válása előtt) görögösítő végződést kap, és görög nyelvtani szabályok szerint ragozódik? Ha idegen hely-, személy-, méltóság- és egyéb nevekről van szó, ezeket gyakran görögösítő végződéssel látják el. Vannak viszont olyan idegen nyelvi szavak, amelyeknek hangzása annyira idegen, hogy görögösítő végződéssel nem is látják el. Előfordul olyan eset is, hogy egy görög író egy idegen szó alakján a görögösítő végződés hozzátoldásával nem akar torzítást okozni, és eláll ettől az eljárástól (GYÓNI 1943: 188–189).

A Bíborbanszületett császár (és munkatársai)³ a kazárok erődjéről, *Sarkel*-ről szólva megemlíti, hogy ez „annyit jelent náluk, mint ’fehér ház’” (DAI. c. 42: 24), továbbá a *Belochrovatoi* elnevezést is úgy magyarázza, hogy „azaz fehér horvátok” (DAI. c. 30: 72–73), sőt azt is írja, hogy „a ’horvátok’ a szlávok nyelvén annyit jelent, mint ’sok földet birtokolók’” (DAI. c. 30: 6–8). Ezzel szemben a *Sabartoi asphaloi*-val kapcsolatban „valamilyen okból” nem tudott hasonlóképpen eljárni, szómagyarázat nélkül hagyva. Szintagmánk két olyan elemből áll, amelyek a görögösítő végződéssel – többes számú hímnemű nominativusi végződéssel – rendelkeznek, és közvetlenül egymás mellett állnak névelő és kötőszó nélkül. Tisztázandó problémaként jelentkezik, hogy hogyan viszonyul egymás-

³ A DAI. bonyolult keletkezéstörténeti problematikájára a magyarokról szóló fejezetek vonatkozásában lásd pl. KAPITÁNYFY 1997/2017: 464–472, <http://mbt.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/2019/04/Kapitanffy.pdf>. (A szerk.)

hoz az előtag és az utótag. Bármilyen vonzónak tűnő etimológiát is javasolnak a kérdéses szintagmára, meglátásom szerint akkor is áthidalhatatlan akadályként jelentkezik ez a probléma, és joggal vetődik fel a kérdés, hogy valójában milyen szerepe, funkciója és jelentése van a görögösített végződésellátott kérdéses szónak az adott szövegkörnyezetben.

3. A *hun* név a népnevekben. Mielőtt a *sabartoi asphaloi* szintagma kérdését tovább tárgyalnánk, ki kell térnünk a más népekre vonatkozó forrásadatokra is, amelyek tanulságosak lehetnek témánk szempontjából. MORAVCSIK (1934: 245; 1. még MÉSZÁROS 2016: 287–288) már régen megjegyezte, hogy „[G]yakran megfigyelhető jelenség, hogy a bizánciak a korukban feltűnő népek tényleges neve mellett vagy ahelyett egy másik ókori nép nevét használják s az illető népet egy, az antikvitásból ismert néppel azonosítják. Az azonosítás rendszeresen a földrajzi helyzet azonosságán alapszik, de lehetnek más okai is, így pl. szerepet játszik az ethnográfiai sajátosságok egyezése és ritkábban a nevek hasonlósága is”. A bizantinológus így folytatja tovább sorait: „Sokszor csak egy »vagy« vagy »azaz« kapcsolja össze az archaizáló és tényleges népnevet, gyakran pedig a tényleges név el is marad s az író minden magyarázat nélkül csak az archaizáló nevet használja, kivált, ha annak jelentése korábban általánosan ismert.” MORAVCSIK itt bizonyára nem azokra az esetekre gondolt, ahol a két népnév külön-külön görög végződésellátva közvetlenül – kötőszó nélkül – áll egymás mellett, bár kétségtelen, hogy ezt a jelenséget is kitűnően ismerte.⁴ Ez utóbbi jelenség nem megy ritkaságszámba a bizánci forrásokban, holott nem minden esetben világos, hogy a két elem történeti vonatkozásokban miképpen viszonyul egymáshoz. MORAVCSIK (1958. 2: 25–26, 218, 233–236, 278, 322) hasznos kézikönyvéből nem nehéz kikeresni néhány olyan esetet, amelyekben egy nép- vagy törzsnév közvetlenül egymás mellett áll, lásd: az *Oὔννοι* címszónál 7. jelentéseként akazirok (5. század): *Ἀκατίριοις Οὔννοις*; a 11. jelentéseként kutrigurok (6. század): *Κουτρίγουροι Οὔννοι* (vö. *τῶν Κουτρίγουρων λεγομένων Οὔννων*); 8. jelentéseként szabirok (6. század): *Οὔννοι Σάβειροι, Σαβείρων Οὔννων*; a 12. jelentéseként bulgárok (7–10. század): *τοὺς Οὔννους Βουλγάρους* (vö. *Οὔννων ἦτοι Βουλγάρων*); a 18. jelentéseként szeldzsukok (11–15. század): *Οὔννοι Νεφθαλιται* (vö. *τῶν Νεφθαλιτῶν Οὔννων ἦτοι τῶν Τούρκων*); a *Σκλάβοι* címszónál 3. jelentéseként bulgárok (11. század): *Σκλάβων Βουλγάρων*; a *Τούρκοι* címszónál 4. jelentéseként vardarioták (11–14. század): *Βαρδαριωτῶν Τούρκων* (vö. *Βαρδαριωτῶν ἦτοι Τούρκων*) stb.

Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a bizánci forrásokban a különböző időkben a *szkíta* elnevezést alkalmazták különféle nomád népekre (hunok, türkök, bulgárok, kazárok, magyarok, besenyők, uzok, kománok stb.), a 6. században a *hun*

⁴ Későbbi munkájában a következőképpen nyilatkozik: „In einzelnen Fällen wird dem archaisierenden Namen auch der ursprüngliche Name – mit oder ohne *καί* – beigegeben und das betreffende Volk mit den beiden Namen benannt. Es kommen auch zusammengesetzte archaisierende Namen vor, wie z. B. *Παιονοδακία*, ja sogar solche, die aus der Zusammensetzung des archaisierenden Namens mit dem wirklichen Volksnamen entstanden sind, wie z. B. *Σκυθοβούλγαροι, Τουρκοπέρσαι* usw.” MORAVCSIK 1958. 2: 14–15.

elnevezés is kezdett általános használatúvá válni, betöltve a *szkíta* név funkcióját, a 9. században pedig a *turk* név is megjelent hasonló funkcióban a bizánci forrásokban. Nagy vonalakban elmondható, hogy kiváltképpen e három népnév (*Σκύθαι*, *Οὔννοι*, *Τούρκοι*) gyakran szinonimákként és általánosító elnevezéseként alkalmazták a Bizánci birodalomtól északra fekvő területeken megjelenő és kevésbé ismert nomádokra (SHUKUROV 2016: 30–33; MORAVCSIK 1958. 2: 13–17).

Az alábbiakban néhány, két alkotóelemből álló összetett elnevezéshez ten-nék megjegyzéseket. A fentebb idézett példák-ból az is látható, hogy több olyan elnevezés van, amelyeknek egyik alkotóeleme a jól ismert archaizáló népnév. Például a *τοῖς Ἀκατίροις Οὔννοις* elnevezésre hivatkozhatnánk, amelyet nem idéz MORAVCSIK (1958. 2: 64) az *Ἀκατῆροι* címszónál. Priskos korai bizánci történetíró – aki az 5. század közepén Attila hun király udvarában tartózkodott – az ismert népmozgás leírása során ezt az elnevezést említi művében, másutt azonban gyakran csupán az *akatirok*-at említi, anélkül, hogy hozzátoldotta volna az *unn* ('hun') népnév (BLOCKLEY 1983: 344–345; GIBI. 1: 112–113, 124–125). Az, hogy az *akati* név az *unn* névvel társult, ebben az esetben nem azt jelentheti, hogy az utóbbinak archaizáló funkciója lett volna, hiszen a hunok is az eseménynek korabeli szereplői voltak (vö. KALDELLIS 2013: 111–112). Gondot okoz az a kérdés, hogy az elnevezést hogyan kell tolmácsolni (vö. „den hunnischen Akaziren”: DIETERICH 1912. 2: 2; „хуните акацири”: GIBI. I: 125; „Akatiarian Huns”: BLOCKLEY 1983: 345; „az akatiri hunok”: Priskos 50). Mellesleg megemlítendő, hogy éppen a VII. Kónstantinos császár által kezdeményezett kivonatolómunkának köszönhetően maradhattak fenn Priskos töredékei. Arról, hogy a császári udvar írástudói az említett elnevezés alatt mit értek, és mit kell értenünk, és hogy milyen viszony van a két nép között, majd a későbbiekben lesz szó.

Prokopios bizánci történetíró *De bellis* (a DAI.-hoz hasonlóan latin nyelvű) címen ismert művében előfordul a *Κουτρίγουροι Οὔννοι* elnevezés („the Cutrigur Huns”: Procopius 5: 94–95. [VIII, V, 23]; „хуните кутригури”: GIBI. II: 141), amely névelővel nincs ellátva. Hogy Prokopios mit értett ezen az elnevezésen, az a következő – a művében később használt – frázisából kiderül: *Οὔννων τῶν Κουτρίγουρων καλουμένων* („kutriguroknak nevezett unnok”: Procopius 5: 340–341. [VIII, XXVII, 10]; GIBI. II: 148). Agathias bizánci történetíró, aki Prokopios munkáját folytatta, a korabeli 6. századi események kapcsán szintén a *τῶν Κουτρίγουρων Οὔννων*-ról (Agathias 1. 177: 23–24. [V, 11, 6]; vö. „the Cotrigurs (sic!)”: Agathias 2: 146; „гуннов, называемых котригурами”: Agafij 148; „котригурите хуни”: GIBI. 2: 186) szól, valamint a *τούτους Οὔννους καὶ Κουτρίγουρους* (Agathias 1. 185: 3–4. [V, 17, 1]) kifejezést is használja. Ezen bizánci írónál az *Οὔννοι Σάβειροι* szókapcsolat is felbukkan (Agathias 1. 139: 14. [IV, 13, 7]; „Sabir Huns”: Agathias 2: 115; „[из] гуннов савиров”: Agafij 116; „хуни савири”: GIBI. 2: 184), amelynek jelentése az ő maga használta „*sabeir*-oknak hívott *unn*-ok” (*Οὔννων ... τῶν Σαβείρων ονομαζομένων*: Agathias 1. 106: 10. [III, 17, 5]; Agathias 2: 87; Agafij 88; GIBI. 2: 183) kifejezésből tűnik ki (vö. még például Prokopiosnál *Οὔννων τῶν Σαβείρων* stb., Theophanésnál *Οὔννοι οἱ λεγόμενοι Σαβήρ*; I. MORAVCSIK 1958. 2: 233).

Ezzel szemben van olyan példa is, hogy az elnevezés mind a két eleme kétséget kizáróan archaizáló népnévből áll. A *τῶν Σκυθῶν Οὐννων* szókapcsolat – amelyet nem említettem a fenti példák között – egy ismeretlen bizánci szerző versében bukkan fel a VII. Kónstantinos korabeli Bizánci birodalmat fenyegető támadók nevéként. Ugyanott néhány sorral alább pedig csak a szkítákról történik említés (GIBI. 5: 306–307; OLAJOS 2014: 46). GYÓNI MÁTYÁS (1938: 36) röviden írja, hogy ez a költő „szkytha-húnok”-nak nevezi a magyarokat, tehát az elnevezés mögött a kutató egy etnikumot látott. Ezzel szemben MORAVCSIK szerint az elnevezés valószínűleg a magyarokat és a bulgárokat jelöli (1958. 1: 231), közelebről a *skythai* alatt a bulgárok, a *hunnoi* alatt pedig a magyarok értendők (1958. 2: 235, 280; vö. DIMITROV 1998: 76). GENOVEVA CANKOVA-PETKOVA – aki elvetette azt a nézetet, miszerint a kérdéses két népnév két etnikumra értendő – „скитите-хуни” bolgár fordítást adva azt gondolta, hogy csak egy népről (a bulgárokról) van szó, és rámutatott arra a körülményre, hogy a szövegben nemcsak a szkíta-hunokról, hanem később csupán a szkítákról is történik említés, és a kérdéses kifejezésből hiányzik a kapcsoló kötőszó vagy a vessző (GIBI. 5: 306, 5. jegyz., CANKOVA-PETKOVA munkája). Az újabb kutatás ezt a véleményt megerősítette abban a tekintetben, hogy egy etnikumról van szó, és a szóban forgó népet pedig a magyarokkal azonosította, és pedig a hadieseményt a 940-es évek közepére helyezve (BALOGH 2007–2008: 25; 2011: 66). Ha a „szkíta hunok” vagy kötőjeles „szkíta-hunok” kifejezés (GYÓNI 1938: 36; BALOGH 2007–2008: 17. [Scythian-Huns], 2011: 52; OLAJOS 2014: 48) alatt a hunokhoz valaha tartozott szkítákat, vagy a hunokhoz hasonló életmódot folytató szkítákat kívánnánk sejtetni (vö. *τοῖς Ἀκατίροις Οὐννοις*), ez így rendben lenne. Ez az értelmezés azonban nem felel meg a történeti tényeknek, hiszen köztudott, hogy a szkíták megjelenése megelőzi a hunokét. Talán itt inkább arról lehet szó, hogy a bizánci szerző nem tartotta fontosnak, vagy nem tudott beilleszteni egy konkrét tényleges népnevet saját költeményébe, és megelégedett azzal, hogy a két régóta ismert ókori népnevet önkényesen összekapcsolva együttesen szerepeltesse (l. még alább). Ez inkább kivételes esetnek látszik. (Most lényegtelen ugyan, de fontolóra veendő egyébként, hogy a támadók nem feltétlenül egyetlen etnikumból tevődnek össze.)

Tanulságos továbbá az *Οὐννοι Νεφθαλιται* szókapcsolat is, amely Michaél Attaleiatés 11. századi történetíró egyik művében fordul elő, ahol a későbbiekben a *τῶν Νεφθαλιτῶν Οὐννων*, *ἥτοι τῶν Τούρκων* passzus is szerepel. A spanyol, valamint az angol fordító mind a két frázist hasonlóképpen tolmácsolta: „los hunos heftalies”, „(de) los hunos heftalies, es decir, (de) los turcos” (Ataliates 33, 59); „the Nephthalite Huns”, „the Nephthalite Huns that is to say the Turks” (Attaleiates 77, 143). Nem tettek különbséget ugyanis a tekintetben, hogy az *unn*-ok név az elnevezés elő- vagy utótagjaként szerepel-e. Mindenesetre nem kétséges, hogy egyetlen etnikumról van szó. MORAVCSIK az elnevezést a szeldzsukokra vonatkoztatta, akiket egyébként a bizánci történetíró másutt többször egyszerűen hunoknak és perzsáknak is nevez (MORAVCSIK 1958. 2: 235–236; SHUKUROV 2016: 37–38). Itt is a *nephthalita* név az archaizáló hun névvel társult, holott a heftaliták a 7. századra már eltűntek a történelem színpadáról, így az elnevezést alkotó mindkét elem anakronisztikus jellegű. Ha nincs szó irodalmi kölcsönzésről, nincs kizárva,

hogy a *nephthalita* név feltüntetésének földrajzi tartalmú üzenete is van, hiszen a szeldzsukok meghódították a Perzsia és a Kaukázus között lévő területeket, ahol a heftaliták valaha laktak (vö. DARKÓ 1910: 46–47; KALDELLIS 2013: 114).

Általában megfigyelhető a fentebb említett példák alapján, hogy a két elem közül az egyik ismert archaizáló név (*szkíta*, *hun*, *turk* stb.), függetlenül a sorrendiségüktől. Az, hogy néha a két név közé *ἥτοι*-t tesznek, arra vall, hogy a két nép egymáshoz való viszonyát ebben az értelemben, tehát 'vagyis, azaz' értelmében lehet érteni, bár az *ἥτοι* néha a *καὶ* ('és') jelentésben is használatos. MORAVCSIK (1958. 2: 322) a *Τούρκοι* elnevezés negyedik jelentéseként ekként ír: „sog. 'Vardarioten' (= die an dem Fluß Vardar ansässig gewordenen Türken) (XI.–XIV. Jh.)” utalva a rájuk vonatkozó szöveghelyekre. Közülük a bizánci püspökségi jegyzékekben – amelyeket a 7. századtól kezdve különböző időkben állítottak össze – háromszor szerepelnek a *turk*-okkal együtt a *vardariótá*-k. Ezek püspöksége egyházigazgatásilag Thessaloniké alá tartozott. A bejegyzések pontos datálása nehézségekkel jár: a 7. notitiában, valamint a 13. notitiához tartozó 2. kiegészítésben: *Βαρδαριωτῶν ἥτοι Τούρκων* (Notitiae: 279, notitia 7: 308; 371, notitia 13: 832; l. még GIBI. 7: 107); a 10. notitiában: *Βαρδαριωτῶν Τούρκων* (Notitiae: 317, notitia 10: 228). A *Βαρδαριωτῶν ἥτοι Τούρκων* szókapcsolat azt sugallja, hogy a *Βαρδαριωτῶν Τούρκων* is hasonlóképpen értelmezendő. A *turk* név itt bizonyára vagy csak archaizáló funkcióval rendelkezik, vagy inkább etnikai gyűjtőnévül szolgált.⁵

4. Az „unnogur-bulgarok”. Külön szót kell ejtenem egy figyelemre méltó elnevezésről, amelyet nem szerepeltettem a fentebbi példák között. MORAVCSIK 1930-ban nemzetközileg is nagy hatású tanulmányában felhívja a figyelmet egy alig ismert forrásadatra, amely Agathón konstantinápolyi diakónus művében található. Agathón, aki a dunai bulgár állam megalakulása idején élt, a 712/713-as év eseményei kapcsán említést tesz az unnogur-bulgarok Thrákiába való betöréséről. Az *unnogur-bulgar*-ok néven említett népcsoport a görög szövegben a következő alakban jelenik meg: *τῶν Οὐννογοῦρων Βουλγάρων* (Agathon 900: 8; GIBI. 3: 183). MORAVCSIK (1930: 16), aki más idevágó forrásokat is tüzetes vizsgálat alá vett, a kérdéses elnevezést „unogur-bolgárok”-nak fordítván úgy véli, hogy ez az adat összekapcsolja az onogurok történetét a dunai bolgárok történetével, és rávilágít az utóbbiak eredetére. Hangsúlyozandó, hogy itt se az *unnogur* se a *bulgar* nem tartozik az ismert archaizáló népnevek közé, sőt ez a kettő egybe van kapcsolva.

⁵ Olyan nézet is felmerült a szakirodalomban, miszerint a „vardarióta türkök” a 10. században a Vardar vidékére költözött magyarok leszármazottai voltak (GYÖRFFY 1958: 88; KRISTÓ 1996: 146; vö. MORAVCSIK 1958. 1: 86; GÖCKENJAN 1973: 440). A rájuk vonatkozó bizánci adatok nem kerültek MORAVCSIK Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai című művébe, és az ennek kiegészítéseként készült kötetébe sem (OLAJOS 2014). GÖCKENJAN (1973: 428–432) hasznos áttekintést ad a vardariotákról szóló korábbi szakirodalomról. Mellesleg megjegyzendő, hogy az idegen népnevek görögösítő végződését (nom. plur.) néha az *-ῖται* hozzáadásával oldják meg: *Πατζιννακῖται* (*Πατζιννακοί*), *Εφθαλῖται*. MORAVCSIK 1958. 2: 39, 247, 127). Bizonyára ebbe a kategóriába tartozik a *Βαρδαριῶται* (< *Βαρδάριος*) elnevezés is, amelynek *ται*-je így nem tartozik az etnonima eredeti formájához.

Ezzel kapcsolatban megemlítenő még egy jól ismert szöveghely, amely szintén egy bolgár vonatkozású híradásban található. Theophanés Homologétés krónikájában, miután megemlíti, hogy a bulgarok megrohanták Thrákiát, elmondja, hogy szólni kell „az unnogundur-bulgarok és a kotragok” (τῶν Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων) régi történetéről (GIBI. 3: 261; ČIČUROV 1980: 36). A szöveghelynek (az egyik kéziratban az *Ονογουνδούρων* névforma szerepel: MORAVCSIK 1958. 2: 218; GIBI. 3: 261; ČIČUROV 1980: 38, 107, 249. jegyz.) több fordítása is napvilágot látott: „az unnogundur-bolgárok és a kotragok” (MORAVCSIK 1930: 21), „der Onogundur-Bulgaren und Kotragen” (plur. gen., LAUTERBACH 1967: 555; ZIEMANN 2007: 75–76), „the Ounnogoundour Bulgars and Kotragoi” (Theophanes: 497), „уногундурите-българи и котраги” (GIBI. 3: 261, CANKOVA-PETKOVA fordítása, amelyet ANGELOV [1981: 177] is követ); „уногундуrow, болгар и котрагов (gen. plur.)”. Ez utóbbi ČIČUROV fordítása (1980, 60; vö. még uo. 107–108, 246. jegyz.), amelyet SEMĚNOV [2013: 46] is követ). Bizonyos, hogy az utolsó fordítás nem megfelelő, hiszen az *unnogundur* és a *bulgar* neveket vesszővel választja el mintha két teljesen különálló népcsoporttal lenne dolgunk (vö. LAUTERBACH 1967: 546–547). Általában elfogadottnak tekinthető, hogy a τῶν Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων frázis előtagjának jelzői szerepet tulajdonítanak.

A fentebb említett τῶν Οὐννογούρων Βουλγάρων szintagma is bizonyára Theophanés híradása fényében értelmezendő, amennyiben az unnogundurok az unnogurokkal (ill. onogurokkal) azonosak (MORAVCSIK 1930: 21; BOBA 1983: 73; GOLDEN 2000: 287; ŽEKOV 2007: 222; vö. ČIČUROV 1980: 108, 246. jegyz.). Ha nem azonosak (ANGELOV 1981: 177; VÉKONY 1981: 72; SIMEONOV 2008: 86–87; SEMĚNOV 2013: 51; vö. BEŠEVLIJEV 1970: 157, 1981: 148, 14. jegyz., 302–303, 2008: 237), annyi akkor is kézenfekvő, hogy a két népet, illetve népnevet (*unnogundur* és/vagy *unnogur*, valamint *bulgar*) valamilyen – közelebből ismeretlen – történeti szálak fűzték össze, amelynek mikéntjéről különböző nézetek fogalmazódtak meg a szakirodalomban (vö. ZIEMANN 2007: 76–77; DIMITROV 2011: 90, 69. jegyz., 96, 91. jegyz.; BOŽILOV 2017: 145, 149, 190). A kérdést még bonyolultabbá teszi éppen Bíborbanszületett Kónstantinos császár egy másik művében (De thematibus) található azon híradás, miszerint a bulgarok Kónstantinos Pógónatos császár uralkodásának vége felé keltek át a Dunán, „amikor a nevük is ismeretessé lett, mert előbb *onogundurok*-nak (*Ονογουνδούρους*) nevezték őket” (MORAVCSIK fordítása, 1930: 21; vö. GIBI. 5: 193). Ebben vajon nem tükröződik-e az, hogy a Theophanés említette τῶν Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων frázist (az egyik kéziratban: *Ονογουνδούρων Βουλγάρων*) a Bíborbanszületett – feltehetőleg – a következőképpen értelmezte: „az *onogundur*-oknak nevezett *bulgar*-ok”, vagy „a *bulgar*-ok, akiket *onogundur*-oknak neveztek”?

Ezek után meg kell említeni egy, a szintagmánk kérdése szempontjából figyelmet érdemlő rövid írást, amelyet VESELIN BEŠEVLIJEV tett közzé 1970-ben. A tudós megjegyzi, hogy a klasszikus görög íróknál egy törzsnek egy néphez való tartozását gyakran úgy fejezték ki, hogy a törzs nevét a nép nevével azonos raggal látták el, és névelővel kapcsolták a népnévhez. Több példával illusztrálva, illetve a példákat csoportosítva rámutatott arra, hogy a bizánciaknál is megfigyel-

hető hasonló jelenség. BEŠEVĽIEV csoportosítását csupán egy-egy konkrét példával szemléltetve idézem. 1. Elöl áll a népnév, azután a törzsnév következik: a) participium nélkül: *Οὐννων τῶν Οὐτιγούρων*, b) participiummal: *Οὐννοι...οἱ Σάβειροι καλούμενοι*. 2. Elöl a törzsnév áll, azután következik a népnév: a) participium nélkül: *τοῖς Ἀκατίροις Οὐννοις*, b) participiummal: *τῶν Κοτριγούρων λεγομένων Οὐννων*. A filológus azt is hozzáteszi, hogy a bizánci íróknál a törzsnév néha névelő nélkül szerepel: *Κοτριγούροι Οὐννοι*. Az utóbbi típussal kapcsolatban BEŠEVĽIEV – aki a bizánci írók nyelvezetéhez is fűz megjegyzéseket – még az *Οὐννοι Σάβειροι* szintagmát is említi, és arra gondol, hogy ezen elnevezés a haplológia miatt kelt életre az *Οὐννοι οἱ Σάβειροι* helyett. Véleménye szerint a *τῶν Οὐννογονδούρων Βουλγάρων* kifejezés is az ógörög kifejezési módra mutat, és azt jelzi, hogy az unnogundurok a bulgarok egy törzse volt (BEŠEVĽIEV 1970: 153–155).

A fenti 2. a) típusú példák között, amelyeket BEŠEVĽIEV felhozott, a *τοῖς Ἀκατίροις Οὐννοις* mellett a következők szerepelnek: *ὁ τῶν Κοτριγούρων Οὐννων ἡγεμών*, *ἐκ τῶν Σαβείρων Οὐννων*, *τῶν Νεφθαλιτῶν Οὐννων* stb. Az ilyen szerkezetű elnevezések előtagja tehát szerinte mind az utótagnak, vagyis a hunoknak egy törzseként értendő. Kétséges, hogy az efféle séma (törzs és nép szembeállítás) mindig érvényesülhet-e más, hasonló szerkezetű elnevezéseknél is, hiszen a fentebb említett *τῶν Σκυθῶν Οὐννων* esetében ilyesmi biztosan nem állítható. Érdekes a *τῶν... Σκλάβων Βουλγάρων* frázis is. Ez II. Rómanos császárnak a Kolobu-monostor számára kibocsátott chrysobullájában (959/960) fordul elő, amelyet León császári nótárius egy, a 11. századból való iratában idéz („les *Sklaboi Boulgaroi*”: Actes 14–15; „славяни-българи”: GIBI. 6: 38, 11. jegyz.; l. még MORAVCSIK 1958. 2: 278). Itt sem bizonyul helytállónak az az értelmezés, miszerint a *bulgar*-oknak egy törzse lettek volna a *sklab*-ok, azaz a szlávok. Annyi valószínű, hogy a többi szlávtól való megkülönböztetésül szolgált a *bulgar* név („les Slaves bulgares” – DUJČEV 1958: 303–304; „български славяни” BEŠEVĽIEV 2008: 69–70), amelynek használata a bulgároknak a 11–12. századtól kezdte kiszorítani a szláv nevet (ANGELOV 1981: 348).

A kettős elemű elnevezéseknél az előtag és az utótag sorrendisége nem mutat mindig egyértelműen a két etnikum közti történeti kapcsolatok mikéntjére, bár elvileg a névelő helye jelöli, hogy melyik tag látja el a jelző szerepét. Ez különösen igaz lehet az névelővel el nem látott szerkezetű elnevezésekre, ha nem ismerjük a történeti hátteret. A *τῶν Νεφθαλιτῶν Οὐννων* szókapcsolat, amelyet BEŠEVĽIEV Theophanés krónikájából idéz (MORAVCSIK 1958. 2: 233; „the Nephthalite Huns”: Theophanes 188, 190), Michaél Attaleiatés művében is felbukkan, ahol – amint láttuk – még az *Οὐννοι Νεφθαλιται* frázis is szerepel. A fentebb említett *Οὐννοι Σάβειροι* frázis sincs névelővel ellátva, így ha csak magára a névalakra támaszkodnánk – történeti ismereteinket figyelmen kívül hagyva –, a „*unn*-oknak nevezett *sabeir*-ok”-ként, vagy „az *unn*-ok a *sabeir*-ok egy törzse”-ként is lehetne értelmezni. Ezekben az esetekben tehát lényegtelen, hogy a hun (*unn*) nevet a két elemből álló elnevezésekben elő- vagy utótagként használják-e (vö. *Κοτριγούροι Οὐννοι ~ Οὐννοι Σάβειροι*, *Οὐννοι Νεφθαλιται*). Mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy az ilyen elnevezésekben a hunokkal együtt említett népeknek vagy törzseknek a velük való hajdani szoros kapcsolatai tükröződhetnek még nem sokkal a hun birodalom bukása után is.

Ha a Theophanés említette τῶν Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων elnevezés akként értelmezendő, hogy az unnogundurok a bulgarok egy törzse volt, és ehhez hasonlóan értelmezzük a τοὺς Οὐννοὺς Βουλγάρους frázist is – amelyről Niképhoros patriarcha egyik történeti munkájában említést tesz („хуно-българите”: GIBI. 3: 303, BEŠEVĽIEV fordítása; „the Bulgarian Huns”: Nikephoros 148–149. [76: 1]) –, akkor kiderül, hogy a javasolt séma (törzs és nép) nem válik be, hiszen nem igaz, hogy a hunok voltak a bulgarok egy törzse. Niképhoros – aki a τῶν λεγομένων Οὐννων καὶ Βουλγάρων („az ún. unnok és a bulgarok”) kifejezést is használja – arról szól, hogy Kubrat az *unogundur*-ok uralkodója (Nikephoros 86–87 [35: 1–2], 70–71. [22: 1–2]; GIBI. 3: 295, 294; ČIČUROV 1980: 153). BEŠEVĽIEV (1970: 155–156; l. még Uő 2008: 224–225) – hivatkozva arra, hogy Theophanés és Niképhoros híradásai egy közös elveszett forrásra mennek vissza (vö. AFINOGENOV 2013: 5) – az értelmezési nehézségeket azzal a feltevessel próbálja áthidalni, hogy Niképhoros eredeti szövegében a kérdéses két passzus a következőképpen szerepelt: τοὺς Οὐννογουνδούρους Βουλγάρους, valamint τῶν λεγομένων Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων.⁶ Nehéz elképzelni azonban, hogy az eredeti szövegen önkényesen névváltoztatást hajtottak volna végre, vagy kétszer ugyanolyan másolási hibát (*unogundur* → *unn*) vétettek volna. És különben is kevésbé valószínű, hogy akár Niképhoros, akár a másoló – tudva a hunok jelentőségéről a történelemben – a τοὺς Οὐννοὺς Βουλγάρους-t szerepeltette volna a helyesnek látszó *τοὺς Βουλγάρους Οὐννοὺς frázis helyett, amennyiben a kérdéses séma elfogadható lenne minden esetben. Ráadásul az említett interpretáció nincs összhangban a Bíborbanszületett császár fentebb idézett szavaival, miszerint a (dunai) bulgárokat előbb *onogundur*-oknak nevezték. Ha helytálló lenne az „unnogunduroknak nevezett bulgarok”-féle értelmezés, akkor nem a bulgaroknak, hanem az unnogunduroknak, mint újabb jövevényeknek jutott volna térhódító szerep a Balkánon a névhasználat szempontjából.⁷

Együttal megemlítendő a τῶν Οὐννων, ἥτοι Βουλγάρων frázis is, amely Bölcs León császár idején a Philotheos császári tiszt által készített munkában fordul elő („les Huns, c'est-à-dire des Bulgares”, OIKONOMIDÈS 1972: 162–163; vö. MORAVCSIK 1958. 2: 234). Ha a két etnonima helyét felcserélnénk, akkor értelmesebbé válna a frázis, de úgy tűnik, hogy ez a sorrend és az ezzel járó árnyalati jelentésváltozás nem zavarta a bizánci tollforgatókat (vö. még Σκύθαι ἥτοι οἱ Κόμανοι, MORAVCSIK 1958. 2: 280). Ebből következik, hogy a τοὺς Οὐννοὺς Βουλγάρους nem tekinthető hibás fogalmazásnak. És a kettős elemű elnevezéseknél az előtag és az utótag – a történeti és időrendi vonatkozásokra való tekintet nélkül – esetenként felcserélhető, ahogy a fentebb tárgyalt példák (τῶν Σκυθῶν

⁶ CYRIL MANGO szkeptikus az emendációt illetően (Nikephoros 194). IVAN BOŽILOV (2017: 144, 146, 188, 35. jegyz.), aki nem foglalkozik a szövegemendáláshoz, elfogadja Niképhoros terminológiáját.

⁷ Latin forrásokban is többször találkozunk olyan hasonló kifejezéssel, mint például: *Avári, qui dicuntur Ungari* (Annales Fuldenses ad a. 894, 896, 900); *Hunni quoque, qui et Avars appellantur* (Pauli historia Langobardorum IV. 26). Paulus Diaconus azt is írja, hogy az avarok, *qui primum Hunni, postea de regis proprii nomine Avars appellati sunt* (I. 27). Tehát szemlélete szerint azokból, akik előbb hunok voltak, avarok bukkannak elő.

Οὐννων, τῶν...Σκλάβων Βουλγάρων) is erre utalnak, ami arra vall, hogy itt egy – ugyan kettős elemű, de magában – egységet alkotó népnévvel van dolgunk.

Ami a τῶν Οὐννογούρων Βουλγάρων és a τῶν Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων szókapcsolatokat illeti, amelyeknél szintén elvileg az *unnogur*, illetve az *unnogundur* a *bulgar*-ok melléknéveként szerepel, egyik alkotóelem sem ismert archaizáló népnév – bár az utótag sokkal gyakrabban fordul elő a bizánci forrásokban – és értelmezésük sem zökkenőmentes. A fenti példákból ítélve valószínű, hogy a bizánciak számára nyilvánvaló volt, hogy az ilyen kettős elemű elnevezés is egyrészt két népnévből áll, másrészt pedig egy népcsoportra, az *unnogurra*, ill. az *unnogundurra* vonatkozik egy adott időszakban, és mind a kettő valamilyen módon szoros etnikai, politikai vagy egyéb kapcsolatban állt a bulgar népcsoporttal. A történészek vannak hivatva feltárni, hogy a két nép, illetve törzs milyen viszonyban állt egymással.⁸

5. A „sabartok-asphalok”. Kétség nem fér ahhoz, hogy a kettős elemű etnonimák mibenlétét egy példára alapozva nem lehet megalapítani. A fent tárgyalt kevés példa alapján nem tűnik teljesen alaptalannak – egy adott történeti kontextus figyelembevételével – az, hogy egy-egy elnevezésnek két alkotóeleme közül 1. ha mind a kettő archaizáló népnév, akkor egy etnikumra; 2. a) ha csak az egyik az, de a másik név is anakronisztikus, akkor szintén egy etnikumra; 2. b) ha csak egyik az, akkor is egy etnikumra vonatkoztatandó; 3. ha egyik sem archaizáló népnév, akkor is nagyobb a valószínűsége annak, hogy egy népcsoporttal van dolgunk, de ebben a két nép szoros kapcsolata, vagy egybetartozásának előrehaladott állapota is tükröződhet.

Ezidáig azért foglalkoztam kissé hosszasan a nem igazán magyar vonatkozású problematikával, mert fejtegetésem szerint a Σάβαρτοι Ασφαλοι is az említett Κουτρίγουροι Οὐννοι-val, az Οὐννοι Σάβειροι-val és az Οὐννοι Νεφθαλίται-val azonos szerkezetű szintagma, vagyis kettős elemű elnevezéssel van dolgunk. A különbség az, hogy az előbbi szintagmáról elszigetelten csak a DAI.-ban történik említés, ezzel szemben az utóbbi három elnevezésnek elő- vagy utótagja a jól ismert *hun* népnév, illetve külön-külön is mindkét alkotóelemről több forrás ad hírt. Ennek a három elnevezésnek nyers fordítása – betartva a két elem sorrendiségét – a következő lehetne: „kutrigurok-unnok”, „unnok-sabeirok” és „unnok-nephthaliták”(esetleg kötőjel nélkül is). Ha szemrevételezzük a történeti háttért, megfelelőbb lehet az „unni kutrigurok”, „unni sabeirok”, „unni nephthaliták”-féle interpretatív jellegű fordítás. A fentebb említett τοῖς Ακατίροις Οὐννοις (dat.) helyes fordítása nyilvánvalóan „az akatiri unnok”, de történeti megfontolásokból „az unni akatirok”-féle fordítás is lehetséges (vö. „die hunnische Akaziren” DIETERICH fenti fordításában). Amikor azonban egyik tag sem *hun* vagy egyéb archaizáló népnév, akkor nehéz az értelmezés. A *sabartoi asphaloi*-kérdésben ezek a példák csak

⁸ Magyar szempontból elmondható, hogy az *unnogundurok* és *onogundurok* jelentős szerepe abból látszik, hogy a magyar nyelv az előbbi elnevezésből (*unnogundur*) származtatható *nándor* szót használta a bolgárookra (KIRÁLY 1977: 32–34; LIGETI 1986: 268–269; RÁCZ 2016: 65–66), és a keleti szlávok a Fekete-tenger északi partján valaha lakott unnogurok/onogurok nevéből eredeztethető névalakkal kezdték hívni az ott megjelenő, új népalakulatot, a magyart (vö. KIRÁLY 1977: 16–24).

korlátozottan szolgálhatnak analógiaként, még több hasonló példa párhuzamba állítása esetleg megkönnyíthetné az értelmezést. Az eddig előadottak fényében mégis úgy vélem, hogy a szintagmánk egyelőre a „sabartok-asphalok”-ként fordítandó. A bizánciak vélhetően azt gondolták, hogy itt két népnévről van szó eredetileg. Amennyiben az *asphaloi* nem görög melléknév, előítéletmentesen ez az egyszerű olvasat lehetne az első lépcsője a kérdéses szintagma megfejtésének.

Biztosra vehető, hogy a két elemből álló ún. népnevek valójában nem azok voltak, hanem a bizánciak által létrehozott alkalmi elnevezések, úgyszólván irodalmi műszavak, amelyek a bizánci forrásokban többször felbukkannak. A két elem között álló történeti viszony ugyanakkor külön vizsgálatot igényel, kiváltképpen akkor, amikor mind a két tag kevésbé vagy aligha ismert a történelemben. Ugyanez vonatkozik szintagmánkra is. A bizánci írástudók nyugodtabbak lettek volna, ha a *Σάβαρτοι ἄσφαλοι* helyett például a **Σάβαρτοι Οὐννοι* vagy az **Οὐννοι Ἀσφαλοι*-féle elnevezést látták volna a rendelkezésükre álló dokumentumokban, de számukra a kérdéses elnevezésnek mindkét eleme ismeretlen volt. Ez lehetett az oka, hogy a „valamilyen okból” frázist szúrták be a szövegbe. (Megjegyezendő, hogy a DAI-ban alig észlelhetők archaizáló népnevek, vö. KALDELLIS 2013: 111). Mindezek alapján feltételezhető, hogy a bizánciak szemében két népnévnek tűnhetett a *Σάβαρτοι Ἀσφαλοι* is, hasonlóan a többi kettős elemű elnevezéshez. Szintagmánk leegyszerűsített értelmezése többféleképpen lehetséges, például (A = *asphal*-ok, S = *sabart*-ok): 1. az A-nak nevezett S; 2. az S az A-nak egy törzse; 3. az A, azaz az S; 4. az A és az S stb. (az A és az S sorrendje felcserélhető). Nem valószínű azonban, hogy ezt a kettős elemű elnevezést a bizánciak a **Σάβαρτοι ἦτοι Ἀσφαλοι* („a sabartok, azaz az asphalok”) értelmében érthették volna, tekintettel arra, hogy az elnevezésnek, amely nélkülözi a névelőt, egyik eleme sem ismert – archaizáló – népnév a bizánci írástudók számára. Hasonló okoknál fogva az 1. és a 2. értelmezések sem nagyon jöhetnek szóba. Következésképpen a 4. értelmezés tűnik a legvalószínűbbnek, amiből az következik, hogy a bizánci írástudók felfogása szerint a sabartok és az asphalok alkottak egy bizonyos törzsi vagy népi egységet, amelyből később a *turk* néven ismert törzsszövetség jött létre. Merész találgatásként megemlíteném, hogy a **Σάβαρτοι ἄσφαλοι ἦτοι Τοῦρκοι* parafrázisszerű sor tükröződik a DAI. kérdéses szöveghelyén, amelyet más apró információkkal is kiegészítettek.

Néha megfogalmazódik a szakirodalomban az a kritika, hogy a Bíborban született szintagmánk kétszeri említését kétféle jelentésben fogalmazza meg, ti. egyszer az egész (turk) népet *sabartoi asphaloi*-nak nevezi, másodszer ezt csak a Perzsia vidékén letelepedett néprészre vonatkoztatja (BENKŐ 2009: 102). Ez az ellenmondásnak tűnő eljárás azonban érthető. Igaz ugyan, hogy a bizánci császár (és munkatársai) nem mindig járt el szabatosan a kronologikus vonatkozású kifejezéseknél, de igazat kell adni neki abban a tekintetben, hogy „abban az időben” a még létre se jött *turk* törzsszövetséget nem nevezhette *turk*-nak, csupán összetevőinek neveivel csakis a *sabartoi asphaloi*-nak. Retrospektív módon szemlélve érthetővé válik az a felfogása is, hogy az egész (turk) népet *sabartoi asphaloi*-nak nevezte, ami pontatlan s ellenmondásos, de a múltat a jelenre vetíteni nem ritka jelenség.

6. Záró gondolat. Következtetésem szerint tehát a (minuszkulával írt) *σάβαρτοι ἄσφαλοι* nem valamiféle bonyolult szerkezetű elnevezés. Két népnévből áll, amelyeket a bizánciak – valamilyen oknál fogva – saját történeti ismereteikre alapozva egybekötöttek (ami a bizánci tollforgatóknál megengedett eljárás volt), majd utólag egyetlen népalakulatra, a turkokra vonatkoztatták. Bár bizonyos, hogy a két népet, illetve törzset valamilyen történeti szálak fűzhették össze, a két név összekapcsolása vélhetőleg a bizánciak íróasztalánál került sor. A bizánci szintagma ezek szerint a turkok (magyarok) népalakulási folyamatára vethet fényt.

A szintagma korabeli görög kiejtése megközelítőleg *sāvarti āsfali* volt (GYÓNI 1943: 112). A görögösítés hatására való tekintettel természetesen nem kizárt, hogy az eredeti nevek valamilyen magánhangzóra végződtek. Számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy az eredeti nevek valójában nem voltak tényleges etnonimák, hanem a nem magyar ajkúak adta magyarázó megjegyzésekből származnak.⁹ Úgy vélem, hogy a rejtélyes két név megfejtéséhez inkább azon nyelvek figyelembevétele szükséges, amelyeket a kereskedők, feltehetően kiváltképpen a távolsági kereskedelemmel foglalkozó mohamedánok használtak. Amennyiben a szakavatottak, többek között a bizantinológusok filológiaiilag nem utasítanak el a szintagma általam javasolt interpretációját, akkor más megvilágításba lehetne helyezni e szintagmát anélkül, hogy valamilyen szövegemendáláshoz folyamodnánk. Lehetséges azonban, hogy a következtetésem nem vitte előre a kérdést, hanem oda helyezte vissza, ahol volt. A *Σάβαρτοι Ἀσφαλοι* megfelelő értelmezése nyilván csak azután lehetséges, miután sikerül megfejteni a két név mibenlétét, azzal a kikötéssel, hogy ugyanakkor illeszkedjék a történelmi valóság kereteibe is. Írásom második részében megpróbálok erre szerény kísérletet tenni.

Kulcsszók: *Sabartoi asphaloi*, De administrando imperio, etnonimák, korai magyarok.

Hivatkozott irodalom

- Actes = *Actes d'Iviron I. Des origines au milieu du XIe siècle*. Édition diplomatique par JACQUES LEFORT – NICOLAS OIKONOMIDÈS – DENISE PAPACHRYSSANTHOU avec la collaboration d'HÉLÈNE MÉTRÉVÉLI. Archives de l'Athos 14. P. Lethielleux, Paris, 1985.
- AFINOGENOV, D. J. [= АФИНОГЕНОВ, ДМИТРИЙ ЕВГЕНЬЕВИЧ] 2013. Экскурс о протоболгарах у Феофана исповедника и патриарха Никифора. Филологические замечания. *Вестник Древней Истории* 1: 4–8.

⁹ Több mint másfél évszázaddal ezelőtt SZABÓ KÁROLY (1860: 112) úgy látta, hogy a kérdéses elnevezést a kazárok ruházták a magyarokra. Újabban ismét hangot kapott az a vélemény a szakirodalomban, miszerint „a bizánciak a kazároktól ismerték meg a szavartokról és a türkökről a DAI-ban feljegyzett vonatkozó elbeszélést” (B. SZABÓ – BOLLÓK 2018: 483). BALOGH LÁSZLÓ (2017: 28–29) pedig annak a véleménynek adott kifejezést, amely szerint a bizánciak „a magyarságra azért kezdték el alkalmazni a kortárs közép-ázsiai nomádokra már használt *türk* népvét, mert azt feltételezték, hogy voltaképpen egy népesség két csoportjáról van szó”. Szerinte a Bagdadi Kalifátussal azonosítandó „Perzsia” azon vidéke, ahol a *sabartoi asphaloi* egyik része letelepedett, és a bizánciak ezt tévesen azonosították a Belső-Ázsiából származó törökökkel, akik a Kalifátuson belül éltek és haderejében harcoltak.

- Agafij = Агафий, *О царствовании Юстиниана*. Перевод, статья и примечания М. В. ЛЕВЧЕНКО. Изд-во Академии наук СССР, Москва, 1953.
- Agathias 1. = *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*. Rec. RUDOLFUS KEYDELL. Walter de Gruyter, Berlin, 1967.
- Agathias 2. = Agathias, *The histories*. Transl. with an introd. and short explanatory notes by JOSEPH D. FREND. De Gruyter, Berlin, 1975.
- Agathon = Agathonis diaconi et chartophylaci epilogus. In: *Concilium Universale Constantinopolitanum Tertium. Concilii actiones XII–XVIII. Epistolae, Indices*. Edidit RUDOLF RIEDINGER. Acta conciliorum oecumenicorum. Series secunda 5/2, 2. Walter de Gruyter, Berlin, 1992. 898–901.
- ANGELOV, D. [= АНГЕЛОВ, ДИМИТЪР] 1981. *Образуване на българската народност*. 2. пер. и доп. изд. Изд-во Наука и изкуство, София.
- Atalates = Miguel Atalates, *Historia*. Introd., ed., trad. y comentario de INMACULADA PÉREZ MARTÍN. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2002.
- Attaleiates = Michael Attaleiates, *The history*. Translated by ANTHONY KALDELLIS – DIMITRIS KRALLIS. Dumbarton Oaks medieval library 16. Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 2012.
- BALOGH, LÁSZLÓ 2007–2008. A new source on the Hungarian raids against Byzantium in the middle of the tenth century. *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged* 7–8: 16–25.
- BALOGH LÁSZLÓ 2011. A 10. századi magyar-bizánci kapcsolatok új forrásai. *Acta Historica* (Szeged) 128: 51–67.
- BALOGH LÁSZLÓ 2017. Megjegyzések a magyarokra alkalmazott türk népnév kérdéséhez. *Acta Historica* (Szeged) 139: 15–31.
- BATA, GEORGE L. 1996. The Turks who were called ΣΑΒΑΡΤΟΙ ΑΣΦΑΛΟΙ. *Journal of Turkish Studies* 20: 177–187.
- B. SZABÓ JÁNOS – BOLLÓK ÁDÁM 2018. A „szavart-türk dosszié”. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. *Századok* 152: 479–542.
- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERTA, ÁRPÁD 1992. Die chasarische Benennung der Ungarn. In: CHRISTA FRAGNER – KLAUS SCHWARZ Hrsg., *Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik – Turkologie – Diplomatie*. Klaus Schwarz Verlag, Berlin. 7–11.
- BEŠEVILIEV, VESELIN 1970. Deux corrections au «Breviarium» du patriarche Nicéphore. *Revue des études byzantines* 28: 153–159.
- BEŠEVILIEV, VESELIN 1981. *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Hakkert, Amsterdam.
- BEŠEVILIEV, V. [= БЕШЕВЛИЕВ, ВЕСЕЛИН] 2008. *Първобългарите – история, бит и култура*. Фондация Българско историческо наследство, Пловдив.
- BLOCKLEY, R. C. 1983. *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus 2. Text, translation and historiographical notes*. Francis Cairns, Liverpool.
- BOBA, IMRE 1983. The Pannonian Onogurs, Khan Krum and the Formation of the Bulgarian and Hungarian Politics. *Bulgarian Historical Review* 11/1: 73–76.

- BOŽILOV, I. [= БОЖИЛОВ, ИВАН] 2017. *История на средновековна България 1. Варбарска България*. Фондация Българско историческо наследство, Пловдив.
- BUBENOK, O. B. – BUŠAKOV V. A. [= БУБЕНОК, О. Б. – БУШАКОВ, В. А.] 2013. Походження мадярських етнонімів, топонімів та титулів, згаданих у трактаті Костянтина Багрянородного «De administrando imperio». In: С. Б. СОРОЧАН главный редактор, *‘Ρωμαϊος. Сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана*. Наптекс. Byzantina Ucrainensis 2. Майдан, Харьков. 59–70.
- ČIČUROV, I. SZ. [= ЧИЧУРОВ, И. С.] 1980. *Византийские исторические сочинения. „Хронография” Феодана, „Бревиарий” Никифора. Тексты, перевод, комментарий*. Древнейшие источники по истории народов СССР. Наука, Москва.
- CZEGLÉDY KÁROLY 1959. A szavárd-kérdés Thury József előtt és után. *Magyar Nyelv* 55: 373–385.
- DAI. 1950. = Bíborbanszületett Konstantin, *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra ford. MORAVCSIK GYULA. Közoktatásügyi Kiadó, Budapest, 1950.
- DAI. 1967. = Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*. Greek text edited by Gy. MORAVCSIK. English translation by R. J. H. JENKINS. New rev. ed. Corpus fontium historiae Byzantinae 1. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies – Trustees for Harvard University, Wahington.
- DAI. 1991. = Константин Багрянородный, *Об управлении империей*. Текст, перевод, комментарий. Издание второе, исправленное. Под редакцией Г. Г. ЛИТАВИНА – А. П. НОВОСЕЛЫЦЕВА. Наука, Москва.
- DAI. Comm. 1962. = Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* 2. Commentary edited by R. J. H. JENKINS. Athlone Press – University of London, London.
- DARKÓ JENŐ 1910. *A magyarokra vonatkozó népvnevek a bizánci íróknál*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből 21/6. MTA, Budapest.
- DIETERICH, KARL 1912. *Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde (5.–15. Jhd.)*. Otto Wigand m. b. H., Leipzig.
- DIMITROV, H. [= ДИМИТРОВ, ХРИСТО] 1998. *Българо-унгарски отношения през Средновековието*. Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, София.
- DIMITROV, H. [= ДИМИТРОВ, ХРИСТО] 2011. *България и номадите до началото на XI век*. Фондация Българско историческо наследство, Пловдив.
- DUJČEV, IVAN 1958. Le problème des slaves dans la région de Thessalonique au Xe siècle. *Byantinonslavica* 19: 301–304.
- FEHÉR GÉZA 1921. *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten*. Kommission der Körösi Csoma-Gesellschaft, Pécs.
- FIÓK KÁROLY 1896. Sabartoiásfaloi. A magyarok régi neve Kónstantinos Porphyrogenetosnál. *Századok* 30: 607–616.
- FIÓK KÁROLY 1897. Megint a »Sabartoiásfaloi« névről. *Századok* 31: 611–617, 699–706.
- FIÓK KÁROLY 1899. Nulla dies sine linea. A Sabartoiásfaloi névről. *Századok* 33: 9–20.
- GIBI. = *Гръцки извори за българската история* 1–6. Отг. редактор чл.-кор. ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ etc. Изд. на Българската академия на науките, София, 1954–1965.
- GÖCKENJAN, HANSGERD 1973. Forschungsberichte zur Geschichte der Turkvölker im Mittelalter 1. Die Vardarioten. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 21: 423–441.

- GOLDEN, PETER B. 2000. Nomads of the Western Eurassian steppes. Oğurs, Onoğurs and Khazars. In: HANS ROEMER ROEMER ed., *History of the Turkic peoples in the pre-Islamic period*. Philologiae et Historiae Turcicae Fundmenta 1. Klaus Schwarz Verlag, Berlin. 282–302.
- GYOMLAY GYULA 1898. A magyaroknak Constantinus Porphyrogenitus-féle ősi nevééről. *Egyetemi Philológiai Közlöny* 22: 305–324.
- GYÓNI MÁTYÁS 1938. *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*. Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filozófiai Intézet, Budapest.
- GYÓNI MÁTYÁS 1943. *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filozófiai Intézet, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1948. *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Néptudományi Intézet, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HARMATTA JÁNOS 1997. A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: GYÖRFFY GYÖRGY FŐSZERK., *Honfoglalás és nyelvészet*. A honfoglalásról sok szemmel 3. Balassi Kiadó, Budapest. 119–140.
- JUHÁSZ JENŐ 1941. Eszköz, ezfék, szavarti aszfali. *Magyar Nyelv* 37: 100–105.
- KALDELLIS, ANTHONY 2013. *Ethnography after antiquity. Foreign lands and peoples in Byzantine literature*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- KAPITÁNYFŐ ISTVÁN 1997/2017. *Kapitányfő István válogatott tanulmányai*. Szerk. FARKAS ZOLTÁN – MÉSZÁROS TAMÁS. Philologia Nostra II. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. (Szerk.)
- KIRÁLY PÉTER 1977. *A magyarok említése a 811. évi események óbolgári leírásában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 148. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KOUTAVA-DELIVORIA, B. [= ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ, ΒΑΡΒΑΡΑ] 1993. *Ο Γεωγραφικός Κόσμος Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου Α' Τα «Γεωγραφικά». Γενικά στοιχεία φυσικής γεωγραφίας, βιογεωγραφίας και ανθρωπογεωγραφίας*. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρίπολου 83. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- KRISTÓ, GYULA 1996. *Hungarian history in the ninth century*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- LAUTERBACH, HARTMUT 1967. Untersuchungen zur Vorgeschichte der Protobulgaren, nach einem Bericht bei Theophanes. In: FRANZ ALTHEIM – RUTH STIEHL, *Die Araber in der alten Welt 4. Neue Funde*. Walter de Gruyter, Berlin, 539–619.
- LEWICKI, TADEUSZ 1978. Les noms des Hongrois et de la Hongrie chez les médiévaux géographes arabes et persans. *Folia Orientalia* 19: 35–55.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MACARTNEY, CARLILE AYLMEYER 1930. *The Magyars in the ninth century*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MARQUART, JOSEPH 1903. *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Dieterich'sche Verlagsbuchh., Leipzig.
- MÉSZÁROS TAMÁS 2016. Laonikos a magyar nép nevééről. *Magyar Nyelv* 112: 284–294.

- MOÓR ELEMÉR 1943. *A magyar őstörténet főproblémái*. Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum, Szeged.
- MORAVCSIK GYULA 1930. *Az onogurok történetéhez*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- MORAVCSIK GYULA 1934. *A magyar történet bizánci forrásai*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- MORAVCSIK, GYULA 1958. *Byzantinoturcica 1. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker; 2. Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen*. 2., durchgearbeitete Aufl. Akademie-Verlag, Berlin.
- MORAVCSIK GYULA 1984. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Moravcsik Gyula hagyatékából sajtó alá rend. RITOÓK ZSIGMOND – KAPITÁNYFV ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NAGY, KORNÉL 2005. The Seawordik' in Armenia. An attempt to identify an Armeno-Greek ethnonym. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58: 233–242.
- NÉMETH DÁNIEL 2018. Adalékok a *Σάβαρτοι ἄσφαλοι* szintagma kutatástörténetéhez. *Magyar Nyelv* 114: 87–97.
- NÉMETH GYULA 1930. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Nikephoros = Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short history*. Text, translation, and commentary by CYRIL MANGO. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington (D. C.), 1990.
- Notitiae = *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes par JEAN DARROUZÈS. La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin 1. Institut français d'études byzantines, Paris, 1981.
- OIKONOMIDÈS, NICOLAS 1972. *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire*. Editions du Centre National de la Recherche Scientifiques, Paris.
- OLAJOS TERÉZIA 2014. *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez. Kiegészítés Moravcsik Gyula „Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai” című forrásgyűjteményéhez*. Lectum, Szeged.
- PAROŃ, ALEKSANDER 2015. *Pieczynowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław.
- PECZ VILMOS 1896a. A magyarok ősi neve Konstantinos Porphyrogennetosnál. *Egyetemi Philológiai Közlöny* 20: 385–389.
- PECZ VILMOS 1896b. Még egyszer a magyarok ősi nevééről. *Egyetemi Philológiai Közlöny* 20: 800–806.
- PECZ VILMOS 1898. A magyarok ősi nevééről Konstantinos Porphyrogennetosnál. *Egyetemi Philológiai Közlöny* 22: 209–221.
- PEKKANEN, TUOMO 1973. On the Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians. From Spali to Asphali. *Ural-Altaische Jahrbücher* 45: 1–64.
- Priskos = *Hunok és rómaiak. Priskos rhétor összes töredéke*. Ford. KATÓ PÉTER – LINDNER GYULA – SZILÁGYI SÁNDOR. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2017.
- PRITSAK, OMELJAN 1976. From the Sábirs to the Hungarians. In: G. KÁLDY-NAGY ed., *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*. Loránd Eötvös University, Budapest. 17–30.

- Procopius = Procopius Caesariensis, *History of the wars*. English translation by H. B. DEWING. Harvard University Press – Heinemann, Cambridge (Mass.) – London, 1953–1954.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum kiadványai, 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SEMĚNOV, I. G. [= СЕМЕНОВ, И. Г.] 2013. К истории Уннугундурского государства. *Византийский Временник* 72: 45–67.
- SHUKUROV, RUSTAM 2016. *The Byzantine Turks, 1204–1461*. The medieval Mediterranean. Peoples, economies and cultures (400–1453) 105. Brill, Leiden.
- SIMEONOV, B. [= СИМЕОНОВ, БОРИС] 2008. *Прабългарска ономастика*. Фондация Българско историческо наследство, Пловдив.
- ŠUŠARIN, B. P. [= ШУШАРИН, В. П.] 1997. *Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания*. РОССПЭН, Москва.
- SZABÓ KÁROLY 1860. Bíborban született Konstantín császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. *Magyar Akadémiai Értesítő* 1: 61–167.
- SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU 1977. Adalék a szavárd magyarság problematikájához. In: BARTHA ANTAL – CZEGLÉDY KÁROLY – RÓNA-TAS ANDRÁS szerk., *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 277–282
- Theophanes = *The chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern history, AD 284–813*. Translated with introduction and commentary by CYRIL MANGO and ROGER SCOTT, with the assistance of GEOFFREY GREATREX. Clarendon Press, Oxford, 1997.
- THURY JÓZSEF 1897. A magyaroknak »Szavarti-aszfali« neve. *Századok* 31: 317–327, 391–403.
- ТОЧТАС'ЈЕВ, SZ. R. [= ТОХТАСЬЕВ, СЕРГЕЙ РЕМИРОВИЧ] 2018. *Язык трактата Константина Багрянородного De administrando imperio и его иноязычная лексика*. Наука, Санкт-Петербург.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ 2015. *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- TOYNBEE, ARNOLD JOSEPH 1973. *Constantine Porphyrogenitus and his world*. Oxford University Press, London.
- UHRMAN IVÁN 2010. Szavirok, szavártok, magyarok I. In: DOBROVITS MIHÁLY szerk., *A Kelet ritka nyugalma. A VII. Nemzetközi Vámbéry konferencia*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely. 52–75.
- UNGVÁRY JENŐ 1999. Rendíthetetlen szavárdok? *Aetas* 14/3: 5–11.
- VÉKONY GÁBOR 1981. Az onogurok és onogundurok a Kárpát-medencében. In: Selmeczi László szerk., *Szolnok megyei múzeumi évkönyv*. Damjanich János Múzeum, Szolnok. 71–82.
- VÉKONY GÁBOR 2002. *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás*. Nap Kiadó, Budapest.
- ŽEKOV, Ž. [= ЖЕКОВ, ЖИВКО] 2007. *България и Византия VII–IX в.* Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
- ZIMONYI ISTVÁN 2014. *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest.

Remarks on the issue of *Sabartoi asphaloi*

Part 1. Sabarts and Asphals

The expression *Σάβαρτοι ἄσφαλοι* occurs twice in Constantine Porphyrogenitus' *De administrando imperio*. As for its posterior constituent, the claim that the Emperor of Byzantium would use the plural of *ἀσφαλής* in the form *ἄσφαλοι* rather than the grammatically correct *ἀσφαλεῖς* is far from being probable. I submit that the expression is a double denomination like *Κουτρίγουροι Οὐννοι* or *Οὐννοι Σάβειροι*. In the view of Byzantine scripturists, it consists of two ethnonyms, *sabartoi* and *asphaloi*. These two peoples must have been related to each other by some ethnic, political, or other links, and Byzantine scribes coupled the two names on that basis, subsequently making it refer to a single group of people, the Hungarians. This interpretation of the mysterious expression may be the first step towards clarifying what ethnic groups might have been hidden behind the two names represented in the Greek alphabet.

Keywords: *Sabartoi asphaloi*, *De administrando imperio*, ethnonyms.

SENGA TORU

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

fürge mécszek zenekara cirreg – Egy Weöres-szókép nyomában

1. Weöres Sándor Ötödik szimfónia című versének (Weöres 1970. 2: 137–146) keletkezési ideje 1946–1951 évszámmal van jelezve (Weöres 1970. 2: 822), bizonyára az idézett kötetek kiadásában közreműködő BATA IMRE jóvoltából (Weöres 1970. 2: 797).

Bandukolni, barangolni, lovagolni,
a habokkal, a kövekkel,
jön az éjszaka vándorolni, jön a reggel,
nap-hold-csillag kóborolni,

hullámos uton könnyű szekerek kereke pattog,
langyos lomb közt fürge mécszek zenekara cirreg,
jó nyújtózni és aludni,

az erdőkkel megzendülni [...]

A költő korábbi gyűjteményes kötetében *Az öröm* című vers második része ez a szövegdarab (Weöres 1956: 281). A költő elhunytá után megjelent versgyűjteményben ugyanilyen az Ötödik szimfónia eme szövegrésze (Weöres 2009–2013. 2: 7).

A *fürge mécszek zenekara cirreg* szerkezet azonban más változatban is megtalálható egy elhagyott versben (Weöres 2013: 567):

hullámos uton könnyű szekerek kereke pattog
tenger lomb közt fürge lámpák zenekara cirreg
jó nyújtózni és aludni

Az Ötödik szimfónia egy töredéke olvasható 1946. március keltezéssel (Weöres 2013: 349) ugyanilyen szöveggel, ebben sincsen központosítás ellentétben az Ötödik szimfóniabelivel, valamint a *nap-hold-csillag* is kötőjelek nélkül szerepel, további eltérés: *tenger lomb*.

Az elhagyott versek szerkesztője, STEINERT ÁGOTA (2013: 673) a kötetben több helyütt törekedik a költemények keletkezési idejét kikövetkeztetni, és []-ben közli a feltehető keletkezési időket, itt, ebben a töredékben azonban ilyen nincs, tehát a költőtől származhat a keltezés.

2. A *fürge mécszek zenekara cirreg* szövegdarabban elírást, nyomdahibát lehetne sejtetni: **fürge méhek zenekara cirreg* lehetne olyan ábrázolt tárgyiasság, amilyen az általános tapasztalatnak megfelel (vö. INGARDEN 1977: 227). Azonban a *fürge lámpák zenekara cirreg* szövegváltozat a szövegrész tévességét nem támogatja, bizonyára a költő cserélte ki benne a *lámpák*-at *mécszek*-re. Az Ötödik szimfónia harmadik részében a *mécszláng* szó is szerepel a kiadásokban (Weöres 1956: 282, 1970. 2: 138, 2009–2013. 2: 7–8):

[...] mennybeli erdő fekete lombja hajlik a völgybe,
csillagködök árkaiban zúg az égi nád,

gömbölyű pártában didereg a puha *mécs*láng,
lebbenti hajnali szél [...]

A *mécs*láng főnév megléte és az előző szövegrész *mécs* szava arra utal, hogy a versben egymáshoz nagyon közelében lévő (16 verssor a távolság) és jelentéskapcsolatban lévő szavak használata nem lehet véletlen.

A *mécs* szó 'mécses' jelentésű a köz- és irodalmi nyelvben (ÉrtSz. *mécs*, *mécses*), hasonlóképpen a nyelvjárásokban, azokban 'petróleumlámpa' jelentésű használatot is jegeznek, továbbá **mecs*, *mēncs*, *mēncs*, *miēncs* alakváltozatokat (ÚMTsz.).

A *mécs*ek zenekara metafora a *cirreg* igével együtt szintén metaforikus. A *cirreg* ige a *ciripel* ~ *cirpel* igékkel rokonítható, lásd Nszt. *ciripel*: „1. tn [tárgyatlan] 'vmely rovar; kül. kabóca, tücsök' változatlan magasságú, vékony, éles, messze hangzó hangot hallat”. A Nszt. említést tesz választékos nyelvhasználatról is: „1a. (*vál*) 'erre emlékeztető hangot ad vmi', és a példaszöveg: „Sürgönydrót álmodva *cirpel*” (Nagy László egyik művéből). Van e szótárban még egy, a tárgyba vágó használat: „(*rég*) 'magas hangon, könnyed modorban (el)mond vmit’”. Ehhez a jelentés, amelyet régiesnek jelez a szótár, az egyik szövegpélda éppen Weörestől való: „Himfyné az új kegyeltek elleni sárgaságot *czirpelt*”.

Ez utóbbi tény mutatja, hogy Weöres Sándor pontosan tudta a szó jelentését. Bizonyára így van ez a *cirreg* szóval is. A MNSzt. mindössze három *cirreg* igét tartalmazó idézetet közöl: „*cirreg* öt hegedűs” (Juhász Ferenc), „Pincém körül valami *cirreg*” (Takáts Gyula), „Cirmi meg *cirreg*” (Index Fórum), ezekből az utolsó tartható köznyelvinek, az előzők költő nyelvből valók. Ebben az adattárban 71 *mécs* van, a szöveggörnyezet alapján 'mécses' jelentésben.

MTSzt.-ban ezek az adatok vannak: *cirregve*, *cirregés*, *cirregő*, *cirregi* adatok rendre költői szövegművek metszeteiben; a szerzők Dsida Jenő, Juhász Ferenc, Fodor István, Hajnal Anna. Ugyanitt a *mécs* főnévre 499 találat van, köztük derivátumok.

A kérdéses Weöres-szövegrészben egy külső szemlélő tapasztalatai vannak leírva, majd azok nyomán cselekvése vagy az az iránti vágya: „hullámos uton könnyű szekerek kereke pattog / tenger lomb közt *fürge lámpák zenekara cirreg* / jó nyújtózni és aludni”. Előzőleg elmondja, hogy az őt körülvevő tájban „Bandukolni, barangolni, lovagolni” is jó. Aki mezőn, erdőszélen nyugszik, és aki fölneáz a fákra, „tenger lomb közt *fürge lámpák*” gyanánt láthatja a beszűrődő, meg-megvillanó („*fürge*?”), „nap-hold-csillag” fényeit. Ezek 'lámpa'-nak való tartása, azonosítása (metaforája) a 'mécs'-cel szemben kevésbé hatásos. A mécshez mint világító eszközhöz tárgyi archaikussága folytán több a hangulati velejáró. Feltehető: ezért cserélte ki a költő a *lámpa* szót.

A *mécs* főnév többször előfordul lírájában: „Szivedet kis *mécs*nek véltem” (Weöres 2009–2013. 1: 296); „*Mécs*, kanócért fuss körbe” (Weöres 2009–2013. 1: 444). Beszélgetés a méccsel című versében többször: „– A csillag nagyon és a *mécs* kicsit ragyog”; „A *mécs* ragyog s az égi fény / szintén ragyog”; „Talmi stigmádnál én, a *mécs* / följebb vagyok” (Weöres 2013: 211). Továbbiak: „Halálfejes lepke [röpül] a *mécs* körül” (2013: 213); „ujj / fáj / *mécs* / a kanóc / de csíp” (2013: 491); „*Mécs*, combok rejtekén, / ifjú magot gyújt” (2013: 558). Használja a költő a *mécses* főnevet is: „A váll fölött az áll alatt /

magányos *mécsest* tartogat” (2013: 589). Némelykor összetételekben van a szó: „És levét a *mécsvilág* / minden megfakult” (2013: 238). Az Ötödik szimfóniában már említett *mécs-láng* másutt is megvan: „néha rád-ijedez a kicsi *mécsláng*” (2013: 513). A *mécs* (vagy a *mécsvilág*, *-láng*) mint olyan bizonyos szimbolikát hordoz, az egyén kicsinységét a világban, máskor költői-egyéni metafora („*Mécs*, combok rejtekén”).

SOMLYÓ GYÖRGY egy Füst Milán-vers (Reménytelenül) kapcsán a *mécsvilág* szó használatának különösségére figyel föl e szövegrész kapcsán: „Oh gondolataim, gazverte kert [...] // De jól tenyész a bűvös zöld bürök, / Ásító zsállya s mint a kis bünök, / Úgy pislog ott a *mécsvilág* reám...” SOMLYÓ észrevételezi, hogy minden kiadásban *mécsvilág* szerepel, holott „[...] egyetlen betű cseréjével »mécsvirág«-ot kellene olvasnunk. [...] A *mécsvirág* (Melandryun album), e gyomnövény, amely alkonyatkor vagy borús időben bontja ki (épp e körülmények között mécsként világítani látszó) fehér szirmait, szinte odakíváncozik a bürök, a zsállya s a mindenféle burján közé. Az »árnyak között«, a »mély homály«-ban valóságos virágnévként visszaváltozva még varázsosabban idézné fel azt a pislogó *mécsvilág*ot is, amelyből a természetes nyelv, metaforaként, létrehozta” (SOMLYÓ 1993: 189). Vagyis a Füst-versben ábrázolt tárgyiasságok sem egyszerű (nyelvi) másolatai a költeményben az ábrázolandó lehetséges világnak.

A *mécs* szimbolikájának bonyolultabb, meglehetősen kitalált jellegét írja meg VALACZKA ANDRÁS (2003: 37): „A tagolatlan-személytelen túlvilági lét hírhozója a tűz is, melynek ős-teljességét halandó nem ismerheti, de a kicsiny, körülhatárolt és könnyen ellobbanó *mécslángok* láttán mégiscsak elképzelheti. Ennek az őselemnek szenteli fő szólamát az Ötödik szimfónia, már első soraiban figyelemfelkeltő szinesztéziával utalva a témára (»fürgé *mécs*ek zenekara cirreg«).” Meglepő, hogy a szerző szinesztéziát lát a *mécs*ek zenekara cirreg szerkezetben. A szerző minden Weöres által használt *mécs* szót és a vele összetételt alkotó szót besorol „[a] tagolatlan-személytelen túlvilági lét” [?] hordozói közé, anélkül, hogy ezt szövegkörnyezettel igazolná.

A *cirreg* igének és szócsaládja tagjainak előfordulási adatai alapján nyilvánvaló a nagy (információelméleti alapon vett) hírértéke. A *cirregő* hangot a vers szövegrészlete alapján is valamilyen rovar(ok) kapcsán kellene-lehetne említeni, amely(ek) a lombok között vannak. Nem fények, hanem a fények átjárta helyen lévő rovarok *cirreg*hetnek, ha lenne említésük. A *fürgé* ’élénk; gyors’ jelző gyakran a méhek vagy bogarak jellemője: „*fürgé* Méh [repek]” (CsokonaiSz.); „**Fürge* méh” (PetőfiSz.); „*fürgé* méh” (Babits 1928: 129), „*Fürge* veres bogárkák” (Jókai 1971: 26).

Rovarak, tücskök kapcsán másutt említ zenekart Weöres (2009–2013: I, 328):

Harkány mennykupolán s csontban a szeg kopog.
Elzsibbadt *zenekar* hallgat a föld alatt,
tücskök húrjain alszik,
kőben megfeszül és remeg.

A földbe mélyített üregekben hallgató tücskök *zenekar*-ához tartozó kontingencia a *húr* is. A költőnek ez az ábrázolt tárgyiassága a benne élő képzetek rendszerére utal. Egy másik rovar is szóba hozható, a szentjánosbogaraknak (Lampyridae) van világító szervük, hangot viszont nem adnak. Weöres (2013: 65) egyik elhagyott versében írja:

Szentjánosbogár [Cím.]

Világítok kis lámpámmal,
kinek kell a fényem?
Lám ők ketten elaludtak
puha fűben szépen.

A versben a **lombok közt beszűrődő fények* vannak azonosítva a *mécsek*-kel, illetőleg a *lámpák*-kal. A *lámpák ~ mécssek zenekara* birtokos szerkezet, amely, mint minden efféle: metafora.

Az első szövegváltozatban cirregő lámpák valóságos hanghatás alapján is szerepelhet(né)nek. Weöres fölfigyelt a tájban a hanghatásokra: „Titokban születő / esteli hallali / a sürgőnysodronyok / bűgását hallani” (Sürgőnydrótok a szélben, Weöres 2013: 150); egy másik versében ötször ismételi epiforaként a „A villanydrótok dalolnak” szövegmondatot (Villanydrótok tavaszi szélben, Weöres 2013: 194–195). Másutt kitér e vezetékek hordozójára: „Két sor villanypózna között / ketrecbe zárt gőz ereje hozta [ti. vonaton a levelet]” (Lírai vers töredéke, Weöres 2013: 192). Akár 1946, akár 1949, vagy éppen 1951 is az Ötödik szimfónia részeinek megírása ideje, a költő nyilván ismerte az akkori országutak szélét kísérő villany- vagy távíróvezetékekkel kapcsolatos hanghatást – a Nszt. főntebbi példája szintén faluban nevelkedett költő, Nagy László szövegdarabja volt –, hasonlóképpen megfigyelhette Weöres az elektromos izzólámpák efféle hangját érintkezési zavarok esetén, amelyek a közvilágítás lámpáinál is elő-előfordultak. Gyertyának, mécsnek a kanóca is bizonyos hangot adhat az égés egyenletességének zavara miatt, ennek fejezésére a *serceg* ige használatos (ÉrtSz. *serceg* 1.). A költői nyelv is él vele: „[...] silány gyertya / Mely silány csepű-kanócat *sercegeve* itatja [...]” (AranySz. *serceg* 2.). Az efféle hangadás szava rokon értelműnek tartható a cirrogással (*serceg* ≈ *cirrog*).

A költő Internus ciklusának Öregedő című versében is használja a *mécs* főnevet: „Agyvelőm pislákolva ég, / fénye, az elmeengesség, / folyton szűkíti köreit, / folyton fakóbb térbe világít” (Weöres 2008–2013. 2: 265). Az elhagyott versei között e szövegrész következő változata olvasható: „Agyvelő már csak pislákolva ég, / elért a vénség, elmeengesség. / Tüzem tán ökröt süthetett, / megperzsel még egy-két legyet, // *Mécs*em szűkíti karikáit, / egyre fakóbb térbe világít, / látok már a cellafalig (Weöres 2013: 37–38). Tehát az első változat **a mécs szűkíti karikái szerkezetes metaforáját* átformálja a költő **az elmeengesség szűkíti fényének körei* alakulatra. A pislákolva égő mécs fénye helyett másféle fény jelenik meg: „Agyvelőm pislákolva ég, / fénye, az elmeengesség [...]”. E szövegműrész megformálási módja hasonlatos a *mécs*-nek *lámpá*-ra való cserélésével. A jelenség a költő képalkotási módszerének egyik eljárási módja.

3. Az Ötödik szimfóniában (és előzményében) szereplő **mécsek (lámpák) zenekara cirreg* kép minden bizonnyal a költő valós élményeinek, megfigyeléseinek eredménye. A kifejezés ennek ellenére a metafora azon tulajdonságának példája, mely a dolgokat úgy ábrázolja, hogy a kifejezésnek bizonyos mértékű rejtvényjellege van (LEVIN 1977. 2: 174), minthogy a valóság és a fantázia lép a valóság helyébe, amellett, hogy „[a] metafora szerkezeténél fogva többértelmű, nyitott, kimeríthetetlen” (FÖNAGY 1982: 319, 1999: 164). Az irodalmi műalkotások lehetséges világában az ábrázolt tárgyiasságok nem nyelvi kópiái a valóságos világnak.

Hivatkozott irodalom

- AranySz. = *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete* 1–3. Szerk. BEKE JÓZSEF. Anya-nyelvápolók Szövetsége – Inter, Budapest, 2017.
- Babits Mihály 1928. *Versek 1902–1927*. Athenaeum, Budapest, é. n.
- BATA IMRE 1979. *Weöres Sándor közelében*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- CsokonaiSz. = JAKAB LÁSZLÓ – HLAVACSKA EDIT, *Csokonai költeményeinek szótára* 1–2. *Csokonai szókincstár* 3. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 13. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- FÓNAGY IVÁN 1982. Metafora. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk., *Világirodalmi lexikon* 8. Akadémiai Kiadó, Budapest. 300–331.
- FÓNAGY IVÁN 1999. *A költői nyelvről*. Corvina, Budapest.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- INGARDEN, ROMAN 1977. *Az irodalmi műalkotás*. Gondolat, Budapest.
- Jókai Mór 1971. *De kár megvénni!* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LEVIN, JURIJ I. 1977. Az orosz metafora struktúrája. In: Hankiss Elemér szerk., *Strukturalizmus* 1–2. Európa, Budapest. 2: 173–182.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://corpus.nytud.hu/mnsz> (2018. 08. 01.)
- MTSzt. = *Magyar történeti szövegtár*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://mnsz.nytud.hu> (2018. 08. 01.)
- PetőfiSz. = *Petőfi-szótár*. Petőfi Sándor életművének szókészlete 1–4. Szerk. J. SOLTÉSZ KATALIN – SZABÓ DÉNES – WACHA IMRE. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973–1987.
- SOMLYÓ GYÖRGY 1993. A költő gondolatainak kertje. In: Uő, *Füst Milán vagy a lesütött szemű ember*. Balassi Kiadó, Budapest, 1993. 181–202.
- STEINERT ÁGOTA 2013. Szerkesztői utószó. In: Weöres 2013: 671–674.
- VALACZKA ANDRÁS 2003. Témák és variációk Weöres Sándor szimfóniáiban. *Magyar Napló* 16/5: 36–40.
- Weöres Sándor 1956. *A hallgatás tornya*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 1970. *Egybegyűjtött írások* 1–3. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 2009–2013. *Egybegyűjtött költemények* 1–3. Helikon, Budapest.
- Weöres Sándor 2013. *Elhagyott versek*. Helikon, Budapest.

BÜKY LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szesztra – egy kiveszett szláv jövevényszó regionális újrakölcsönzéséről

1. Bevezetés. A nyelv folyamatosan változik. Ez természetes jelenség, mely szoros összefüggést mutat a társadalmi, gazdasági, kulturális és akár politikai változásokkal is. Bizonyos szavak bekerülnek nyelvünkbe, bizonyos szavak pedig kivesznek abból. Ez a folyamatosság biztosítja azt, hogy nyelvünk az idő előrehaladása mellett is betölthesse funkcióját (erről lásd pl. A. JÁSZÓ 2007: 49–54; FAZAKAS 2007: 46–84; GERSTNER 2018: 249–250).

A nyelvterület bizonyos részein ezek a változások értelemszerűen nem azonosak. Eltérések mutathatók ki a lezajlásuk idejét és mikéntjét illetően is. Arra is találhatunk példát, hogy egy bizonyos földrajzi területen már alig használt szó egy másik régióban még köznapi használatnak örvend. Az azonban már lényegesen ritkább eset, hogy a magyar nyelv létezésének korábbi időszakából ismert, de már kiveszett szó közvetlen kölcsönzés formájában, ha csak regionális szinten is, de ismét bekerüljön nyelvünkbe. Jelen írásban egy ilyen szóval kívánunk foglalkozni. Ez a szó nem más, mint a magyar nyelv *szesztra* szava. Mit is tudunk erről a szóról? Elég sokat.

2. Betekintés a szó szakirodalmába. A 19–20. század fordulóján kiadott szótári munkák anyagaiban rendre találkozhatunk a szó korábbi korokban való használatát igazoló szócikkekkel. A NySz. (3: 231) több forrásból (Margit-legenda 1510: 195; Domonkos-kódex 1517: 163; Cornides-kódex 1510–1521: 238; Érdy-kódex 1526–1527: 451; Pesti Gábor Nomenclatura sex lingvarum 1538/2003: 92b) is idéz a szó használatát igazoló szövegrészeket. Az OklSz. (920) ezeknél korábbi (1398. és 1494. évi) előfordulásokat is adtol. A CzF. (5: 1309) a *szesztrabarát* szót összetett főnévként tartja számon, s a cisztercia szerzetesrendből való tarkabarátként azonosítja, „minthogy a fehér öltönyön felül fekete nyakbavetőt visel”. A fentiek alapján talán magától értetődik az is, hogy a szót megtalálhatjuk a TESz.-ben (3: 746) is, mely azt többjelentésű szóként tartja számon, s az alábbi jelentéseit adja meg: a) fn. 1. ’apácarendnek kolostorban élő, de fogadalmat nem tett tagja’; 2. ’cisztercia’; 3. ’vénlány’; b) mn. ’borzas’. Az etimológia kapcsán megjegyzi, hogy „a magyar szó közvetlen forrása bizonytalan, feltehető, hogy a keresztény terminológia részeként a kaj-horvátból vagy a szlovénból való”. Hasonlóképpen vélekedik az EWUng. is (2: 1429–1430). E mellett az elmélet mellett érvel KISS LAJOS (1973: 167) is, aki az ’apáca, begina’ jelentésben használt *szesztra* szót a SIMONYI ZSIGMOND (1913: 439) írásában foglaltakkal egyetértve szláv tükörszónak minősíti.

A huszadik század elején az etimológiai és a szláv nyelvi hatással foglalkozó magyarországi nyelvészeti kutatások is sokszor tűzték elemzésük céljául az említett szót. Ezek túlnyomó része a szó jelentését próbálja megmagyarázni, de találunk a szóalak előfordulásaival foglalkozó munkákat is.

MELICH JÁNOS (1905: 33–34) véleménye szerint a 14–16. századi nyelvemlékek alapján az apáca és a *szesztra* teljesen azonos jelentésű kifejezések. Igen alapos történeti vizsgálatot végez a szó jelentése kapcsán SZILY KÁLMÁN (1909: 79–81), megjegyezve azt, hogy a „*Sestra*, vagy magyarosan írva *szesztra*, minden szláv nyelven nőtestvért (soror, schwester-t) jelent. A közkézen forgó magyar szótárakban ellenben azt találjuk, hogy *szesztra* magyarul annyit tesz, mint *cistercia*, *cisterci rendbeli*.” A kérdés tisztázásának érdekében a korábbi munkák (PESTHI 1538; KRESZNERICS 1831; Schlägli Szójegyzék, I. SZAMOTA 1894: 27) által felállított szótári magyarázatokat összeveti az azokban is említett nyelvemlékekkel, illetve az egyes értelmezéseket további adatokkal támasztja alá. Ezek alapján pedig egyértelműnek tekinti azt, hogy a szó jelentéseként a Schlägli Szójegyzékben is szereplő ’begena’-t, vagyis nem akármiféle, hanem csak egy bizonyos fajta apácát kell elfogadnunk. NAGY J. BÉLA ugyancsak azon a véleményen van, hogy „*szesztra* értelme nem »ciszterci«, hanem »fogadalmat nem tett apáca«” (1932: 55). KOVÁCS MÁRTON (1910: 232) a *Sermones Dominicales* (1456) prédikációgyűjtemény alapján szintén egyértelműnek tekinti azt, hogy a *szesztra* szó az ott olvasható szövegrészletben csakis a latin *begina* fordításaként értelmezhető. Az EtSz (1: 325) *begina* szócikkében a fentebb

már idézett munkákra hivatkozva az alábbiakat olvashatjuk: „a magyarban, úgy látszik, a fogadalmat nem tett soror neve begina, begina-szesztra v. szesztra volt”.

A fentebbiek alapján KARÁCSONYI JÁNOS a Szent Ferenc rendről szóló munkájában a következőképp fogalmaz a *beginá*-val kapcsolatosan: „Begina volt tehát az ő latinos és hivatalos elnevezésük, de a XIV–XV. századokban a magyarok gyakran szesztrák-nak hívták őket (s apácáknak a ki nem járó s kolostorban élő szerzetesnőket), mert egymást a szláv szesztra vagy a német schwester szóval szesztra-nak, nőtestvérnek szólították” (KARÁCSONYI 1924: 540). A szesztrák, beginák és az apácák elhatárolásának szempontjairól olvashatunk MAGYARY-KOSSA GYULA (1931: 121) írásában. Ő így fogalmaz: „[a szesztrák vagy beginák] olyan jámbor nők voltak, kik bár nem tettek szerzetesi fogadalmat, mégis külön helyeken, kisebb házakban, ú. n. begina- vagy begena-udvarokban laktak (ilyenek még ma is vannak Belgiumban) s betegápolással vagy hasznos kézi munkával tartották fenn magukat. Legendagyűjteményeinkben stb. gyakran előfordul a nevük, melyet alapítójuk, Lambert le Béghe lüttichi hitszónok (1180) tiszteletére kaptak. Nem tévesztendő össze az apácákkal (moniales) vagy »berekesztött apáca-szerzetek«-kel (ahogy az Érdy-kódex nevezi ezeket), mert a szesztrák csak »némely hitvány házascskában szoktak vala élni« (Cornides-kódex). Már a 15. század elejéről való Schlägli szójegyzék különbséget tesz a *szesztra* és az *apáca* közt. A betegápolással foglalkozó Margitszigeti szesztrák sem az ottani klostromban, hanem azon kívül laktak.”

A német *Cisterzienser* ’ciszterci szerzetes’ jelentéseként a *szesztrák* alakot adja meg Ballagi Uj teljes német és magyar szótára (1882: 211), ami már csak a tekintetben is érdekes, hogy a korábban napvilágot látott Uj teljes magyar és német szótárban (1872: 717) címszóként a *szesztra*, *szesztrabarát* szavakat találjuk ugyanezen szó ekvivalenseként. NAGY J. BÉLA (1932: 55) azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy ez csupán a *szesztra* szó tévesen azonosított alakja, s egyúttal hangsúlyozza azt is, hogy „a *szesztrák*ok szóalakban tévedésből kétszer fordul elő a többesszám jele, mintha valaki a *zebra* többesét így mondaná: *zebrák*ok”.

A szó TESz. által említett melléknévi jelentésben való használatáról tanúskodik a Magyar Nyelv levlélszékényébe POLGÁR IVÁN (1909: 144) által beküldött rövidke összefoglaló, mely szerint „a *szésztra* szót Egerben (Heves m.) használja a köznép. Kisebb, legfőljebb serdülő leányra mondja, ha az boglyos, piszkos, Összemajszolja arcát, kezét, szóval nem ad magára semmit; pl. *szésztra Panna*, olyanféle mint *boglyos Kata*. A kifejezés nem éppen dicséret, de van benne valami kis becézés, kevés kedveskedő vonás is, de csak a külsőre vonatkozik, az erkölcsi tér érintése nélkül.” Ehhez hasonló jelentésben jegyzi a szót Egerből és *szesztra* alakban Szilvásváradról is az ÚMTsz. (5: 153); ugyanebben a szócikkben idézi a szótár az ipolysági Palástról (Plášťovce, Szlovákia) a hangrendi kiegyenlítődéssel létrejött *szosztra* alakot a *szosztrába megy* ’(lány) pártában marad’ és ’(tyúk) elhullatja a tollát’ szólásokban. A *szosztra* változat a régiségben az eredeti ’begina’ jelentésben is előfordul (Soproni Szójegyzék 1435 körül 94: benege : *foftra* (HÁZI 1924: 153; vö. Gl. 652).

3. A határon túli magyar nyelvjárásokban való előfordulásról a szakirodalom alapján. A szó határon túli magyar nyelvváltozatokban való előfordulásával kapcsolatosan is történtek már említések, a szó ugyanis a Magyarországgal szomszédos magyar nyelvterületeken az intenzív szláv hatás miatt újra élőnyelvi használatú. A határon túli magyar nyelvváltozatokban akadnak olyan kölcsönszavak is, melyek valamennyi, vagy több kisebbségi magyar közösségben egyaránt ismertek: „ezek gyakran hangalakjukban is hasonlóak vagy

azonosak. Előfordulnak több (öt, hat, hét) régióra kiterjedő teljes hangalaki és jelentésbeli azonosságok is a közvetlen kölcsönszavak között” (CSERNICSKÓ–SZABÓMIHÁLY 2010: 183). Ide sorolható például ’(kórházi) nővér, ápolónő’ jelentésben használt *szesztra* szó is, ami az Osiris Kiadó Idegen szavak szótárának (OldSzSz. 974) és a Termini Kutatóhálózat Ht-szótárának (<http://termini.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=search>) az adatai alapján a Felvidéken, a Vajdaságban, Kárpátalján, Horvátországban és a Muravidéken, vagyis mind az 5 olyan országban használatos kölcsönszó, ahol a magyar nyelv szláv nyelvekkel van szoros kontaktusban. Ugyanakkor a szó az egyes országokban nem feltétlenül azonos hangalakban (lásd pl. *szesztra* ~ *szestra*) él. De lássuk, hogy az egyes régiók nyelvészeti szakirodalmában miként is jelenik meg, ha egyáltalán megjelenik ez a szó.

GERSTNER KÁROLY (2013: 117) véleménye alapján „azokba a határainkon kívüli magyar nyelvváltozatokba, amelyek fölél valamilyen szláv államnyelv rétegződik, napjainkban is jelentős számban kerülnek át szláv szavak”, s ennek köszönhető az is, hogy a szlovákiai magyar nyelvben néhány szlovák eredetű szó, közöttük a *szesztra* is, már többé-kevésbé meggyökeresedett. CSUKA GYULA (1993: 56) a *szesztrá*-t olyan szóként definiálja, mely a szlovákiai írott magyar nyelvből már kiszorult, s csupán a beszélt nyelvben fordul elő. MENYHÁRT JÓZSEF egy 2006-ban elvégzett attitűdvizsgálat kapcsán arról beszél, hogy „bár az adatközlők többsége a magyar nyelv tiszta és szép használatát nagyon fontos (47,8%), ill. elég fontos (43,5%) kérdésnek tartja, a direkt kölcsönszavak megítélésénél megkérdezettek 33,3%-a teljesen szokványos szavaknak ítélte meg a példaként felsorolt *ticsinki*, *technicki*, *tyepláki*, *sztriekacska*, *monterka*, *szesztra* kölcsönszavakat” (MENYHÁRT 2007: 106). KARMACSI ZOLTÁN (2018: 82) a szlovák–magyar határ két oldalán végzett vizsgálata alapján, arra a következtetésre jut, hogy az általa megkérdezett szlovákiai adatközlők szinte mindegyike ismeri az adott szót. Ezt igazolja az is, hogy körükben a szó 90% fölötti arányban használatos, illetve, hogy megtalálhatjuk azok között a szavak között is, melyeknek a leginkább ismerik az adatközlők a standard magyar megfelelőit is (KARMACSI 2018: 78). PILECKY MARCELL (1993: 257) a szlovákiai Barslédec ragadványnevei kapcsán ekképpen tesz említést a *szesztra* előfordulásáról: „a Mini Szesztra ragadványnév nemcsak azt jelzi, hogy a személy ápolónő, hanem rendkívül alacsony termétere is utal.”

A muravidéki beszélők körében végzett kutatások eredményei alapján KOLLÁTH ANNA (2007: 594–595) arra a következtetésre jut, hogy a *szesztra* nagyon gyakori használata azzal állhat összefüggésben, hogy „a kórházban, az orvosnál többnyire szlovénul beszél az ember”, viszont ettől függetlenül gyakoribb a magyaros írásmóddal való előfordulása.

A délvidéki Gunaras nyelvben jelentkező szerbhorvát hatás kapcsán CSEH-SZABÓ MÁRTA (1978: 114; 117) ugyancsak említést tesz az ápolónő vagy nővér(ke) jelentésben használt *szēsštra* szóról, melyre érvényesek a magyar hangrendi illeszkedés szabályai is. MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ (1989: 172) az egykori jugoszláviai magyar nyelvbe bekerült főlöszleges, megfelelő magyar szóval helyettesíthető szerbhorvát szavak között említi az ápolónő jelentésben meghonosodott *szesztra* szót.

Az ’ápolónő’ jelentésben használt *szesztra* szót a szlavóniai magyar nyelvsziget területéről PENAVIN OLGA is adatozza (SzlavSz. 3: 120). A szó vajdasági használata VUKOV RAFFAI ÉVA (2012: 93–94) szerint „tipikus példája a jelentésbeli részleges másolásnak, mely szó tehát a magyar nyelvbe a szerbben meglévő jelentések közül csak az egyik – jelen esetben a második – értelmében emelődik be. Feltételezhetjük, hogy a vajdasági beszélő számára azért lehet vonzó ez a kifejezés, mert a pusztá egészségügyi nővér jelen-

tésen túl régióspecifikumot is vélnek hozzá társítani: a hozzá kapcsolódó egészségügyi szolgáltatásforma mint magyarországitól különböző jelenik meg, éppen ezért látják adekvátnak nem az egyszerű, standard nővér szót használni.”

GAZDAG VILMOS (2015: 28) a szó kárpátaljai elterjedését és meghonosodását azzal indokolja, hogy „orvosok és az ápolónők képzése is államnyelven folyik, s az is gyakori jelenség, hogy olyan egészségügyi szakemberek kerülnek egy-egy magyar közösség körébe, akik valahonnan Ukrajnából származnak, s egyáltalán nem is értik a magyar nyelvet”, ez pedig természetesen azzal jár együtt, hogy az egészségügyhöz kapcsolódóan jelentős számban találhatunk orosz és ukrán kölcsönszavakat. CSERNICKSKÓ ISTVÁN (2004a: 476) írásában a kárpátaljai magyarok által használt ukrán és orosz nyelvi kölcsönszavak kapcsán közölt egy néhány szóból álló szójegyzéket is, melyben helyet kapott az ’(egészségügyi)nővér’ jelentésben használt, s a kárpátaljai magyar közösségben általánosan ismert (*med*)*szesztra* is. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a kárpátaljai magyar nyelvben meghonosodott közvetlen kölcsönszók „a kárpátaljai magyar közösség legnagyobb része által ismertek, a beszélt nyelvben gyakran előfordulnak, más régiókban viszont nem használatosak, és éppen ezért a helyi írott nyelvbe, szépirodalomba nem, vagy csak stílusesszéként kerülnek be, a nyelvművelőktől megbélyegezettek” (CSERNICKSKÓ 2004b: 118–119). A szót DUDICS KATALIN (2018: 61) olyan kontaktusjelenséggként definiálja, melynek „nem magyar standard volta kevésbé tudatos” a kárpátaljai magyar fiatalok körében.

4. A szó előfordulása a kárpátaljai magyar nyelvváltozatok vizsgálata alapján.

Amint azt a fentebb már idézett szakirodalmi tételek is tanúsítják, a szó a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban aktív használatú és széles körben elterjedt. Így érthető módon a szót megtalálhatjuk A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszában (KárpA. 2: 873), a KárpSz.-ban (2: 287), illetve más, a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban jelentkező államnyelvi hatásokkal szótári formában is foglalkozó munkákban (pl. KRAJNÍK 2010: 50; MÁRKU 2008: 82). A széles körű elterjedtséget igazolják a korábbi kutatásaink eredményei is, mely alapján a *szesztra* szót a helyi nyomtatott sajtóban és egy kárpátaljai vonatkozású dokumentumregényben is sikerült adatolni: *szesztra* ’nővér, ápolónő’ < ukr. (медична) *цеспа*, or. (медицинская) *цеспа* (mindkét nyelvben rövidítve *медцеспа* is) [< összsláv **sestra*, vö. ESUM. 5: 223; VASMER–TR. 3: 612], vö. *Velük volt egy magyar falusi orvos és egy szesztra*. (Kárpátinfo, 2008. december 3.); *Pisti körül jártak a szesztrák*. (ZELEI 2001: 47). A résztvevői megfigyelések (orvadatok) alapján a magyar nővérke megfelelőjeként használatos *szesztricska* kicsinyítő képzős alakváltozat is adatolásra került: *A szesztricska szólt, hogy csend legyen* (2012_Kórház_Résztvevő_F_60-s). A közvetlen kölcsönszóként meghonosodott *szesztra*, és a ht-listában is szereplő *gyerekszesztra*, *medszesztra*, *szesztricska* hibrid kölcsönszavak mellett, ugyancsak résztvevői megfigyelésekkel sikerült adatolni a magyar *fő* és az < ukr., or. *цеспа* összetételéből létrejött *főszesztra* ’főnővér’ hibrid kölcsönszót: *Az lehet itt a főszesztra*. (2012_Kórház_Résztvevő_N_20-s). A szóalak előfordulását igazolja MÁRKU ANITÁNAK (2013: 128) a mondatértékű kódváltásokhoz adott példamondatainak egyike, illetve a Mi szavunk járása című kötet hibrid kölcsönszavakkal foglalkozó fejezete (CSERNICKSKÓ–HIRES 2003: 135) is.

5. Összegzés. Összegzés gyanánt elmondható az, hogy a közmagyar nyelvváltozatokból a nyelvi változás eredményeként kiveszett szláv jövevényszó a határon túli magyar

nyelvváltozatokban, ugyancsak a szláv nyelvi hatásnak köszönhetően ismét élőnyelvi használatúvá vált. Az említett 5 ország magyar kisebbségi közössége a *szesztra* szót vélhetően azért nem a szláv nyelvek elsődleges, a családi viszonyra utaló ’nőnemű testvér’ jelentésében kölcsönözte, mert nem ebben a jelentésben találkozott vele olyan formális szituációkban, amikor az államnyelv használata a megszokott, így az egészségügy – mint egy lényegében hivatalos nyelvi közeg – a nyelvi presztízsből és a beszélők megszokásaiból fakadóan egyértelműen elősegíti a szó meghonosodását.

Kulcsszók: magyar nyelv, regionális szintek, kiveszett szláv jövevényszó, újrakölcsönzés, direkt kölcsönyszó, *szesztra*.

Hivatkozott irodalom

- A. JÁSZÓ ANNA 2007. A nyelv változékonysága és állandósága. In: A. JÁSZÓ ANNA főszerk., *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest. 49–54.
- BALLAGI MÓR 1872. *Új teljes magyar és német szótár. Magyar–német rész*. Harmadik kiadás. Heckenast Gusztáv, Pest.
- BALLAGI MÓR 1882. *Új teljes német és magyar szótár. Német–magyar rész*. Ötödik kiadás. Franklin-társulat, Budapest.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich/Athenaeum, Pest/Budapest. 1862–1874.
- CSEH-SZABÓ MÁRTA 1978. A szerbhorvát nyelv hatása a gunarasiak beszédére. *Hungarológiai Közlemények* 10: 111–118.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 2004a. A magyar nyelv kárpátaljai helyzetéről. *Magyar Tudomány* 111. (49): 473–480.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 2004b. Különböző, mégis azonos. Néhány adat a magyarországi, kárpátaljai és más kisebbségi magyar nyelvváltozatok közötti hasonlóságokról és különbségekről. In: BEREKSZÁSI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. PoliPrint, Ungvár. 118–126.
- CSERNICKÓ ISTVÁN – HIREK KORNÉLIA 2003. A kölcsönzés. In: CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász. 125–138.
- CSERNICKÓ ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2010. Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól. In: BITSKEY BOTOND szerk., *Határon túli magyarság a 21. században*. Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest. 165–198.
- CSUKA GYULA 1993. Az egyes szakterületek nyelvi különfejlődése Szlovákiában. In: HEGEDŰS RITA – KÖRÖSI ZOLTÁNNÉ – TARNÓI LÁSZLÓ szerk., *Hungarológia 3. Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. 52–58.
- DUDICS KATALIN 2018: „A szomszéd település beszédstílusa nem olyan fejlett, mint a miénk...” Kárpátaljai falusi és városi fiatalok környezetük nyelvhasználatáról. In: KARMACSI ZOLTÁN – MÁTÉ RÉKA szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok térben és időben. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból IV*. Rik-U, Ungvár. 59–68.
- ESUM. = *Етимологічний словник української мови в семи томах* 1–6. Головний ред. О. С. МЕЛЬНИЧУК. Наукова думка, Київ, 1982–2012.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymológiai szótár* 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.

- FAZAKAS EMESE 2007. *Bevezetés a magyar nyelvtörténetbe. Nyelvi változások, a magyar helyesírás és szókincs története*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- GAZDAG VILMOS 2015. A kárpátaljai magyar nyelvhasználat orosz/ukrán kölcsönszavai. *Zempléni Múzsza* 15/4: 25–30.
- GERSTNER KÁROLY 2013. Szókészletlétörténet. In: É. KISS KATALIN – GERSTNER KÁROLY – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Fejezetek a magyar nyelv történetéből*. Egyetemi jegyzet. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Szókészletlétörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 249–270.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- HÁZI JENŐ 1924. A Soproni magyar–latin szójegyzék (A Szójegyzék hasonmásával). *Magyar Nyelv* 20: 149–168.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1924. *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 2. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KARMACSI ZOLTÁN 2018. Látható és érthető kétnyelvűség a magyar-szlovák határ két oldalán. In: KARMACSI ZOLTÁN – MÁTÉ RÉKA szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok térben és időben. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból IV*. Rik-U, Ungvár. 69–85.
- KárpA. = LIZANEC, P. N., *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza* 1–3. [1.] Szerk. BALOGH LÁJOS. Akadémiai Kiadó etc., Budapest etc., 1992–2003.
- KárpSz. = *A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára* 1–2. Főszerk. LIZANEC PÉTER. Kárpáti Kiadó, Ungvár, 2012.
- KISS LAJOS 1973. = КИШ Л., Кальки славянских слов в венгерской лексике. *Studia Slavica* 19: 165–176.
- KOLLÁTH ANNA 2007. Akkor hogyan is beszélünk? A ht adatbázis muravidéki elemei és használati gyakoriságuk. *Kisebbségkutatás* 16: 594–595.
- KOVÁCS MÁRTON 1910. Szesztra. *Magyar Nyelvőr* 39: 232.
- KRAJNIK ILDIKÓ 2010. *Igazolás, szprávka vagy dovidka? Orosz és ukrán kölcsönszavak szociolingvisztikai vizsgálata Kárpátalján*. Szakdolgozat. Kézirat. Debreceni Egyetem.
- MAGYARY-KOSSA GYULA 1931. *Magyar orvosi emlékek 3. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 128. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- MÁRKU ANITA 2008. *Érvényes történetek. Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar fiatalok körében*. Rákóczi-füzetek 48. PoliPrint Kft. – KMF, Ungvár–Beregszász.
- MÁRKU ANITA 2013. „Po Zákárpátszki”. *Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben*. „Lira” Poligráfcentrum, Ungvár.
- MELICH JÁNOS 1905. Szláv jövevényszavaink XI. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 1–49.
- MENYHÁRT JÓZSEF 2007. „...mikor már mink olvadunk bele!” Kontaktusjelenségek vizsgálata Nyékvárkonyban. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 9/4: 97–109.
- MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ 1989. A magyar nyelv helyzete Jugoszláviában. *Magyar Nyelvőr* 113: 162–175.
- NAGY J. BÉLA 1932. Szesztra. *Magyar Nyelv* 28: 55.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- OldSzSz. = TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *Idegen szavak szótára*. A Magyar Nyelv Kézikönyvtára 2. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.

- PESTI GÁBOR 1538/2003. *Nomenclatura sex linguarum, azaz Hatnyelvű szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2013.
- PILECKY MARCELL 1993. Barslédéc ragadványneveiről. In: HEGEDŰS RITA – KÖRÖSI ZOLTÁNNÉ – TARNÓI LÁSZLÓ szerk., *Hungarológia 3. Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. 255–259.
- POLGÁR IVÁN 1909. Szesztra. *Magyar Nyelv* 5: 144.
- SIMONYI ZSIGMOND 1913. Karácsonyi cikk. Vallási kifejezések, ünnepek neve. *Magyar Nyelvőr* 42: 433–445.
- SZAMOTA ISTVÁN 1894. *A Schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SZILY KÁLMÁN 1909. Szesztra. *Magyar Nyelv* 5: 79–81.
- SzlavSz. = PENAVIN OLGA, *Szlavóniai (kórógyi) szótár* 1–3. Forum, Újvidék, 1968–1978.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTSZ. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VASMER-TR. = МАКС ФАСМЕР, *Этимологический словарь русского языка* 1–4. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Изд. 2. Прогресс, Москва, 1986–1987.
- VUKOV RAFFAI ÉVA 2012. *Az örökíró, a hémijszka és ami körülöttük van. A magyar nyelvhasználat vajdasági terei: nyelvi tervezés és oktatás*. Életjel Könyvek 146. Életjel, Szabadka.
- ZELEI MIKLÓS 2001. *A kettézárt falu. Dokumentumregény Adolf Buitenhuys fényképeivel*. Második kiadás. Ister, Budapest.

Szesztra – about regional reborrowing of a vanished Slavic loanword

Language is constantly changing. This is a natural phenomenon that is closely linked to social, economic, cultural and even political changes. Some words get into a language and some words get out of it. In various parts of the Hungarian linguistic area these changes obviously do not take place identically. There are also differences in how and when they come about. Cases also occur in which a word that is hardly used any more in one geographical area is still commonly used in another region. However, it is much less common for a word known to have existed in an earlier period of Hungarian but having become extinct to be reintroduced into the language in the form of direct borrowing, even if only at a regional level. In this paper we deal with such a word, *szesztra* ‘nurse’.

Keywords: Hungarian language, regional level, vanished Slavic loanword, reborrowing, direct loanwords, *szesztra*.

GAZDAG VILMOS

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Szent György-béka

Az etnobiológiai kategóriákat pontosan kezelő, jól számon tartó új moldvai magyar tájszótárban *béka* és *braszka* (utóbbi < román *broască*) ’béka’, s a szótár kilenc, jelzős szerkezetekkel kifejezett, népi értelemben vett békaféleséget (közelítőleg: békafajt)

tart számon (MMTnySz. II: 35). Közülük a *Szent György-béka* (*széngyör-béka*), *Szent György-braszka* (*széngyör-braszka*) 'sárgahasú unka' (MMTnySz. I/2: 348, II: 354; a *Szent György-béka* jelentése még lehet 'leveli béka' MMTnySz. I/2: 348, II: 35), s a *sárighasu béka* megnevezés is erre a fajra vonatkozik (MMTnySz. I/1: 73). A *Szent György-béka* név Szent György napjára (április 24.), a tavasszal megjelenő békákra, azoknak is egy külön kategóriájára utal. A szótár megemlíti még, hogy a *sárighasu béká*-t édes tejbe teszik, és ezzel a tejjel megmossák a tehén fájós lábát (MMTnySz. I/1: 73).

Összehasonlításképpen érdekes, hogy RALPH BULMER az etnozoológia egyik klasszikus tanulmányában azt közölte: az új-guineai kalamok (karamok) közel húsz népi értelemben vett békafajtát (csak megközelítőleg tudományos értelemben vett fajt) különböztetnek meg, igaz némely békafajt fogyasztanak is (1970: 1080–1081). Ami a magyar etnozoológia klasszikusait, egykori művelőit illeti, KOVÁCS ANTAL a Felső-Szigetközéből hat békafajnak (1987: 69–70), GUB JENŐ a Sóvidékről nyolcnak (1996: 44–47) közölte népi nevét, ismertette a hozzájuk fűződő ismeretet, hiedelmet.

A sárgahasú unka (*Bombina variegata*) kis termetű béka, egész Közép-Európában megtalálható. Nálunk főleg magasabb hegyvidékek vizeiben él. Bőre méregmirigyeknek igen erős a váladéka, ezért megérintése nem ajánlatos. BABAI DÁNIEL gyűjtése szerint Gyimesben a sárgahasú unka ebihalait (*békapintyó*) a lovak szemének hályogosodása ellen használják: „azt beteszik a szemgubába, s akkor addig surolódik, tiszta habé (habbá) válik, eloszlik, semmi se marad meg belőle” (BABAI–AVAR–ULICSNI 2016: 11; népi fajnevet nem említene).

A moldvai magyar *Szent György-béka* párhuzamai megtalálhatók újabb székelyföldi, egykori udvarhelyszéki gyűjtésekben. GUB JENŐ közlése szerint Korondon *kuncibéka*, *kurucbéka*, *szentgyörgyibéka* 'sárgahasú unka (*Bombina variegata*)'. „A Sóvidéken mindenütt közönséges, jól felismerik. Idősebb adatközlők között akadt, aki még abban a hiedelemben él, hogy az unkák eső után az állóvizekben magától lesznek, »teremnek«. (...) Amikor a ló szemén hályag lett, lábait összekötözték, s a szemét a *kurucbéka* hasával addig súrolták, amíg habos lett. »A hob a hájogot lerágta« (Korond). Fenyőkúti recept szerint az állat hályagos szemét a megszáritott és megtört béka porával súrolták meg” (1996: 44). A Sóvidéken azonban a *szentgyörgyibéka* és a sárgahasú unka azonosítása problematikus. A *szentgyörgyibéka* ugyanis egyben a zöld varangy (*Bufo viridis*) egyik elnevezése is (GUB 1996: 45). GUB egy szovátai adatközlőjétől a következőket jegyezte fel: „A régi öregek mondták, hogy Szent György napján fogott s megszárasztott békával, esztet szentgyörgyi békának hitták, rendesen tudtak gyógyítani” (1996: 43). A békáknak tehát se Moldvában, se a Sóvidéken nincsen a tudományos rendszerrel pontosan megfellelhető taxonómiája, s ennek megnyilvánulása, hogy mind a moldvai *Szent György-béka*, mind a sóvidéki *szentgyörgyibéka* poliszém állatnév.

FRENDL KATA szintén székelyföldi (Kápolnásfalu, Szentegyháza) gyűjtése szerint: „Hályogos szem gyógyítására a Szent György békát (sárga hasú unkát) az állat szeméhez dörzsölik. A béka körmeivel kaparja a hályogot, és a bőrében lévő méreganyagotól a beteg szem behabosodik, könnyezik, ilyen módon tisztul” (2002: 183).

A békákkal kapcsolatos magyar népi hiedelmeket, a velük való gyógyító műveleteket SZENDREY ÁKOS (1982: 271–274), DIÓSZEGI VILMOS (1977) és KESZEG VILMOS (1996) ismertette, de sem *Szent György-béká*-t, sem a ló szemhályogának sárgahasú unkával való kezelését nem említették. A gyógyító békára példa a magyar népi gyógyászatból,

hogy „Szent György-nap éjszakáján fogott békát szárítottak meg, hogy aztán mindenféle daganatot ezzel kilencszer körülkerítsenek” (HOPPÁL 1990: 720). PÓCS ÉVA Zagyvarékasról azt közölte, hogy „gyülés” és „pokolvar” nevű betegségek ellen használtak békát, mégpedig vereshasú békát (nyilván vöröshasú unkát) és levelibékát (1964: 208–209). Arra is van példa, hogy a béka ember szembetegségét okozza. A Kárpátalján „[ú]gy tudták, azonnal megvakult, akinek *varangyikos bíka a szemíbe hugyozott*, ezért azt kerülték és a gyermekeket is óvták tőle” (KÓTYUK 2000: 64; hasonló közlés a barna varangyról, Sóvidékről: GUB 1996: 44). A béka (*broască*) és a kanca (*iapă*) kapcsolatát a moldvai magyarokkal és székelyekkel érintkező románok néphitében MIHAI COMAN tárgyalta (1996: 97).

Hivatkozott irodalom

- BABAI DÁNIEL – AVAR ÁKOS – ULICSNI VIKTOR 2016. „Veszélyes a varas béka, rossz fajzat!” avagy mit kutat az etnozoológia? *Kovács tavasz–tél*: 3–29.
- BULMER, RALPH 1970. Which came the first, the chicken or the egg-head? In: JEAN POUILLON – PIERRE MARANDA eds., *Échanges et communications. Mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss à l'occasion de son 60ème anniversaire*. Mouton, The Hague – Paris. 1069–1091.
- COMAN, MIHAI 1996. *Bestiarul mitologic românesc*. Editura Fundației Culturale Române, București.
- DÍOSZEGI VILMOS 1977. béka. *NéprLex*. 1: 239.
- FRENDL KATA 2002. Népi növényismereti adatok a Székelyföldről. In: BARNÁ GÁBOR – KÓTYUK ERZSÉBET szerk., *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből*. SZTE Néprajzi Tanszék, Budapest–Szeged. 172–185.
- GUB JENŐ 1996. *Erdő-mező állatai a Sóvidéken*. Firtos Művelődési Egylet, Korond.
- HOPPÁL MIHÁLY 1990. Népi gyógyítás. In: DÖMÖTÖR TEKLA – HOPPÁL MIHÁLY szerk., *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Magyar néprajz 7. (Folklór 3.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 693–724.
- KESZEG VILMOS 1998. A béka a hiedelmekben. In: POZSONY FERENC szerk., *Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve 6*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 97–116.
- KÓTYUK ERZSÉBET 2000. *A népi gyógyítás hagyományai egy kárpátaljai magyar faluban*. Osiris, Budapest.
- KOVÁCS ANTAL 1987. „Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek 6. K. n., Mosonmagyaróvár.
- MMTnySz. = *A moldvai magyar tájnyelv szótára I–II*. Szerk. PÉNTEK JÁNOS. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2018.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon 1–5*. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- PÓCS ÉVA 1964. *Zagyvarékas néphite*. Néprajzi Közlemények 9/3–4. Néprajzi Múzeum – MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
- SZENDREY ÁKOS 1982. Rendszerező címszavak a Babonaszótárból – mutatvány. In: VOIGT VILMOS szerk., *Artes Populares 8. A Folklore Tanszék évkönyve*. ELTE Folklore Tanszék, Budapest. 255–274.

Csiribiri

Gyermekkoromban cirkuszi bűvészekről hallottam először – varázslataik érdekes kísérőjeként – az ismételtetett *csiribá-csiribú* ikerszót. Úgy véltem, hogy ez a bűvös szó a nézők figyelmének elterelését szolgálta: nehogy bárki észrevegye a „csalást”. Később, felnőttként Weöres Sándor *Csiribiri* című versében csodálhattam meg az általam is címül választott különleges szót. Mivel régóta foglalkoztat a története, összeszededgettem a reá vonatkozó fontosabb adatokat.

1708-ból való az első ismert írásos adat a *csiribiri* szóra: *csiribiri*-lovak (EWUng. 1: 219). Az EWUng. jelentésmegadása ehhez: ’gering, kleinwinzig’. A TESz. első adata 1736-ból származik (1: 539). Jelentése akkor ’rossz ember’. A szótárban még ezek az alakváltozatok olvashatók: *csire-bire*, *csiri-buri*, *csire-bira*, *csuri-buri* és *csuri-muri*. A *csiribiri* ikerszó előtagját belső keletkezésűnek, hangutánzó eredetűnek tartja (vö. *csiripel*, *csireg-csörög*), az EWUng. azonban más magyarázatot javasol: „Wahrsch[einlich] Lehnw[ort] aus dem Ital[ienischen] (Nordital[ienischen])”, azaz valószínűleg jövevényszó az északolaszból. Ezt a véleményt ismétli meg az ESz. is: „[1708] ’jelentéktelen, kicsi’ Valószínűleg olasz, közelebbről északolasz jövevényszó [...]. Hasonló hangfestő szavak rokon és nem rokon nyelvekben is találhatók [...]. Nyelvünkben olasz komédiások révén terjedhetett el. Eredeti jelentése ’ostoba; kicsi’ volt” (123).

A *csiribiri* szót BALLAGI MÓR 1873-ban közölte szótárában: mn. ’hitvány, rossz, apróféle’ jelentésben (BALLAGI 178). Ugyanitt olvashatjuk, hogy e szót jószágra is vonatkoztatták: *csiribiri marha*, *rugott borjú*. A *csiribiri emberek* meg ’rossz emberek’. Főnévként a szónak ’cserebere’ jelentése is volt a 19. században. A szótár írója még megjegyzi: a *csirib* a verebek hangját utánzó szó.

Tájszóként a *csiribiri* mn. 1. ’kicsi, apró-cseprő’, 2. ’kis termetű, kis növésű <ember, állat>’, 3. ’kiskorú, fiatal’, 4. ’fecsegő, pletykás’. Egy nagyszalontai mondókában: *Csiriburi kanveréb / ha meguntad, küdd odébb!* Baranyai adat: *Megégett a csiribiri cserény* [’kis cserény?’]. A *csiribiri* főnévként 1. ’gyerek, apróság’ 2. ’kivágott fa hulladék ágai, apró gallyacskái’ (ÚMTsz. 1: 857). Szamosháton a *csiribiri* szónak két jelentése van: 1. ’apró-cseprő, csip-csup’: *Csiribiri kanveréb, ha meguntad, küdd odébb!* 2. ’helyet jelölő játékos szó’: *Elégett a csiribiri határ; / Beleéget kilenc juhász bõitár*. Nd. (SzamSz. 149).

Az ÚMTsz.-ben olvasható jelentésekhez állnak közel az Nszt. szótörténeti adatokkal gazdagított szócikkének jelentései (5: 710). E forrásunk szerint a *csiribiri* mn.-ként nyelvjárási szó. A jelentései: 1. ’jelentéktelen, semmirekellő, hitvány <személy>, ill. ilyen személyekből álló <csoporth>’ (1788), 1a. ’kis termetű, apró, ill. fiatal <személy>’ (1803), 2. ’vézna, fejletlen, ill. értéktelen, haszontalan <állat>, ill. ilyen állatokból álló <csoporth>’ (1782), 2a. ’silány, értéktelen, vacak <tárgy>’ (1792; itt a példamondatban szerepel ez a szó is: *csiripiszli*), 3. (pejor. is) ’jelentéktelen, említésre sem méltó, apró-cseprő <dolog>’ (1792). – A régiségben ritkán főnévként is használták ezt a szót ’apró-cseprő, jelentéktelen dolog, ill. silány tárgyak együttese’ (1809). A főnévi jelentés a 2a. és a 3. melléknévi jelentésből jött létre jelentéstapadással és az ezt követő szófajváltással.

SZABÓ T. ATTILA szótárában ugyan a *csiribiri* nem szerepel önálló szócikként, de a *csiricsankó* (1696) jelentését így adja meg a szótár szerzője: ’csiribiri legény’ (SzT. 2: 170), a *csiripár* (1835) meg ’csiribiri, ilyen-olyan’ [jelentéktelen?] (SzT. 2: 170).

A *csiribiri* szóval asszociatív kapcsolatban lehet a *csiricsáré* szavunk (vö. TESz. 1: 529: itt eredetbeli összefüggést tesz fel a szótár; de lásd: EWUng. 1: 219. és ESz. 123: itt a hangutánzás-hangfestés és a szláv eredet is szóba kerül). Az Nszt.-ban külön szócikk (5: 710), amelynek 3. jelentése 'szeles, szeleburdi, ill. jelentéktelen <személy>'.¹

A *csiribú-csiribá* mondatszóként önálló szónak számít 'bűvészmutatvány, ill. valamely váratlan, csodálatos, mintegy varázsűtésre történő dolog bevezetésére vagy érzékeltetésére' (Nszt. 5: 709–710).

Valószínűleg kevesen tudják, hogy az *Irén* női keresztnév becézőnévi változatából és a *csiribiri* szóból gúnyolódó szerepű mondóka is keletkezett: *Iri-Biri* / *csiribiri*. Ez a szójátékszerű rigmus azért is különleges, mert vélhetően a becézőnévi alak, az *Iri-Biri* mint hívó rím „csalogatta” a névhez válaszrímként (rímpárként) a hasonló hangzású *csiribiri* szót. Kérdés lehet: vajon melyik szó létezett előbb? Lehet, hogy a *csiribiri* szó, és ezt alkalmazták az új becézőnévi formához kapcsolva? Az *Iri-Biri* ikerszó második eleme az ikerítés során úgy jöhetett létre, mint az *Ista-Pista*, *Őske-Böske*, *Öre-Pöre*, *Öre-Csöre*, *Anni-Panni*, *Andi-Bandi* becéző névformák utótagja. Az *Iri-biri* szóban az utótagot kiegészíti egy két ajakkal képzett mássalhangzó (mint az *Anni-Panni*, *Ista-Pista* nevekben). Hasonló a szerkezete az előtaghoz kapcsolódó *csiribiri*-nek, ugyanis a szójáték első elemét szintén két ajakkal képzett mássalhangzó bővíti (ZSILINSZKY 2003: 183, 379, 622, 730; CS. NAGY 2004: 301–302). Felfoghatjuk úgy is, hogy az *Iri-Biri csiribiri* gúnyolódó mondóka tőmondat, predikatív szerkezettel; vagyis az *Iri-Biri* személyről (alanyról) állítjuk, hogy *csiribiri*, azaz <még> kicsi, kisgyermek. Hasonló szerkezetűek: *Kovács János jó dohányos*. – *Jankó, pipadohányzacskó*. – *Ákos, mákos*. – *Miska, hamiska*. – *Ditke, Ditke, az orra pityke*. – *Emese, nem áll jól a szeme se*. – *Julcsi, az orra turcsi*. – *Réka, Réka, széles szájú véka*. – *Réka-Béka*. – *Márta, Márta, pillangós madárka* – *Anna-Panna, lyukas a kanna*. – *Lacika, két lábú pálcika* – *Icus, Icus, cirmos cicus* (KnE. 13, 37, 136, 161, 251, 274, 309, 322, 373).

Mai nyelvérzékünk szerint a *csiribiri* a „különös” szavaink közé tartozik, akárcsak az *irgum-burgum*, *ákombákom*, *lárifári*, *locspocs*, *locsifecsi*, *csecsebecse*, *szuszimuszi*, *ingó-bingó*, *giling-galang* stb. Mivel a bűvészek nyelvében a *csiribiri* amolyan *varázsszó*nak számít; lehet, hogy egykor ennek a szónak *varázsigé* szerepe is volt. A varázsigé, varázsszó a néprajzi szakirodalomban *csodátevő* hatásának tekintett szó, mondóka (ÉKsz.² 1430; NéprLex. 5: 487), amely a *ráolvasással* is kapcsolatban lehet (NéprLex. 4: 304–305). DÖMÖTÖR TEKLA írta: „A primitív gondolkodás szerint nemcsak a cselekményeknek, tárgyakkal, hanem a megfelelő időben, módon és megfelelő személy által kimondott szavaknak is lehet varázssos hatóereje. Hittek abban, hogy a kimondott áldásnak és átoknak is hatása lesz” (DÖMÖTÖR 1981: 174). A *csiribí-csiribá* mondatszó tréfás jelentése ('bűvészmutatványt bevezető v. varázslatot érzékeltető szó') is utalhat arra, hogy a *csiribiri* összefügg a varázslattal: *Csiribí-csiribá, itt a tojás!* (ÉKsz.² 195; Nszt. 5: 709–710; lásd azonban az etimonról fentebb írtakat is; a varázsigék motivációjáról l. még SZENTGYÖRGYI 2011: 463–464).

Érdekesen alakult a *csiribiri* jelentésfejlődése. Az 1708-beli első adat, melynek jelentése 'jelentéktelen, kicsi', lovakra vonatkozott, az 1873-belié 'hitvány, rossz' jelentése valószínűleg tárgyakra és állatokra. Később tájszóként 'kicsi, apró-cseprő, értéktelen, vacak' értelemben még tárgyakra, dolgokra értették, illetve 'apró termetű, kis növésű' jelentésben ember és állat minősítő jelzője lett. A jelentésfejlődésben hasonlóságon alapuló

névátvitelekről lehet szó. A szó 'kiskorú, fiatal' jelentése nyilvánvalóan kapcsolatban van a szóban forgó személy természetével. A *csiribiri* 'fecsegő' jelentése már összetettebbnek látszik. Talán a kis, jelentéktelen személyről mondták, gondolták – némi gúnnyal –, hogy fecsegő ember. A 'rossz ember' jelentésárnyalat is ehhez a jelentésmaghoz tartozik. Nem zárható ki az sem, hogy a madarak csiripelése, „fecsegése” lehetett az asszociatív kapcsolat egyik alapja. – Feltehetően a hangzásbeli rokonság alapján kapott a *csiribiri* a *cserebere* szóalak hatására 'csere' jelentést. Így a *csiribiri* meg a *cserebere* szavak *p a r o n i m v i s z o n y b a n* vannak egymással.

Weöres Sándor felfedezte a népi mondókák költői értékeit. Így születhetett az *Éni, péni, Jupi néni* mintájára az *Egy / hegy / megy* a Mese című versében; az *Éc / péc / kapuléc* a Csimpilimpi hová mész? című versben; a Pletykázó asszonyokban a *letye-petye-lepetye*; a Kezdődik az iskola címűben a *rontom-bontom*. Végül érdemes megemlítenünk, hogy a költő Csiribiri című versében a szöveg mondatainak konnotációja a *v a r á z s l a t* témaköréhez tartozik. A költő, illetve a versmondó ugyanis a hangosított szöveggel valamiféle varázslatot végez. Olyasfélét állít, amelyek a valóságban nem léteznek: például *lélek lép a lajtörján*; [a] *szellő-lány szikrát lobbant, lángot hány*; *szárnyatlan szállj sült kappan*; *négy csillag közt alszom ma*. Ez a csodálatos, álomba zsongító vers amolyan altatódal szerepű is a befejező strófájával: *csiribiri csiribiri / zabszalma – / engem hívj ma / álmodba*.

Hivatkozott irodalom

- BALLAGI = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Heckenast Gusztáv Pest, 1873.
- CS. NAGY LAJOS 2004. A szóalkotás módjai. In: A. JÁSZÓ ANNA főszerk., *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest, 293–320.
- DÖMÖTÖR TEKLA 1981. *A magyar nép hiedelemvilága*. Corvina Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- KnE. = FERCSIK ERZSÉBET – RAÁTZ JUDIT, *Keresztnevek enciklopédiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2009.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[7]. Főszerk. ITTÉS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2018].
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, *Szamosháti szótár* 1–2. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935–1936.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Hókuszpókusz. *Magyar Nyelv* 107: 463–468.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003. Szókészletlétörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 173–203, 372–392, 618–631, 725–738, 804–823.

ÉLŐNYELV

Magyar nyelv a határon

A Termini magyar–magyar szótár. 2. rész*

4. Az adatbázis. A szótár mögött egy phpMyAdmin adatbázis-kezelő szoftveren futó, a ht-adatbázis számára tervezett és működtetett SQL-adatbázis dolgozik – ennek egyik eredménye a lekérdezés után megjelenő szótár vagy szócikkek. A háttérben működő adatbázis PHP-nyelven írt webes felülettel van összekötöttesben, amely biztosítja a különféle jogosultsággal belépő felhasználók lekérdezéseit, valamint a szócikkek szerkesztését.

A szótár osztott adatbázis jellege miatt a szócikkek szerkesztése helytől függetlenül megoldható, mindössze internetkapcsolat szükséges hozzá. A szerkesztőfelület sem grafikailag, sem technikailag nem jelent nagy kihívást a használók, a szerkesztők számára – az könnyen és egyszerűen kezelhető (bár grafikailag lehetne igényesebb, mint például más magyarországi rendszerek esetében, erről bővebben lásd például MERÉNYI 2017 – ugyanakkor az is igaz, hogy a szótár felületének fejlesztése nem tartozik a szótár szerkesztésének elsődleges szempontjai közé). A szerkesztők jogosultak bármelyik szócikket szerkeszteni vagy a szócikkekhez (csak a szerkesztők számára hozzáférhető) megjegyzést fűzni. A szerkesztés gyorsaságát jelzi, hogy a szerkesztők által végzett módosítás a mentés után azonnal megjelenik a lekérdezőfelületen.

Az adatbázisalapúság egyik kétségtelen nagy haszna, hogy a fejlesztések azonnal látszanak, illetve hogy a szótár szerkesztési folyamata „végtelenített”, mivel nincs papír alapú változat, amely azt a terjedelem miatt korlátozná (a terjedelmet lekérdezéskor lehet „beállítani”). A lehetséges változások és változtatások miatt a szócikkek folyamatosan módosulhatnak, egyrészt új szerkezeti elemekkel bővíülhetnek vagy a régiek megváltozhatnak. A szócikkek módosítása mellett látni, követni lehet, hogy melyik szerkesztő aktuálisan mit szerkeszt vagy mely egységeken dolgozott. A követés haszna elsődlegesen a régebbi állapotok visszakereshetőségében, visszaállíthatóságában rejlik (ha például egy módosítás utólag nem tűnik megfelelőnek). A változások megőrzése lehetővé teszi a szócikkek életútjának végigkövetését, a szócikkek tulajdonképpen „élnek”, a szerkesztés lineáris idősíkjá – útja – mentve van. Egy-egy szócikk szerkesztése vagy új szócikk hozzáadása után a szerkesztőnek lehetősége van a többi szerkesztőnek emailt küldeni, ami például véleményezés vagy egységesítés céljából nagyon hasznos tulajdonságnak bizonyult. A szócikkek vitalitása végigkövethető az adatbázisban, így az is kiolvasható, mely szócikkek (és miért) változtak a legtöbbet (csak a példa kedvéért: a **tanító** szócikk 6 alkalommal változott). A szótár közel ötezer szócikke közül az alábbi tíz szócikk változott a leggyakrabban: **abszolvent** (59 változás), **báger** (45), **blokk** (45), **batri** (40), **kabinet** (39), **balkon** (36), **dokument** (34), **bon** (33), **archív** (31), **certifikát** (31)⁹. A szócikkeken

* Az 1. részt l. MNy. 2019: 333–347.

⁹ Érdekes és előremutató, hogy a lista mindegyik eleme vagy kizárólag, vagy egyik jelentésében Fv használatú.

történő mennyiségi és minőségi változásokat jól szemlélteti a tanulmányban már több helyen szereplő **tanító** szócikk, amely kezdeti és jelenlegi (2018 szeptembere) állapota közötti lexikológiai és lexikográfiai különbség jelentős.

8. ábra

A *tanító* szócikk kezdeti és végső állapota

tanító (fn) (rejtett)

(Okf) **Ka** (ált) **tanár** • Ka ...számos módszertani utasításban hangsúlyozza, hogy a nyelvitanító (és minden szaktanító) mindenütt és mindenkor... (Kárpátaljai Szemle 94/8., 9. lap.) ¶

Fotó.

tanító (fn) –k, –t, –ja (rejtett)

1. (Okf) **Hu** (ált) (köz) (köz) általános iskola alsó tagozatán oktató személy • Hu A kisiskolások tanítóit sokat segíthetnek a következő évtizedek felőlteinek az egészséges életvitel kialakításában. (http://szivbarat.blogspot.com) ¶

Fotó.

2. (Okf) **Ka** (ált) () (köz) általános iskola alsó és felső tagozatán, valamint középiskolában oktató személy • Ka ...számos módszertani utasításban hangsúlyozza, hogy a nyelvitanító (és minden szaktanító) mindenütt és mindenkor... (Kárpátaljai Szemle 94/8., 9. lap) ¶

Fotó.

3. (Okf) **Fv** (ált) (köz) (köz) óvodában, alapskola alsó és felső tagozatán, főiskolán és egyetemen oktató személy; pedagógus • Fv 1945 után a magyar lakosságot nagyarányú kitelepítés sújtotta, a magyar tanítóképzést szűneltették; a magyar tanítók fokozatosan kiöregedtek. Miníműsra csökkent a magyar pedagógusok száma. "Gyorstalpaló", hálhetes tanítókamokon képeztek ki az újra megindított magyar iskolák tanítókáróját. Érthető, hogy az oktatás színvonala igen alacsonyra süllyedt. (t.n.) ¶ • Fv Vegyük az orvosokat. Nem minden frissen végzett orvos tud elhelyezkedni. Aki pénzt akar keresni, gyógyszerrel kereskedik. Vagy ott vannak a tanítók. A becsületes pedagógus dilúción folkészu, dolgozatot javít, versenyekre készíti föl a diákjait. S a munkájáért annyi pénzt kap, mint egy segédmunkás. (www.ujpo.sk) ¶ • Fv A politikai rendőrség tömegesen halgatja ki a tiltakozókat, az iskolaiügyet irányító hivatalnokok pedig a tanfelügyelőket, iskolaigazgatókat és tanítókat dorgálásban részesítették és fegyelmi eljárásokat helyeztek kilátásba, melyek a magyar tanítók elbocsátását is maguk után vonhatják. (t.n.) ¶

¶ • Fv Igaz ugyan, hogy az idén átlagosan 6,4 százalékkal növekedett az alap- és középiskolai tanítók bruttó jövedelme, de a 11-12 százalékos infláció következtében anyagi helyzetükben nem állt be tényleges javulás. (www.hhrf.org/ujso) ¶ • Fv Alap- és középiskolai pedagógusok (nőakezőzők, valamint rövid, legfeljebb 3-4 éves pedagógiai gyakorlattal rendelkezők). (www.szmpsz.sk) ¶ • Fv A pedagógussztrájk a tanulókat gyüleit is érintette. Sokan nem tudták, hová tegyék a gyermeküket. Ugyanez előfordulhat szeptember elején, ha a tanítók beváltják ígéretüket, és az iskoláév elején hosszabb munkabeszünetet tartanak. (www.dunstreda.sk) ¶ • Fv Az állami alapskólák tanítóit ingyen beoltják az influenza elleni oltóanyaggal. A Glaxo Smith Kline gyógyszergyártó cég mintegy 30 ezer adag vakcinát ajándékozott az oktatásiügyi minisztériumnak. Az ajándék értéke körülbelül két millió korona. Az oltóanyagot a jövő hét folyamán kapják meg az alapskólák, melyeken összesen 30 ezer pedagógus tanít. (t.n.) ¶ • Fv A nem oda tartozó tanítókat el kell távolítani az iskolából (lásd a jelenlegi tomatánárokat !!!), és megfelelő fiatal tanerővel pótolni őket. (http://sturovo.parkany.sk) ¶ • Fv Az érsekújvári Művészeti Alapskola minden évben ebben az időszakban rendez meg végzős tanulóinak koncertjét, amely egyben a tanév utolsó koncertje. Idén a művészeti alapskola igazgatósága megszegt az a hagyományt. A végzősok koncertje után meg egyet rendezett, ahol nem a tanuló, hanem a tanítók mutatták meg, mit tudnak. (t.n.) ¶

Fotó.

[# szik. üzítef 'ua']

(→tanítók napja, tanítónap, tanítónapi, tanító néni, tanítónő, tanítótság)

5. Nézetek. Ahogy a szótár neve is utal rá, a Termini magyar–magyar szótár és adatbázis nem pusztán lexikai gyűjtemény, szótár, hanem a nyelvhasználat, nyelvváltozatok belső, elsősorban lexikai, valamint morfológiai adatbázisa – mint ilyen, adatgyűjtésre (lásd M. PINTÉR 2017a, b), valamint a tárolt tartalom különféle formában, rendezési elv alapján történő megjelenítésére (azaz akár szótárformában) is alkalmas.

A háttérben működő adatbázisból különféle lehetséges felhasználói utakat bejárva a felhasználó a lekérdezésnek megfelelő struktúrájú szócikkeket kap. A lexikai adatot és információt kereső felhasználó három felület közül választva juthat el a saját maga által keresett információt tartalmazó saját szótár megjelenítéséig (a szótár készítésének gyorsaságát leginkább az internetkapcsolat, a felhasználó számítógépének, illetve böngészőjének sebessége befolyásolja). A nézetek (azaz a felhasználó számára biztosított lekérdező felületek, valamint a kapott szótár) elsősorban a felhasználók „típusaitól” függenek: a regisztrált és különféle jogosultságokkal rendelkező felhasználók bővebben ki tudják használni az adatbázist. A honlap nyilvános felülete (<http://termini.nytud.hu/htonline/htlista.php>) csupán az alapfunkciókat felkínáló „keresés” opciót tartalmazza, ahol a felhasználó beállíthatja, hogy a keresett kifejezés (tulajdonképpen karaktersorozat) a szócikk mely részében, illetve a keresett részegység melyik felére (eleje, közepe, vége vagy teljes egésze) illesz-

kedjen. A regisztrált felhasználók számára készített „böngészés” hozzáadott értéke, hogy a lekérdezésben csak címszavak is meg tudnak jelenni (ez a mód már közelít a „kimutatások” által kapott listákhoz).

A szótár elsősorban nyelvészek által használt része a „szójegyzékek” opció, mely az adatbázis felhasználását tekintve lexikográfiai adatfeltárási eszközként működik. Alapvető funkciója, hogy a kereső/lekérdező a szócikkstruktúra bármelyik elemében kereshet, illetve hogy a keresést a keresés feltételei közötti szótári minősítések legördülő listaként történő felkínálása segíti. A szójegyzékek generálása többféle megközelítés felől kínál különféle nézeteket, melyek négy alaptípusba sorolhatók: a szerkesztés időszakára vonatkozó szócikkek (időszak), a szótárral foglalkozó nyelvészek lexikográfiai kutatásaihoz szükséges szócikkek (kutatási listák), a szótári mikrostruktúra bizonyos részeit érintő, illetve a lexikográfiai kutatásokat segítő szócikkek (fejlesztési listák), valamint a fejlesztők munkásságát, illetve az aktuális állapotát tükröző listák (dokumentációs listák). A listák, illetve szócikkek megjelenítése külön opciók mentén paraméterezhető, azaz a példamondatok, valamint metaadatok megjelenítése opcionálisan kérhető.

9. ábra

A szójegyzékek típusai

Időszak

Kezdő dátum:

Végző dátum:

2018. 06. 05.

A kezdő és végző dátum formátuma például: 2008. 01. 02., ha nem ír be dátumot egy mezőbe, akkor a program a lehető leghosszabb intervallumot veszi figyelembe.

Kutatási listák

☒ Összes szócikk generálása a(z) betű és betű között

☒ Összes szócikk generálása a(z) betű és betű között És

Erdély

▼ régió szerint

☒ Az egyes régiók szócikkei

Erdély

☒ Régiók találkozása. Szócikkek

Erdély

 és

Erdély

 régió szerint

☒ Adott fogalomkörü minősítést tartalmazó szócikkek:

állatok

☒ Régió és fogalomkör szerinti szócikkek:

Erdély

állatok

☒ Stílusminősítések:

Dialektus

Nyelvi regiszter

Stílus

Időbeliség

Érzelmi viszonyulás

Egyéb

 és

☒ Régiók összes régió szerinti szócikkek

☒ Régió és szófaj szerinti szócikkek:

Erdély

főnév

Fejlesztési listák

☒ Rejtett szócikkek

Összes

 régió szerint

☒ Fotókat tartalmazó szócikkek

☒ Hiányzó adatot tartalmazó szócikkek

Címszó

☒ Példamondat nélküli jelentéseket tartalmazó címszók

☒ Konstruált példamondatokat tartalmazó szócikkek betű és betű között

☒ Belső megjegyzéssel ellátott szócikkek

☒ Külső megjegyzéssel ellátott szócikkek

☒ Bővített címszójegyzék (címszó, szófaj, nyelvtani alakok, feleségjelzés)

☒ Keresési kifejezések rostált listája

Dokumentációs listák

☒ Adott időszakban bármely fejlesztő által módosított szócikkek

☒ Utoljára a fejlesztő által módosított szócikkek

Juhász Tihamér

☒ A fejlesztő által a fenti időszakban módosított szócikkek utolsó változatai

Juhász Tihamér

▼

☒ Szócikkek éppen törölt példamondatokkal

☒ Bővített címszójegyzék (címszó, szófaj, nyelvtani alakok, feleségjelzés)

☒ Keresési kifejezések rostált listája

Listázás

☒ Alfabetikusan

☒ Időpont szerint

☒ Felhasználó szerint

Példamondatok száma:

☒ egy sem ☒ kettő ☒ mind

☒ Külső megjegyzések

☒ Belső megjegyzések

☒ Utolsó módosítás adatai

☒ Módosítás gomb

☒ Fotók megjelenítése

A nézetek sajátos típusa a „megjegyzések” rovat/elem, amelybe a szerkesztés folyamatán a szerkesztők a szócikkekhez megjegyzéseket fűzhetnek. Ezeket egy zárt levelezőlistán később meg lehet beszélni, illetve a felvetésekre megoldást lehet találni.

A lexikográfiai, lexikológiai munkák pontosítására, valamint a határon túli magyar nyelvvaltozatok elemeinek behatóbb vizsgálatára különféle paraméterekkel rendelkező listák is szolgálnak. A kvantitatív kutatások adatigényét kiszolgáló listák a szójegyzékekhez hasonlatosan igény szerint alakulnak, rendszerint új elemekkel bővülnek. A statisztikák bemutatására szolgáló listák a szótár mögötti adatbázis következő részeit érintik: szerkesztők által módosított szócikkek időbeli eloszlása, keresések időbeli eloszlása, leggyakrabban keresett szócikkek, példamondatoktípus szerinti eloszlása, címszavak szófaj szerinti eloszlása, az egyes nyelvvaltozatokhoz kapcsolódó jelentések száma, illetve az egyes címszavak változtatásainak száma.

10. ábra

Kimutatások, statisztikák

Statisztikai kimutatások generálása

Időszak

Kezdő dátum:

Végző dátum:

A kezdő és végző dátum formátuma, például: 2008. 01. 25, ha nem ír be dátumot egy mezőbe, akkor a program 2007. 01. 01. és a mai dátum közötti intervallumot veszi figyelembe.

Kimutatás típusa

☒ Felhasználó által módosított szócikkek száma és időbeli eloszlása

☐ Keresések időbeli eloszlása

☐ Felhasználók regisztrációjának időbeli eloszlása

☐ Leggyakrabban megtalált szócikkek

☐ Példamondat-típusok száma

☐ Különböző szófajú szavak száma

☐ Felségjelzések régiókénti száma

☐ Módosítások száma címszavanként

A különféle nézetek adta lehetőségnek köszönhetően az olvasó vagy szerkesztő csak azokat az információkat látja, amelyekhez hozzá szeretne férni, amelyeket látni szeretne. A szócikkek olvasását a rövidítéseket feloldó tooltip / helyi sűrű (a rövidítések felett megjelenő kis ablak a rövidítések feloldásával) is segíti.

6. Adatbázis alapú webes szótár. A Termini magyar–magyar szótár a maga nemében sajátos vállalkozás a magyar lexikográfiában. Sajátos a lefedett nyelvvaltozatok tekintetében, sajátos a mikrostruktúra kidolgozottságában, illetve sajátos a készítés folyamata tekintetében is, mivel olyan, nyelvész szakemberek által szerkesztett adatbázis alapú szótárról van szó, amely elsődleges elektronikus kiadású – amelyből magyarországi kiadású értelmező szótárak is merítenek. A szótárszerkesztés munkálataiban nyolc érintett ország nyelvészei vesznek részt. A ht-szótár az egyetlen olyan komplex szótár, mely a magyar nyelv határon túli változatainak sajátos lexikális elemeit, jelentéseit szótárazza – mindezt meglehetősen finomhangolt lexikográfiai és lexikológiai apparátussal, valamint infokommunikációs technológiával.

A szótár felhasználói regisztrált és nem regisztrált használóként tudnak az adatbázison keresztül szótárakat létrehozni. A lekérdezéseket (akár az egész szótár) és kimutatókat, illetve statisztikai adatokat valós időben (on-the-fly) készíthetik el. A magyar–magyar szótár anyagát nem csak a laikus nyelvhasználók, hanem a nyelvészek, a határon túli magyar nyelvújítókat kutatók is használják, hasznosítják, a szótár anyaga számos olyan kvantitatív és kvalitatív elemzés alapja volt, amelyek a magyar nyelv határon túli változatait érintették. Bár nem lineáris olvasásra szánt és nem is papíralapú írásmű, de mindenképpen hasznos azok számára, akik jobban meg szeretnék ismerni a magyar nyelv valamely Kárpát-medencei állami változatának sajátos szókincsének jelentését, valamint használati szabályait. A szótár mindezzel igyekszik minél részletesebb képet adni a címszó mögötti lexikális és konceptuális tartalmakról.

Kulcsszók: ht-szótár, Termini, lexikográfia, a magyar nyelv kontaktusváltozatai.

Hivatkozott irodalom

- BENŐ ATTILA 2013. Tükörszerkezetek, jelentéskölcsönzések és megőrzött régiségek kisebbségi magyar nyelvújításokban. In: SZOTÁK SZILVIA – VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Változó nyelv, nyelvújítások, területiség*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár. 15–27.
- BENŐ ATTILA 2017. Termini – az internetes magyar–magyar szótár és adatbázis. In: FÁBIÁN ZSUSZANNA szerk., *Szótárírás a Kárpát-medencében. A magyar és a szomszédos országok többes nyelvű kétfelvető szótárjai*. Tinta Kiadó, Budapest. 209–227.
- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZÓKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- ÉrtSz. + = *Értelmező szótár + . Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomköri csoportok* 1–2. Főszerk. EÖRY VILMA. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- GOMBOS PÉTER – HEVÉRNÉ KANYÓ ANDREA – KISS GÁBOR 2015. A netgeneráció olvasási attitűdje – 14–18 évesek véleménye könyvekről, olvasásról, irodalomról – egy felmérés tanulságai. *Új Pedagógiai Szemle* 65: 52–65. http://folyoiratok.ofi.hu/sites/default/files/journals/upsz_2015_1-2_nyomdai.pdf (2019. 03. 10.)
- G. GÖDÉNY ANDREA 2016. *Olvasáspedagógiai tanulmányok*. ELTE TÓK, Budapest.
- GULD ÁDÁM – MAKSA GYULA 2013. *Fiatalok kommunikációjának és médiahasználatának vizsgálata. TÁMOP-4.2.3.-12/1/KONV-2012-0016 Tudománykommunikáció a Z-generációnak című kutatás jelentése*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- KACÁLA, JÁN – PISÁRČIKOVÁ, MÁRIA – POVAŽAJ, MATEJ 2003. *Krátly slovník slovenského jazyka*. Veda, Bratislava.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2003. A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában. *Magyar Nyelvőr* 127: 370–388.
- LANSTYÁK ISTVÁN – BENŐ ATTILA – JUHÁSZ TIHAMÉR 2010. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis. *Regio* 21/3: 37–59.
- P. MÁRKUS KATALIN – M. PINTÉR TIBOR 2014. Szótárak és használók. Az angol–magyar, magyar–angol lexikográfia módszertani alapjai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 16/4: 125–161.

- P. MÁRKUS KATALIN – M. PINTÉR TIBOR megj. alatt. *Használd a szótárad! Segédlet a kétnyelvű szótárhasználathoz (különös tekintettel az angol–magyar tanulószótárra)*. Maxim Könyvkiadó, Szeged.
- MÁRKUS KATALIN – SZÖLLŐSY ÉVA 2006. *Angolul tanuló középiskolásaink szótárhasználati szokásairól*. Lexikográfiai füzetek 2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 95–117.
- MERÉNYI CSABA 2017. A Lexicographers' Workbench online szótárszerkesztő rendszer. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 17. Különkiadás. <http://dx.doi.org/10.18460/ANY.K.2017.004>
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[7]. Főszerk. ITTÉS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2018].
- PÁL ESZTER szerk. 2013. *A „Z” generációról – Áttekintő tanulmány. TÁMOP-4.2.3.-12/1/KONV-2012-0016 Tudománykommunikáció a Z-generációnak című kutatás jelentése*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- PINTÉR RÓBERT – SZÉKELY LEVENTE 2006. Bezzeg a mai fiatalok – a tizenéves korosztály médiafogyasztása a többségi társadalom tükrében. In: Dessewffy Tibor – Fábán Zoltán – Z. Karvalics László szerk., *Internet.hu: a magyar társadalom digitális gyorsfényképe* 3. Társi Zrt., Budapest.
- M. PINTÉR TIBOR 2016. Infokommunikáció használata a tanulásban. Elméleti megközelítés az oktatásinformatikai készségek fejlesztéséhez. *Gyermeknevelés* 4/2: 11–23.
- M. PINTÉR TIBOR 2017a. Számszerűsített kétnyelvűség. Adatbányászati technikák haszna a nyelvészetben. In: MISAD KATALIN szerk., *Kétnyelvűség térben és időben*. Szenczi Molnár Albert Egyesület, Pozsony. 125–157.
- M. PINTÉR TIBOR 2017b. Adatbányászat a kétnyelvűség mögött. In: BENŐ ATTILA – GÜTI ERIKA – JUHÁSZ DEZSŐ – SZOTÁK SZILVIA – TERBE ERIKA – TRÓCSÁNYI ANDRÁS szerk., *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016) három szimpóziumának előadásai*. Termini Egyesület, Budapest. 158–167.
- M. PINTÉR TIBOR 2017c. Új köntösbe bújtatott múlt. Tankó Ladislav & kolektív: Slovensko–mađarský slovník. In: FÁBIÁN ZSUZSANNA szerk., *Szótárírás a Kárpát-medencében. A magyar és a szomszédos országok többségi nyelveinek kétnyelvű szótárjai*. Tinta Kiadó, Budapest. 32–42.
- M. PINTÉR TIBOR megj. alatt. Gondolatok az identitás nyelvi megnyilvánulásairól kisebbségi környezetben. In: PAPP ÁGNES KLÁRA szerk., *Kulturális, narratív, nyelvi identitás*. KRE, Budapest.
- M. PINTÉR, TIBOR – ABDULLAEV, ILKHOMJON 2018. The glossary of Geospatial terms for the benefit of Uzbek GIS-community. *Journal of Geographical Society of Uzbekistan*. Special Volume: 72–79. http://www.dsingis.eu/wp-content/uploads/2018/10/Proceedings-of-the-first-DSinGIS-conference_final.pdf (2019. 03. 10.)
- VARGA RICHÁRD 2012. A netgeneráció és az irodalomtanítás. In: FINTA GÁBOR – FÜZFA BALÁZS szerk., *Az irodalomtanítás innovációja*. Savaria University Press, Szombathely. 166–177.

Hungarian at the frontier. The Termini Hungarian–Hungarian dictionary

Part 2

The study of varieties of Hungarian spoken beyond the state borders goes back to several decades now. One tool of research, especially that of the word stock of those varieties, is the Termini Hungarian–Hungarian dictionary edited and published by the Termini Research Network of the Hungarian Language and listing specific lexical items of contact varieties of Hungarian in the Carpathian Basin (at the moment, almost 5000 entries). The paper presents sample entries to represent

the structure and principles of operation of that special dictionary and reveals the editorial principles that have led to the construction of the dictionary and the makeup of the individual entries.

Keywords: Hungarian–Hungarian dictionary, Termini, lexicography, contact varieties of Hungarian.

M. PINTÉR TIBOR
Károli Gáspár Református Egyetem

SZEMLE

Kertész András – Moravcsik Edit – Rákosi Csilla szerk., Current Approaches to Syntax. A Comparative Handbook

Comparative Handbooks of Linguistics 3. Walter de Gruyter, Berlin–Boston, 2019. 616 lap

1. A mondatban különösen izgalmas terület mindazok számára, akik az egymással ütköző nézőpontok, elméletek összehasonlításában örömeiket lelik. E ritka emberfajta-hoz nemcsak a mondatban kutatóinak egy részét sorolhatjuk (más részük kiválóan megelégszik egy számára vonzó elmélet alkalmazásával), hanem a tudományfilozófusokat is, akik szeretnek rákérdezni a tárgytudományos kutatás lehetőségfeltételeire, a tudás mibenlétére, rámutatni a nyelvészeti elméletek filozófiai alapjaira, a bennük rejlő esetleges önelentmondásokra, és így tovább. KERTÉSZ ANDRÁS, MORAVCSIK EDIT és RÁKOSI CSILLA monumentális kézikönyve azt a szándékot látszik tükrözni, hogy a mondatban elméletalkotói és a tudományfilozófusok között konstruktív párbeszéd alakuljon ki. Egyrészt a tárgytudományos elméletek elmélyítése, konzisztensebbé tétele érdekében, másrészt mert a nyelvre, a nyelvtudásra (végső soron az emberre) való rákérdezés szükségképpen nemcsak a nyelvészet, hanem a filozófia illetékességi körébe is tartozik. Az alábbiakban előbb a kötet általános koncepcióját tárgyalom (2.), majd a kézikönyv két fő tartalmi egységéről szólok: a mondatban elméleteket bemutató I. részből (3.) és a metaelméleti tanulmányokat tartalmazó II. részből (4.). A recenziót összegző és kitekintő megjegyzések zárják (5.).

2. Összehasonlíthatóak, összemérhetőek-e a mondatban elméletek, vagy minden elmélet egy külön világ, amely kizárólag a saját törvényeinek engedelmeskedik és a saját maga által elfogadott kritériumok szerint engedi meg értékelését? A szerkesztők alapállása optimista: lehetséges és hasznos tevékenység a szintaxis elméleteit összehasonlítani. Lehetséges egyrészt azért, mert mindannyian a mondatbannal foglalkoznak, ezért számot kell adniuk (egyebek mellett) a szavak kiválasztásáról és sorberendezésük lehetőségeiről. Másrészt azért is, mert a mondatban elméletalkotás olyan célirányos tevékenység, amely bizonyos adatok alapján, bizonyos fogalmi eszközök alkalmazásával bizonyos célok elérésére törekszik, és kritériumokat is meghatároz a siker kiértékeléséhez. És hasznos azért, mert csak így tudjuk pontosan megállapítani, hogy valójában miben és hogyan is különböznek az elméletek az adatok, a célok, az eszközök és a kiértékelési szempontok

mentén (l. MORAVCSIK 2019: 2–3). Ennek megfelelően a kötet I. részében bemutatott mondattani elméletek képviselőitől a szerkesztők azt kérték, hogy térjenek ki az említett négy szempontra. További elvárás volt, hogy ismertessék a szerkesztők által megadott angol mondatnak (*After Mary introduced herself to the audience, she turned to a man she had met before* 'Miután Mária bemutatkozott a közönségnek, egy olyan férfihoz fordult, akivel korábban már találkozott') az adott elméletben való elemzését.

A kötet igazi újdonsága azonban az a korábban megjelent hasonló kézikönyvekhez képest (pl. HEINE–NARROG szerk. 2010; KISS–ALEXIADOU szerk. 2015), hogy a mondattani elméleteket bemutató I. részt egy olyan II. rész követi, amely metaelméleti, tudományfilozófiai tanulmányokat tartalmaz. Míg a szintaktikai elméletek tárgyai nyelvi jelenségek, addig a metaelmélet tárgyai a szintaktikai elméletek. Egy metaelmélet többek között elemezheti a szintaktikai elmélet szerkezetét, módszertani eszközeit, adatkezelési gyakorlatát, és kifejtetté teheti implicit előfeltevéseit (l. MORAVCSIK 2019: 3). Az I. részen végigvonuló szempontok révén is, de különösen a II. résznek köszönhetően a könyv lényegében egy metaelméleti vállalkozás (KERTÉSZ–RÁKOSI 2019b: 573). Mivel azonban nemcsak tárgytudományos, hanem metaelméleti szinten is különféle megközelítések léteznek, a cél nem egy adott metaelméleti nézőpont propagálása, hanem a metaelméletileg reflektált tárgytudományos kutatás előmozdítása (KERTÉSZ–RÁKOSI 2019b: 578).

A kötettel kapcsolatos általános megjegyzésem, hogy látenszen ugyan, de a nyelv formális-modularista felfogását kezeli kiindulópontként; ezzel is összefüggésben igen nagy teret ad a generatív grammatikának és az indokoltnál kevesebbet a funkcionális-kognitív nyelvészetnek (szűkebben: a használatalapú konstrukciós nyelvtannak). Az említett modularista felfogás érhető tetten például a szerkesztői bevezető tanulmány következő megjegyzésében, amely a szintaxis és a szemantika viszonyára vonatkozik: „a szintaktikai szerkezet egyfelől leírható a szemantikától és a fonológiától függetlenül, másfelől úgy, mint amely közvetít a jelentés és a fonetikai forma között, azaz interface kapcsolatokra való hivatkozással” (MORAVCSIK 2019: 4, ford. I. A.). Fel sem merül itt az a kétségkívül radikális – de a kognitív nyelvészetben belül sok követőre találó – elgondolás, amely nemcsak a szavakat és más elemi jeleket, hanem a mondat szerkezeteket is szemantikai és fonológiai pólus szimbolikus kapcsolataként értelmezi, külön szintaktikai reprezentációs szint nélkül (l. LANGACKER 2005). A metaelméleti tanulmányok mindegyike részben vagy egészben a generatív nyelvészettel foglalkozik – egyébként jobbra igen kritikusan szemlélve annak felfogását –, miközben egyetlen fejezet tárgyalja érdemben a konstrukciós nyelvtant mint a chomskyánus megközelítés koherens alternatíváját, egyfajta rivális paradigmát (KORNMESSER 2019).

3. A mondattani elméleteket az I. rész a szerzők (többszerzős cikk esetén az első szerző) nevének ábécérendjében ismerteti. Ez egy méltányos gesztus a szerkesztők részéről, ugyanakkor némiképp megnehezíti az elméletek közötti tájékozódást – a kötet szerkezete nem tükrözi azt, hogy mely modellek állnak közelebb egymáshoz, melyik értelmezhető úgy, mint egy másik elméletre adott válasz vagy annak továbbfejlesztése stb. Sorrendben a következő elméletekről esik szó: kognitív nyelvtan, konstrukciós nyelvtan, egyszerűbb szintaxis, lexikai-funkcionális grammatika (LFG), a Decathlon Modell, minimalista program, a Jackendoff-féle párhuzamos architektúra, használatalapú nyelvtan, optimalitáselméleti szintaxis, funkcionális diskurzusnyelvtan, fejközpontú frázis-

struktúra-nyelvtan, függőségi nyelvten, kombinatorikus kategoriális nyelvten. Jelentős, a szerkesztői bevezetőben is említett hiány a Halliday-féle funkcionális nyelvten kimaradása. A kötet nem törekszik teljességre, és nem célja az egyes elméletek egymáshoz képest történő kiértékelése sem (l. MORAVCSIK 2019: 2).

A kötetnek ez a része meglehetősen átfogó képet ad a tájékozott olvasónak a mondattani elméletekről. A „tájékozott” jelző azonban indokolt: számos olyan fejezettel találkozunk, amelynek feldolgozása jelentős nyelvészeti előképzettséget igényel. Ide tartozik például a kognitív nyelvtenről szóló rész (amelyet sajnálatos módon nem az elmélet alkotója, RONALD LANGACKER, hanem CRISTIANO BROCCIAS jegyez). Ebben többek között kifejtetlen marad a *baseline* (kb. ’jelöletlen kiindulópont’ vagy ’alapbeállítás’) fogalma, így egyes alfejezetek nemigen válnak érthetővé, hiányzik továbbá annak a nyelvelméleti víziónak az elegáns, érvelő kifejtése is, amely a langackeri elmélet fő vonzerejét adja. NORBERT HORNSTEINnek a minimalista programról szóló fejezete retorikailag gondosan kimunkált mű, ugyanakkor valószínűleg teljességgel érthetetlen azoknak, akik a kormányzás és kötés elmélettel (Government and Binding Theory, GB) nem ismerkedtek meg alaposan. Érdemes lett volna tehát egy külön fejezetben ismertetni a kormányzás és kötés elméletet, amelynek – mint HORNSTEIN (2019: 192) rámutat – a minimalista program nem annyira alternatíváját nyújtja, hanem inkább a GB-ben megfogalmazott elemzések, összefüggések még alapvetőbb elvekből való levezetésére törekszik.

A jelen recenzióban nincs mód kitérni minden fejezetre, így a továbbiakban azokkal a fejezetekkel foglalkozom röviden, amelyeket leginkább a magyar olvasó figyelmébe ajánlok. A konstrukciós nyelvten RUI P. CHAVES ismerteti, jól követhető formában mutatva be azt a nézetet, amely lexikon és szintaxis között kontinuumot tételez, a mondat szerkezeti mintázatokat is tanult forma-jelentés párként (konstrukcióként) értelmezi. Nagy hangsúlyt helyez a konstrukciók kölcsönhatására, például arra, hogy az angol *laugh* ’nevet’ ige (mint lexikális konstrukció) számos mondat szerkezeti konstrukcióval összeegyeztethető: részt vehet intranszítív, tranzitív, rezultatív, okozott mozgást kifejező stb. mintázatokban is. Amikor egy adott mondat több konstrukciót is megvalósít (pl. a *She laughed herself to tears* ’A lány könnyesre nevette magát’ az álreflexív rezultatív konstrukciót és a *laugh* lexikális konstrukciót egyaránt megvalósítja), akkor a jelenség konstrukciós nyelvten elemzését CHAVES (2019: 53) ahhoz hasonlítja, mintha több átlátszó fóliát helyeznénk ugyanarra a mondatra, amelyek mást és mást árulnak el róla. Magam ugyanezzel a hasonlattal éltem konferencia-előadásokon, amikor a magyar mondat többdimenziós hálózatként való elemzését ismertettem (l. IMRÉNYI 2017). A CHAVES által alkalmazott konstrukciós nyelvten ugyanakkor egy nagy mértékben formalizált – számítógépes nyelvészeti használatot megcélzó – keret, amely az LFG-ben is használatos eszközzel, attribútum-érték mátrixokkal írja le a konstrukciókat (magyarul a konstrukciós nyelvten hasonló formalizálásához vö. KÁLMÁN 2001).

Kiváló, gondolatébresztő fejezetnek tartom a használatalapú nyelvtenről szóló tanulmányt (LAURY–ONO 2019), amely a PAUL HOPPERTől eredő emergens nyelvten és az interakciós nyelvészet felfogását ismerteti. Az e megközelítéseket követő nyelvészek ragaszkodnak ahhoz, hogy elemzéseiket ténylegesen előforduló nyelvi adatokra alapozzák, különös tekintettel a mindennapi beszélgetésekre, az írott nyelvi elfoglaltság (written language bias) elkerülése érdekében. Előszeretettel használnak videófelvételeket, mivel az emberek nyelvi tevékenységét a testesült cselekvés (embodied action) keretében értelmezik, multimodális természetük szerint. A szerkezeti leírásban a szintaxis mellett a prozódia

és a nemverbális csatornákra is tekintettel vannak, a funkció leírása pedig szemantikai, diskurzusbeli, társas és interakciós dimenziókra hivatkozik. Amit e fejezetből hiányoltam, az a kognitív nyelvészethez való szorosabb kapcsolódás. Elmarad annak a kifejtetté tétele, hogy a használatalapú konstrukciós nyelvtan keretében mindezek a belátások érvényesíthetők, a konstrukciós nyelvtani keret megfelelő háttérrel ad a multimodális konstrukciók kutatásához (vö. STEEN–TURNER 2013). A fejezet erősen rendszerkritikus hangvételű, a szerzők kritikai reflexió tárgyává teszik a szerkesztők által elemzésre szánt mondatot is, rákérdezve annak előfordulási valószínűségére.

TIMOTHY OSBORNE-nak a függőségi nyelvtanról szóló fejezete a szerző más írásaihoz hasonlóan azért (is) érdemel figyelmet, mert az összetevős szerkezeti elemzéssel szemben úgy érvel a mondat függőségi elemzése mellett, hogy az összetevős szerkezeti elemzést követők bevett eszköztárát alkalmazza; mintegy saját fegyvereiket fordítja ellenük. Mint kimutatja, az olyan tesztek, mint a topikalizáció, a névmással való behelyettesítés vagy a redukált válaszok vizsgálata valójában a mondat függőségi elemzését támogatják. Egy mondat függőségi nyelvtani leírása nemcsak egyszerűbb tehát (azáltal, hogy jóval kevesebb csomópontot tartalmaz, mint az összetevős szerkezeti ágrajz), hanem pontosabb is annál.

4. Mint fentebb utaltam rá, a metaelméleti tanulmányokat közlő II. részben aránytalannak érzem a chomskyánus generatív nyelvészetre irányuló figyelmet. Ez a figyelem korántsem annak szól, hogy a tanulmányok szerzői azonosulnának CHOMSKY felfogásával, épp ellenkezőleg, a fejezetek bővelkednek a kritikai észrevételekben. Többnyire kevés figyelmet kap azonban a (holista vagy funkcionális) kognitív nyelvészet mint alternatíva. Mintha egyes szerzők úgy vélnék, hogy „nyelvészet” és „generatív nyelvészet” közé egyenlőséget lehet tenni, ezért jobb híján a generatív grammatikát igyekeznének megreformálni, de olyan módon, ami bizonyosan szétfeszíti annak kereteit.

Ennek kirívó példája PHILIP CARR írása, aki szerint „a szintaktikai tudás autonóm tanulmányozása szociális konvenciók tanulmányozása”, ezért „az autonóm generatív szintaxis nem természettudomány” (CARR 2019: 423, ford. I. A.). A probléma ezzel a megfogalmazással az, hogy ha a generatív nyelvtan úgy konstruálja meg a saját tárgyát, hogy az egy biológiai létező, akkor a saját maga szempontjából evidens, hogy természettudománynak kell vallania magát. A kutatás tárgyának másfajta megkonstruálása természetesen lehetséges, sőt indokolt is, de az így kibontakozó kutatás már nem (chomskyánus) generatív nyelvészet lesz, hanem valami más. Ugyanakkor a fejezet – többek között SAMPSON (2005)-re és TOMASELLO (2001)-re hivatkozva – számos lényeges megállapítást tesz. Hangsúlyozza például a generatív állásponttal szemben, hogy a nyelvelsajátítás induktív úton, a nyelvi tapasztalatok általános kognitív képességekkel történő feldolgozásával (ilyen pl. a másik ember intencióinak felismerése vagy az analógia) igenis lehetséges, az input szegénységére vonatkozó generatív érv (argument from the poverty of the stimulus) ingatag lábakon áll. Ahogyan TOMASELLO írja, a nyelvi szimbólumok elsajátítása „a felnőttekkel való társas interakciók mellékterméke, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogyan a gyermek számos más kulturális konvenciót megtanul” (TOMASELLO 2001: 135; idézi CARR 2019: 434, ford. I. A.).

ESA ITKONEN cikke szintén „a (generatív) nyelvészet természettudomány” tézist vonja bírálat alá, ezúttal hermeneutikai nézőpontból. A hermeneutika éles különbséget tesz a természettudományok és a humán tudományok (Geisteswissenschaften) között:

„azzal, hogy a szociológusok vagy a nyelvészek párbeszédbe elegyednek kutatásuk tárgyával [...], az utóbbi megszűnik tárgynak lenni és technikai értelemben társ-alannyá [co-subject] válik” (ITKONEN 2019: 444, ford. I.A.). Míg CHOMSKY (2011: 26) a nyelv szerkezeti leírását egy hópehely leírásához hasonlítja, ITKONEN rámutat, hogy a hópehelyek nem tudják leírni sem egymást, sem saját magukat. Ezzel összhangban hangsúlyozza a szabályok társas megalapozottságú, normatív természetét, szemben a természettudományos törvényekkel: „a nyelvészek által vizsgált beszélők elkövetnek hibákat, miközben a fizikusok által vizsgált természeti objektumok nem hibáznak. A fizika adatai szükségképpen nem normatívak” (ITKONEN 2019: 459, ford. I. A.). ITKONEN fejezetének és talán az egész kötetnek leginkább mosolyt fakasztó része CHOMSKY elméletét dekonstruálja: CHOMSKY-idézeteket szembesít egymással, és kimutatja a közöttük feszülő ellentmondásokat (ITKONEN 2019: 457–463).

KERTÉSZ ANDRÁS és RÁKOSI CSILLA tanulmányának egyik fő állítása (The uncertainty of syntactic theorizing 'A szintaktikai elméletalkotás bizonytalansága'), hogy „a generatív szakirodalomnak azok a javaslatai, amelyek a nyelvészet érett empirikus tudománnyá válására irányultak, nem a természettudományok működőképes és általánosan elfogadott normáin alapulnak, hanem az analitikus tudományfilozófia sztenderd elméletének divatjamúlt és tarthatatlan elgondolásain” (KERTÉSZ–RÁKOSI 2019a: 470, ford. I. A.). A szerzők a nyelvészeti elméletalkotás hatékonyságának és megbízhatóságának zálogát a tárgytudományos és a metatudományos vizsgálat szoros összehangolásában, nyelvészek és tudományfilozófusok együttműködésében látják (i. m. 491).

A kötet egyik kulcsfejezete számomra STEPHAN KORNMESSERÉ, aki a generatív grammatikát és a konstrukciós nyelvtant (annak kognitív nyelvészeti kidolgozásait) mint két rivális paradigmát mutatja be. KUHNra és LAKATOSra hivatkozva rámutat a generatív grammatika olyan elemeire, amelyek immunisak az empirikus cáfolattal szemben, és védőövet képeznek az elmélet magja körül. Összeveti a generatív grammatika és a konstrukciós nyelvtan elméleti, módszertani és empirikus komponenseit, amelyek a nyelv két homlokegyenest eltérő megközelítését vetítik elénk. Mindez módszertani, sőt szemantikai összemérhetetlenséget is eredményez (KORNMESSER 2019: 516). KORNMESSER (2019: 517) szerint a generatív grammatika és a konstrukciós nyelvtan „együttesen létező paradigmák, amelyek szinte ugyanazon kutatási kérdések megválaszolásában versengenek” (ford. I. A.).

Végül PETER LUDLOW fejezetéből azt az idevágó gondolatot érdemes kiemelni, miszerint „az elméleti keretek általában azért szűnnek meg létezni, mert már nem a leggyümölcsözőbbek a kutatók számára meghatározott céljaik elérése érdekében – és nem azért, mert »megcáfolták« volna őket” (LUDLOW 2019: 545, ford. I. A.).

5. KERTÉSZ ANDRÁS, MORAVCSIK EDIT és RÁKOSI CSILLA kézikönyve hatalmas és előremutató vállalkozás, amely jelentősen hozzájárulhat a mondattani elméletek továbbfejlődéséhez. Segítheti a mondattan erre fogékony kutatóit nemcsak abban, hogy egymást (a más keretekben dolgozókat) jobban megismerjék, hanem abban is, hogy saját magukra, kutatói tevékenységükre fokozottan reflektáljanak, és ehhez a tudományfilozófia segítségét is igénybe vegyék. Mindazonáltal magam némi szkepszissel tekintek a jövő felé. Úgy tűnik, KERTÉSZ és szerkesztőtársai abból indulnak ki, hogy a tudományos munka olyan racionális tevékenység, amelyben a különböző területek szakértői egymásra vannak utalva

és ezért érdekükben áll együttműködni. Egyes elméletek ugyanakkor felfoghatók olyan játékokként is, amelyeket a játszótársak a saját megállapodásuk szerinti szabályokat követve – a más asztaloknál folyó eseményeket és a játékba beleszólni akarókat ignorálva – önfeledten játszanak mindaddig, amíg ehhez egymástól és a külvilágtól kellő megerősítést kapnak. Hogy mégis egy optimista megjegyzéssel zárjam, a jövő útja az lehet – és ebben látom a tudományfilozófia szerepét is –, ha bizonyos asztalokról kiderül, hogy összetolhatóak (mások pedig elszigetelődnek), és ez a jelenleginél szélesebb körű együttműködést, illetve konszenzust eredményez.

Hivatkozott irodalom

- CARR, PHILIP 2019. Syntactic knowledge and intersubjectivity. In: KERTÉSZ–MORAVCSIK–RÁKOSI szerk. 2019: 424–439.
- CHAVES, RUI P. 2019. Construction Grammar. In: KERTÉSZ–MORAVCSIK–RÁKOSI szerk. 2019: 49–96.
- CHOMSKY, NOAM 2011. Opening remarks. In: MASSIMO PIATTELLI-PALMARINI – PELLO SALABURU – JUAN URIAGEREKA eds., *Of minds and language: A dialogue with Noam Chomsky in the Basque country*. Oxford University Press, Oxford. 13–32.
- HEINE, BERND – HEIKO NARROG szerk. 2010. *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford University Press, Oxford.
- HORNSTEIN, NORBERT 2019. The stupendous success of the Minimalist Program. In: KERTÉSZ–MORAVCSIK–RÁKOSI szerk. 2019: 187–214.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Osiris Kiadó, Budapest. 664–760.
- ITKONEN, ESA 2019. Hermeneutics and generative linguistics. In: KERTÉSZ–MORAVCSIK–RÁKOSI szerk. 2019: 441–467.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 2001. *Konstrukciós nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KERTÉSZ, ANDRÁS – MORAVCSIK, EDIT – RÁKOSI, CSILLA szerk. 2019. *Current Approaches to Syntax. A Comparative Handbook*. Comparative Handbooks of Linguistics 3. Walter de Gruyter, Berlin–Boston.
- KERTÉSZ, ANDRÁS – RÁKOSI, CSILLA 2019a. The uncertainty of syntactic theorizing. In: KERTÉSZ–MORAVCSIK–RÁKOSI szerk. 2019: 469–492.
- KERTÉSZ, ANDRÁS – RÁKOSI, CSILLA 2019b. Conclusions: On the use of the comparison of syntactic theories. In: KERTÉSZ–MORAVCSIK–RÁKOSI szerk. 2019: 573–581.
- KISS, TIBOR – ALEXIADOU, ARTEMIS eds. 2015. *Syntax – theory and analysis. An international handbook*. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 42/1. De Gruyter Mouton, Berlin.
- KORNMESSER, STEPHAN 2019. The multiparadigmatic structure of science and generative grammar. In: KERTÉSZ–MORAVCSIK–RÁKOSI szerk. 2019: 493–520.
- LANGACKER, RONALD W. 2005. Construction grammars: cognitive, radical, and less so. In: FRANCISCO J. RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ – M. SANDRA PEÑA CERVEL eds., *Cognitive Linguistics: internal dynamics and interdisciplinary interaction*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 101–162.
- LAURY, RITVA – TSUYOSHI, ONO 2019. Usage-based Grammar. In: KERTÉSZ–MORAVCSIK–RÁKOSI szerk. 2019: 241–262.
- LUDLOW, PETER 2019. The philosophy of generative linguistics: best theory criteria. In: KERTÉSZ–MORAVCSIK–RÁKOSI szerk. 2019: 521–547.
- MORAVCSIK, EDIT 2019. Introduction. In: KERTÉSZ–MORAVCSIK–RÁKOSI szerk. 2019: 1–20.
- SAMPSON, GEOFFREY 2005. *The 'Language Instinct' Debate*. Continuum, London.

- STEEN, FRANCIS – TURNER, MARK 2013. Multimodal Construction Grammar. In: MICHAEL BORKENT – BARBARA DANCYGIER – JENNIFER HINNELL eds., *Language and the creative mind*. CSLI Publications, Stanford CA. 255–274.
- TOMASELLO, MICHAEL 2001. Perceiving actions and learning words in the second year of life. In: M. BOWERMAN – S. J. LEVINSON eds., *Language acquisition and conceptual development*. Cambridge University Press, Cambridge.

IMRÉNYI ANDRÁS
Eszterházy Károly Egyetem

Kuna Ágnes, *Nyelv, meggyőzés, gyógyítás*

A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 210. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 202 lap

Az utóbbi években jelentősen megnövekedett azon nyelvtörténeti munkák száma, amelyek a nyelvi rendszer megismerése mellett a nyelvhasználat sajátosságait kívánják bemutatni. A középmagyar kor szövegeimlékei kiváló alapjai lehetnek az ilyen vizsgálataknak, s kellő kritikával lehetővé teszik az általános érvényű megfigyeléseket éppúgy, ahogyan a finomabb, az egyes nyelvhasználói csoportok, illetve szövegtípusokhoz kapcsolódó sajátosságok leírását is. A nyelvtörténeti tények megállapítása mellett különösen értékes, ha a diakrón jelenségeket össze tudjuk kapcsolni a szinkrón szövegekkel, felismerve azt, hogy nyelvünkben a jelen és a múlt között nemcsak a nyelvi elemek, hanem a nyelvhasználat sajátosságai és törvényszerűségei is kapcsolatot teremtenek.

KUNA ÁGNES azon kutatók közé tartozik, akik munkájukkal ezt a kapcsolatot kívánják feltárni és a maga változatosságában a szinkrónia és a diakrónia párhuzamaira rávilágítva a lehető legjobban bemutatni. Most megjelent könyvében azt a feladatot vállalta magára, hogy az orvosi nyelv, illetve a gyógyításhoz kapcsolódó kommunikáció sajátosságait, jelenségeit mutatja be történeti anyagon, párhuzamba, esetenként szembe állítva a jelenkori szövegekkel. A kiadvány a gyógyító kapcsolatban megjelenő meggyőző szándék és pozitív kommunikáció nyelvi mintázataira fókuszál, melyet a funkcionális kognitív pragmatika keretein belül (VERSCHUEREN 1999; TÁTRAI 2011, 2017) a magyar nyelvű orvosi irodalom legkorábbi szakaszának szövegeimlékein vizsgál.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon miért nem elegendő e kapcsolat megértéséhez a jelenkor nyelvi anyagának vizsgálata, miért érdemes, illetve szükséges a gyógyításhoz kapcsolódó meggyőzés nyelvi jelenségeit a 16–17. századi nyelvemlékekben is vizsgálni. A szerző maga is tisztában van e kérdés létjogosultságával, s ezt a döntést bevezetőjében (11–17) meggyőző érvekkel indokolja. Véleménye szerint a történetiség bevonása ráirányítja a figyelmet a gyógyító kapcsolat folyamatjellegére, rávilágítva arra, hogy a manapság ismert és bizonyos mértékben leírt jelenségeknek és tényezőnek történeti gyökerei vannak. Ezen jelenségek diakronikus megfigyelése lehetővé teszi az általános tendenciák és az egyes korokban, kultúrákban, tipikus beszédhelyzetekben megjelenő mintázatok leírását is. Mindez pedig rávilágít arra, hogy a gyógyító kapcsolat nemcsak kísérője az orvoslásnak,

de szerepet is kap a gyógyításban. A szerző célja egy olyan elméleti megközelítés és modell bemutatása, ami megfelelő alapot s eszközöket adhat a meggyőzés történeti kontextusban való eredményes vizsgálatára és leírására.

A kiadvány második fejezetében a szövegek létrejöttének hátterét, a magyar orvoslás és szöveg hagyomány történeti hátterét ismerhetjük meg. A sámánizmus időszakát leszámítva a magyar gyógyítás szorosan összekapcsolódott az európai orvoslással. A kora újkorra a gyógyításban egyaránt szerepet kapott tudomány (részben az antik szerzők műveire alapozva), a keresztény hitvilág és a gyakorlati megfigyelések is. A 13–14. századtól Európa-szerte egyre nőtt az anyanyelvű munkák aránya, a 14–15. századtól pedig a szövegtípusok számában is gyarapodás figyelhető meg. A legrégebbi magyar nyelven írt orvosi szövegek típusai között a tudományos (elméletibb irányú) és mindennapi használatra szánt (gyakorlati) munkák is egyaránt megtalálhatók. Ugyanakkor a fennmaradt magyar nyelvű szövegek nem sorolhatók be egyik vagy másik típusba, sokkal inkább a TUDOMÁNYOS¹ és MINDENNAPI kategóriák kontinuumában foglalnak el különböző helyeket. Ennek okát KUNA abban látja, hogy a gyógyítást végző személyek csoportja is igen összetett volt, amelyet piramisszerkezettel jellemez, ahol csúcson a képzett orvosok, középen a borbélysebészek, míg alsó szinten a népi gyógyítók álltak, s amely szerkezet az általuk létrehozott szöveg hagyományt is jellemzi. A magyar orvosi szövegek között így a magas színvonalú tudományos művek, mint pl. a herbáriumok, és a gyakorlatibb, egy-egy adott probléma gyógyítását célzó leírások is megtalálhatók. A korszak leggyakoribb és legjellemzőbb szövegtípusa a recept volt. A recept a HASZNOSSÁG fogalmi kategóriáját dolgozza ki, s teszi hozzáférhetővé (a TUDÁS birtoklójától kiindulva) a beteg és/vagy a gyógyító számára előidézve a gyógyulást. A szöveg által hordozott hasznos információk a meggyőzésen keresztül fejtőd(het)nek ki, aminek eredményeként ér(het)i el a szöveg célját. A 16–17. századi magyar nyelvű orvosi receptek jelentős része tartalmazza a meggyőzés mozzanatát, ami alkalmassá tesz a nyelvemléksoportot a meggyőző kommunikáció történeti vizsgálatára. A kutatás során a szerző 16 kézirat betűhű és/vagy normalizált átiratát használta fel (összesen 6877 receptet és az *Ars medica* 1000 ívrétét), a nyelvemlékek egy részét pedig az ATLAS.ti és az *Ars medica* szoftverekkel is elemezte (91–92).

A harmadik fejezetben a szerző a meggyőzés folyamatának általános jellemzőit ismerteti, míg az negyedikben annak művelein keresztül a gyógyításhoz kapcsolódó jelenkori és történeti szövegeken mutatja be a meggyőzést és annak mozzanatait. KUNA meggyőzésértelmezése a szociológia, a pszichológia, a retorika és a nyelvészet eredményeire egyaránt támaszkodik, igaz utóbbi lényegesen nagyobb szerepet kap leírásában és modellálásában. A meggyőzést dinamikus, komplex stratégiajelenségként értelmezi, amely hat műveleten keresztül valósul meg (polarizálás, intenzifikálás, metaforizáció, perspektiválás, interperszonális közelítés-távolítás, pozicionálás), továbbá a szándék és a hatás felől is megközelíthető. Működésében pedig központi szerepet kap az értéktulajdonítás mozzanata.

A szerző szerint a meggyőző kommunikáció nem eleve, önmagában létezik, hanem a beszédsszituációban jön létre, és a beszédeseményben válik aktiválttá. Ennek megfelelően számos tényező kihatással van rá a befogadó, a megnyilatkozó oldaláról (mentális állapot, elvárások, érzelmek, személye, helyzete stb.), illetve a megnyilatkozás kontex-

¹ A szerző gyakorlatának megfelelően, amely a kognitív nyelvészeti hagyományokat követi, a fogalmakat és fogalmi tartományokat kiskapitális betűtípus jelöli.

tusából (pl. nyelvi kidolgozás, szociokulturális kontextus; vö. CROFT 1994). A fejezetben az egyes műveleteket részletesen ismerteti. A polarizálás esetében megállapítja, hogy az értéktulajdonítás központi szerepet kap a vizsgált szövegekben. A meggyőzés során az érték kidolgozásában a pozitív és negatív pólus is egyaránt megjelenhet, ugyanakkor az előbbi aránya nagyobb, jellemzőbb a szövegtípusra (55–63). Az intenzifikálást a meggyőzés alapvető jellemzőjének tartja, amely a figyelemirányításban vesz részt, ezáltal érve el a kívánt eredményt. A feltűnővé tételt a receptek esetében is dinamikus, ugyanakkor fokozati jellegű jelenségnek tartja, amelyre a kidolgozás tényezői hatással vannak. A műveletet a skalázás jellemzi, amely olyan fogalmi tartományok között mozog, mint: MINDIG–SOHA, KEVÉS–SOK, ROSSZ–LEGJOBB. Az intenzifikálás kidolgozása a meggyőzés során esetenként metonimikusan dolgozódik ki, ilyenkor a skála helyett egy-egy végpontja jelenik meg (63–69). A metaforizáció összetett jelenségét a szerző – habár alapvetőnek tartja a meggyőzésben – csak részben, a nyelvi oldaláról mutatja (auditív és vizuális vetületét nem ismerteti részletesen, de megjegyzi, hogy a gyógyító kommunikációnak ezek is részét képezhetik). A metaforát az orvosi-beteg diskurzusok meggyőző elemének tartja, ugyanakkor megjegyzi, hogy használata nagyobb attitűdváltozást képes előidézni, de ez nem jelent automatikus a meggyőzést. A metaforák három típusa különíthető el a szövegekben (vö. LAKOFF–JOHNSON 1980): ontológiai (TARTÁLY célfogalom), orientációs (LENT–FENT, KINT–BENT fogalmak), szerkezeti (pl. BETEGSÉG ÉLŐLÉNY) (70–74). Az orvos–beteg kommunikáció rendszeres elemének tartja perspektiválás műveletét (NÉMETH 1997; GRIFFIN 2001; ACZÉL 2004, 2009), amely a szubjektivizáció jelenségével (KUGLER 2012: 21) összekapcsolódva vezet a meggyőzéshez, ezt segíthetik az érvek, saját tapasztaltok átadása. Az evidencialitás (többnyire a pozitív pólushoz kötődve) esetében megfigyelhető, hogy működési módja a különböző korokban hasonló, azonban a mögöttük lévő tartalom, a felbukkanó „bizonyítékok” változáson mentek át a különböző korokban, gondoljunk csak egy kora újkori orvosi könyv Arisztotelész-hivatkozásaira vagy napjainkban az online influenzaszerek befolyására (74–83). Az interperszonális közelítés és távolítás művelete skálárisan van jelen a vizsgált szövegekben, nyelvi megvalósulásában és értelmezésben a különböző történeti korokban különbségek figyelhetők meg (KUNA 2011). A vizsgált szövegekben a közelítés eredményes stratégiának bizonyult, valójában számos tényező összjátéka határozza meg, hogy mely irány segíti a célra vezető az egyes beszédhelyzetekben (83–86). A fent felsorolt műveletek mellett a meggyőzésre hatással lehet az is, hogy a meggyőző erő nyelvi lenyomatai a szöveg mely részén helyezkednek el. A pozicionálás művelete így szintén jelentőséget kap a gyógyító kommunikációban. A szöveg eleji és végi helyzet egyaránt lehet meghatározó, s a gyógyító szövegekben mindkét esetre van példa a különböző korszakokban (86–87). Az egyes műveletekről összességében elmondható, hogy azok többnyire nem önállóan, hanem együtt jelennek meg, így erősítve egymást.

Az ötödik fejezetben (90–166) a szerző a 16–17. századi receptek elemzését mutatja be. KUNA szerint a szövegek alapján a kora újkori receptbeli meggyőzés prototipikus sémája körvonalazható. Jellemzője, hogy szorosan kapcsolódik a recept, illetve a gyógyítás forgatókönyvéhez; nemcsak bizonyos betegségekre korlátozódik, általánosabb hatókörű; önmagában is állhat, ugyanakkor esetenként összekapcsolódik más mintázatokkal; többnyire a szövegegység végén helyezkedik el (azonban ez a hely nem kötött, így nem tekinthető lezáró elemnek). A meggyőzés műveletei a receptek szövegében végbemenő jelenségkonstruálásban is szerepet kapnak. A meggyőzés során az orvosi szövegekben több

fogalmi kategória megkonstruálódik. Bizonyos kategóriák kidolgozása azonban jóval gyakoribb a korpuszban, ezek: POZITÍV ÉRTÉK, TERÁPIA EREDMÉNYE, ÉRZELMI BEVONT-SÁG (a polarizálás műveletéhez szorosan kapcsolódva), FOKOZOTTSÁG, IDŐTÉNYEZŐ, ÉRVELÉS, valamint GYÓGYÍTÁS HELYE és IMÁDKOZÁS/BAJOLÁS (az intenzifikáláshoz kapcsolva); KIPRÓBÁLTSÁG, BIZONYOSSÁG, HITELESSÉG (a perspektiválással összefüggésben). A fejezet végén a szerző külön is bemutatja az általa vizsgált források meggyőzősi stratégiáinak főbb vonásait. Itt kap helyet a jelenkori orvosi nyelv és a történeti szövegek újabb összekapcsolása egy igazán izgalmas esettanulmány bemutatásában (5.5.2.). KUNA egy rövid felmérésben hat kora újkori orvosi szöveggel kapcsolatban tett fel kérdéseket 61 adatközlőjének. Az alanyoknak hat recept elolvasása után arról kellett véleményt alkotniuk, hogy milyen céllal íródott a szöveg, milyen annak írója és befogadója közti kapcsolat. Ezután el kellett képzelniük, hogy a szöveget nekik címezték, majd leírták, hogy ki és milyen helyzetben szöveltette meg őket a képzelt szituációban, milyen érzést vált ki mindez belőlük, hallgatnának-e a tanácsára. Az adatközlők a szövegrészekben sikeresen azonosították, illetve felismerték a tudományos/orvosi/gyógyításhoz kötődő helyzetet és a személyt is. Többségük képes volt az adott szituációba is belehelyezkedni, s a beteg szem-szögéből nézni az eseményt, melynek hatására kellemetlen, rossz stb. érzet váltódott ki belőlük, ugyanakkor magához a megnyilatkozóhoz pozitív képzetek társultak: a bizalom, megnyugvás, meggyőződés. Elmondható, hogy a 16–17. századi receptekben alkalmazott meggyőző stratégiák a mai beszélőből olyan vagy hasonló hatást váltanak ki, mint a saját korából ismert szövegek. Noha az esettanulmány nem reprezentatív értékeket mutat be (s a szövegek korának beszélőiről legfeljebb sejtet, mintsem tényeket közöl) eredménye azonban a korábban már említett szövegek közti kontinuitást igazolja.

A részletes elemzéseket a hatodik fejezetben egy általános összefoglaló követi, amelyben a szerző pontokba szedve összegzi a kutatás eredményeit (166–173). A teljes kötetet a források jegyzéke és rövid bemutatása (173–174, 193–199), az igen gazdag bibliográfia (175–192), és az 5. fejezetben bemutatott esettanulmány kériőve zárja (201–202).

KUNA ÁGNES munkájában a meggyőző orvosi kommunikációt mutatja be a jelenkori és történeti szövegek segítségével. A különböző korok szövegeit összehasonlítva rávilágít arra, hogy a meggyőzés műveleteinek működése párhuzamot mutat az eltérő korszakokban, illetve jelentős részük kortól függetlenül felismerhető és értelmezhető. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy ezen jelenségek nyelvi megvalósulása, jellege nem változatlan, az adott kor, beszédhelyzet tényezőinek összessége befolyásolja. Munkája mind a szinkrón, mind a diakrón nyelvészet számára értékes eredményeket hoz, s ösztönző, követendő példa, jó iránymutatás lehet hasonló vizsgálatok elvégzésére más szövegtípusokon.

Hivatkozott irodalom

- ACZÉL PETRA 2004. A retorika és a meggyőzés. In: ADAMIK TAMÁS főszerk. *Retorikai lexikon*. Kalligram Kiadó, Pozsony. 253–427.
- ACZÉL PETRA 2009. Meggyőző kommunikáció. A tervezés, az üzenet, a kód és a hatás retorikája. In: SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA szerk., *A meggyőzéstől a manipulációig*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc. 15–32.
- CROFT, WILLIAM 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: TSOHATSIDIS, SAVAS L. ed., *Foundations of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives*. Routledge, London. 460–478.

- GRIFFIN, ERN 2001. *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Harmat Kiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA 2012. Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciatípusra. Budapest. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/10531/AzevidencialitE1sjelF6lF5i_KN_u_113530.475982.pdf;jsessionid=4DEC1B93E30CDBAB286BBAEF47FD4AFD?sequence=4 (2019. 10. 15.)
- KUNA ÁGNES 2011. *A 16–17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtipológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális-kognitív keretben*. Doktori Disszertáció. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- NÉMETH ERZSÉBET 1997. A meggyőzés, a hitelesség és az orvosi munka hatékonysága. *Lege Artis Medicine* 7/12: 830–839.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Osiris Nyelvtan, Budapest. 899–1058.
- VERSCHUEREN, JEF 1999. *Understanding pragmatics. Manual*. John Benjamins, Amsterdam (Philadelphia).

KOCSIS ZSUZSANNA
MTA Nyelvtudományi Intézet

Három dunántúli tájszótárról

1. PESTI JÁNOS – DOMJÁN JOHANNA, *Bodai tájszótár. Községünk szókincse és népi műveltsége*. Boda Község Önkormányzata, Boda, 2018. 368 lap. –
2. PESTI JÁNOS – MÁTÉ GÁBOR, *Völgyeségi tájszótár. Vidékünk tájszavai és népi műveltsége*. Kelet-Mecsek Egyesület, Pécs, 2018. 592 lap. –
3. SAJTOS JÓZSEF, *Sárvíz menti tájszótár*. Aba Város Önkormányzata, Aba, 2018. 228 lap

1. 2018-ban 310 éve múlt annak, hogy először adtak közre nyomtatásban magyar szavakat tájszavakként, és 180 éve, hogy az első magyar tájszótár megjelent. PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708-ban latin–magyar, magyar–latin szótárában több mint húsz székely szót közölt „antique” megjelöléssel (magyarázatul l. MELICH 1907: 116–121) – mai fogalmaink szerint tájszóként. 1747-ben ugyan napvilágot látott TORKOS JÓZSEF tollából az „első egybefoglalt tájszógyűjtemény” (SZÜCS 1936: 17; idézi KISS 2008: 27), a 18. század végéig azonban csak alkalmasszerűen jegyezték föl és tettek közzé táji kötöttségű szavakat, a nyelvjárási szókincs gyűjtői csupán a kuriózumokat keresték. A népnyelvi szavak rendszeres, tudatos gyűjtése Magyarországon a 18. század végén kezdődött összefüggésben a nyelvi standardizálódás folyamatával és a magyar irodalmi nyelv szókincsbővítésének igényével. 1831. évi első nagygyűlésén a Magyar Tudós Társaság a tájszavak gyűjtését tűzte ki egyik feladatként, s az 1838-ban megjelent Tájszótár megnyitotta a különböző magyar tájnyelvi szótárak sorát.

Az újabb általános tájszótárak mellett – SZINNYEI JÓZSEF Magyar tájszótára, illetve az Új magyar tájszótár – a 20. században kibontakozott a regionális és helyi szótárak és tájszótárak gazdag irodalma (a szótártípusokkal kapcsolatban vö. HEGEDŰS 2001: 397–400). Különösen sok tájszótárkötet látott napvilágot a 20. század utolsó harmadától kezdve. E szótártípus – első példái KRIZA JÁNOS Erdélyi tájszótára (1926), illetve IMRE SAMU 1973-

ban megjelent Felsőöri tájszótára – nem öleli föl gyűjtőterülete teljes szókészletét, csupán a köznyelvhez viszonyított lexikai többleteket, a tájszavakat tartalmazza. Az adatgyűjtés és az anyag szótárrá rendezése így viszonylag rövidebb idő alatt megvalósítható, s a tájszótár a település vagy tájegység legértékesebb szókészleti elemeit tartalmazza. A „helyi” és „regionális” típus között nincs éles határvonal: egyfelől a regionális szótárak és tájszótárak adatgyűjtése sem fedi le mindig arányosan a kijelölt régió egészét (pl. CSÚRY BÁLINT Szamosháti szótárának adatai szinte kizárólag Egriből származnak), másfelől minden település szókészlete nagy egyezést mutat a szomszéd településekével, így a helyi szótár, tájszótár azok szókincsét is reprezentálja.

E szótárak sora gazdagodott újabb értékes kötetekkel a 2018-ban megjelent három dunántúli tájszótár által, amelyek mindegyike kötődik sokunk volt kedves tanára, PESTI JÁNOS nevéhez. E szótártípust tovább is fejlesztette PESTI JÁNOS a tájszótárt mintegy ötvözve a helyi, illetve regionális népi kultúra és helytörténet kislexikonával. A DOMJÁN JOHANNA társszerzőségével készült Bodai tájszótárral és a MÁTÉ GÁBORRAL jegyzett Völgységi tájszótárral pedig ötre emelkedett a Baranya megyei tájszótárak száma, így a megye valamennyi nagyobb tájegységének van már tájszótára (PESTI 2019). E kötetek közül – KISS GÉZA és KERESZTES KÁLMÁN Ormánsági szótárát követően – négy PESTI JÁNOS alkotása: az általa a DALLOS NÁNDOR gyűjtötte anyagból szerkesztett Hosszúhetényi szótár (1999) a Zengőaljáról, illetve a szülőfalujának tájszókincsét bemutató Alsómocsoládi tájszótár (2008) a Hegyhát tájegységéről az előzményei a 2018-ban megjelent két új kötetnek. SAJTOS JÓZSEF Sárvíz menti tájszótárának elkészültét pedig tanácsaival segítette PESTI JÁNOS, egyben a kötet egyik lektora volt. Nagy szakmai tudása, melyet dialektológiai, névtani, művelődéstörténeti tanulmányok, kötetek sora jelez, továbbá hatalmas tapasztalata a szótárkészítésben a garanciája a most megjelent tájszótárak magas színvonalának.

2. PESTI JÁNOS és DOMJÁN JOHANNA Bodai tájszótára (a továbbiakban: BoTsz.) helyi tájszótár: mint a Bevezetésből megtudjuk, „valamennyi adat Boda községből származik”. Ugyanitt olvasható azonban, hogy mivel a község „alapításától (1241) fogva mindmáig szoros kapcsolatban van a szomszédos településekkel, a bodai tájszavak nagy részét másutt is ismerik és használják”, így a szótár „egyúttal a Mecsekalja vidék tájszótárának is tekinthető” (10). Szerzői a kötetet – mint az alcím is mutatja – nem pusztán tájszavak gyűjteményének, de a község lakossága néphagyományai, népi műveltsége kislexikonának is szánták (11).

A bevezető fejezetben (10–42) ismertetik a szerzők a tájszógyűjtés rövid történetét, az adatközlők és gyűjtők gazdag névsorát, a bodai nyelvjárás hang- és alaktani sajátosságainak változásait az 1930-as évektől napjainkig, a szótár szócikkeinek felépítését, továbbá az alkalmazott jelek, rövidítések, minősítések és a felhasznált irodalom jegyzékét, valamint itt olvasható Boda község történetének rövid áttekintése.

Boda Pécsről nyugatra, 18 km-re fekvő piciny zsáktelepülés a dél-dunántúli nyelvjárási régió észak-baranyai, dél-baranyai és dél-somogyi nyelvjárás csoportjainak határvonalán (14). PESTI JÁNOS már 1978-ban, a helynévgyűjtési anyag ellenőrzésekor felfigyelt a Bodán hallható archaikus szavakra – a szótár elkészítését 2016-ban határozta el. Az adatok gyűjtésében DOMJÁN JOHANNA egyetemi hallgató volt a segítségére. A szótár anyagát részben korábbi írott forrásokból merítették a szerzők: BERZE NAGY JÁNOS 1934-ben gyűjtött folklórszövegeiből (1940), az MNyA. anyagából, illetve az 1970-es

években gyűjtött földrajzi nevekből (BMFN. 1. kötet). Nagy értéke a tájszótárnak, hogy helyet kaptak benne a gazdag bodai folklórkincs tájszavai és a tájszói vonatkozású bodai helynevek. Ezért joggal írhatják a szerzők, hogy kötetük nyelvjárástörténeti értékű szótár (13). A 2016-ban folytatott élőnyelvi gyűjtést a dél-dunántúli regionális tájszótárak (OrmSz., HhSz., AmTsz., KoTsz.) alapján összeállított szójegyzékkel végezték, s mint megállapítják, a szójegyzékbe felvett dél-dunántúli tájszavak 80-85%-át Bodán is ismerik (13). A szóanyag három különböző időintervallumhoz tartozó egységei (az 1930-as évek eleje, 1950–1982, 1982–2017) szolgáltak a bodai nyelvjárás hang- és alaktani jelenségei változása bemutatásának alapjául, s e fejezet – mint BALOGH LAJOS írja a kötet ajánlásában – felér egy kisebb dialektológiai tanulmánnyal (14–25). Megtudhatjuk belőle, hogy napjainkra a bodai nyelvjárás fő hangtani sajátossága, az *ö*-zés visszaszorult, az *ē* ~ *ö* megfelelés szavaiban az *ē*-ző alakok jutnak túlsúlyra: pl. *lőszők* > *lészők* > *lészék*, a mássalhangzó-változások körében szinte teljesen eltűnt az *l*-ezés: pl. *émölgős* > *émölgős* > *émējgős* stb. Érdekes viszont, hogy még a fiatalok beszédében is hallható az alaktani sajátosságok közül tárgyas ragozás szerepében az alanyi ragozású igealak: *Mëgnëzünk eszt a filmët.* (24–25).

A szótári rész (43–322) gazdag anyagának szerkesztése – mint már az AmTsz. esetében is – a legkorszerűbb lexikográfiai elveket követi, amelyeket KISS JENŐ fogalmazott meg tanulmányában (2002: 391–415). Így minden szócikk jelöli a címszó után a tájszó típusát rövidítés formájában; a szófajt; az élőnyelvi adatokat pontosan rögzítve az egyes címszavak után több alakváltozat is olvasható társadalmi érvényük jelzésével; a jelentésdefiníció(k) utáni példamondato(ka)t gyakran követik nyelvi, nyelvhasználati megjegyzések, néprajzi, tárgytörténeti leírások; a szócikkeket több helyütt zárják továbbvezető utalások.

A tájszavak alakváltozatainak följegyzése és társadalmi érvényük megállapítása – l. pl. *igenyös* †, *igyenös* ↓↓, *ëgyenös* ↓, *ëgyenës* ↑ – nagyon aprólékos, sok időt és energiát igénylő munka, a nyelvjárás nagyon alapos vizsgálatát, ismeretét feltételezi, s az olvasónak képet ad a nyelvjárás korábbi és mai állapotáról, változásairól. (A lejegyzésben viszont furcsa az *η* jelnek – a palatoveláris *n* hang betűjelének – alkalmazása a depalatizáció, illetve a magánhangzó nazooralis színezetének jelölésére: pl. *cigányzab*, *gazdasszonη*, *lányjak*, *nagylegëη* stb.)

Fontos nyelvjárástani információt hordoz a tájszavak típusainak – alaki (**A**), jelentésbeli (**J**), alaki-jentésbeli (**AJ**), valódi tulajdonképpeni (**Vt**), valódi névbeli (**Vn**) tájszavak – jelölése, bár a valódi tulajdonképpeni tájszavak (azaz a fogalmi tájszavak, amelyek mind jelentésükben, mind lexémájukban ismeretlenek a köznyelvben) kategóriája a szótárlapokon a valóságosnál gazdagabbnak látszik, főképpen a valódi névbeli tájszavak rovására. **Vt** jelölést kaptak például a *csimota* 'ivadék, leszármazott', *toponyafa* 'nyárfa', *ripacskos* 'himlőhelyes <arcú>', *rehül* 'korhad <pl. a deszka>', *kángyëllös* 'részes, részeseg; másnapos' stb. valódi névbeli, azaz szinonim értékű tájszavak: a jelentés nem, csupán a lexéma ismeretlen a köznyelvben.

A szócikkekben megadott pontos, árnyalt szójelentések tükrözik nemcsak a nyelvjárás és a népi élet mélyreható ismeretét, hanem a precíz filológusi munkát is. Sok tájnyelvi lexéma és helynév eredetéről is olvashatunk a szócikkekben pontos forrásmegjelöléssel, továbbvezető szakirodalmi hivatkozásokkal. Egyes szócikkek szinte önálló tanulmány-számba mennek, lásd pl. **Hold anya; egykëzés; patkányüzés; rontás; szenes víz; váltott**

gyerek stb. A szemléltető példamondatok sem csupán nyelvi tanulságokkal szolgálnak, gyakran tartalmaznak néprajzi, művelődéstörténeti adatokat is. A szócikkek végén közölt nyelvi-nyelvhasználati és néprajzi megjegyzésekből kirajzolódik a hagyományos bodai népi életmód sok-sok részlete. A kötet takarékosan bánik a hellyel, nagyon tömören közli az információkat, ezért is maradhattak még rejtett értékek a szócikkekben. Nem szerepel önálló címszóval pl. a *csökött* (csak az **elmarad** példamondatában), az *esenc* (csak az **ecet** a.), az *ehül* (csak az **éhes** a.), a *csótár*, *ekefej*, *ekeszarv*, *kormány* (csak a **gerendely** a.) stb., és utaló szócikkek segíthetnék több nyelvjárási alakváltozat fellelését, pl. *bonc* (csak a **comb** a.), *budoga* (csak a **bugybóka** a.), *igenyös* (csak az **egyenes** a.) stb.

A kötet szótári részét követő Függelékben (323–366) helyet kaptak mese- és népdalszövegek, a szócikkekben közölt gazdag frazémaállományon túl itt külön fejezetben olvashatók további állandósult szókapcsolatok. A könyvben szereplő idegen szavak és nyelvészeti fogalmak magyarázatai segítik a nem nyelvész olvasókat a kötet használatában. A nyelvi anyagot gazdag képmelléklet egészíti ki. A szép kiállítású kötet színes, olvasmányos foglalata a bodai tájszókincsnek, népi kultúrának, hagyományoknak, néprajzi és nyelvtudományi ismereteknek.

3. PESTI JÁNOS és MÁTÉ GÁBOR Völgységi tájszótára (a továbbiakban: VöTsz.) a regionális tájszótárak sorába tartozik. Célkitűzésében – alcíme: „Vidékünk tájszavai és népi műveltsége” – és felépítésében is megegyezik a Bodai tájszótárral, és méltó párja annak. A szerzők a Völgységet kiválóan ismerő szakemberek, PESTI JÁNOST szülőföldje is ide köti, szülőfaluja, Alsómocsolád a szomszédos Hegyhát tájegységben fekszik, MÁTÉ GÁBOR pedig e vidék néprajzos kutatója.

A tájszótár bevezető részében (11–61) olvashatók a szótár szerepéről és a tájszógyűjtés történetéről szóló fejezetek, a szócikkek felépítésének ismertetése, a Völgység nyelvjárását bemutató tanulmány, az adatközlők névsora, a szótárban alkalmazott jelek, rövidítések és a felhasznált irodalom jegyzéke, községtörténeti adatok, valamint a Völgység társadalmát, néprajzi sajátosságait ismertető tanulmány MÁTÉ GÁBOR tollából.

A Völgység néprajzi csoportot a Keleti-Mecsek lábánál elhelyezkedő hat község alkotja: Magyaregregy, Kárász, Vékény, Szászvár, Máza, Györe. Mint a szerzők megállapítják, a tájegység „tösgyökeres magyar lakosságának igen sajátos nyelvjárásában sok nyelvi archaizmus maradt fenn mind a mai napig” (11). A nyelvi képet színezte a 18. század végétől a területre beköltöző németajkú népesség. A 19. század közepén a településeken jelentős, 30-40% volt a német lakosság aránya, akik a 20. század első felére nagyrészt asszimilálódtak, illetve elköltöztek, de nyelvük-nyelvjárásuk nyomot hagyott a vidék tájnyelvében (30–38).

A Völgység a dél-dunántúli nyelvjárási régió észak-baranyai nyelvjáráscsoportjához tartozik (18). A nyelvjárását bemutató fejezet (18–29) három időszakasz (1935–1963, 1963–1982, 1982–2018) tájnyelvi adatai alapján ismerteti a főbb hang- és alaktani sajátosságokat és ezek változását. Mint a tanulmányban többek között olvashatjuk, a korábbi nagy hatóerejű hangtani jelenség, az *ő*-zés a Völgység nyelvjárásában is visszaszorulóban van. A 20. század első felében még általános *látí*, *látítok*, *látik*-féle igealakok már a köznyelvi *látja*, *látjátok*, *látják* formában hallhatók. A változatlanul a leginkább jellemző hangzású szó e vidéken a *kell* ige egészen nyílt *e* magánhangzóval való ejtése, e jelenség hátterében PESTI JÁNOS kelet-ormánsági népességi kapcsolatokat feltételez (28).

A tájszótár anyaga – mint a 70-nél több tételt tartalmazó irodalomjegyzék (57–61) is mutatja – hatalmas mennyiségű írott forrásra támaszkodik: község- és tájtörténeti monográfiák, névtani és néprajzi tanulmányok, folklórszövegek, a TMFN. és a BMFN. tájszó értékű völgyiségi helynevei, a Magyar nyelvjárások atlasza és a Magyar néprajzi atlasz adatai. E történeti tájszavakhoz kapcsolták az élőnyelvi adatokat, s a BoTsz. anyagának gyűjtéséhez készült kérdőfüzet tájszavait is kikérdezték a szerzők a hat településen.

A hatalmas anyagot felölelő szótár (63–503) szócikkeinek felépítése megegyezik a BoTsz. rendszerével. A szócikkek lexikográfiai felszereltsége teljes körű, bőséges információt adva mind nyelvtudományi, mind hely- és művelődéstörténeti szempontból. Minden címszó után megtalálható a tájszó típusának minősítése, bár itt is kaptak **Vt** (valódi tulajdonképpeni tájszó) jelölést más típusba tartozó tájszavak: pl. *tátikavirág* 'oroszlánszáj [Antirrhinum majus]', *tehénhere* 'a lucerna egyik alfaja' *tejesgaz* 'gyomnövény [Euphorbia cyparissias]' valódi névbeli tájszavak; *takaró* 'az arató kaszájára szerelt kampós fa', *tekercs* 'színes rongyokból összevarrt, kis kör alakú párna' jelentésbeli tájszavak stb. A nyelvjárási alakváltozatok mindenütt társadalmi érvényük jelölésével szerepelnek, az árnyalt jelentésmeghatározás(ok) mellett, több jelentés esetén azok sorrendjében, sorszámozva gazdag példamondat-állományt találunk. Eredetük feltüntetésével szerepelnek a német jövevényszavak, pl. *ópapa* 'nagyapa', *sercli* 'a kenyér vége, gyürkéje', *sirhakni* 'piszkavas', *svaromlénija* 'rajvonal <a háborúban>' stb., és sok további szócikk tartalmaz etimológiai adatokat.

A szótár bővelkedik néprajzi, tárgy- és művelődéstörténeti információkban, a nyelvhasználatra vonatkozó megjegyzésekben, továbbá számos frazeológiai egység is helyet kapott a szócikkekben pontos jelentésével együtt. Egyes címszavak kifejtése teljes tanulmány értékű, pl. **Máré és Márévár; lyukpince; malom; Petróc; puskás tyúk; Sátorkő** stb. A szócikkeket záró gazdag utalórendszer felhívja a figyelmet a címszóval fogalomkörileg összetartozó szavakra, pl. a **lakodalom** címszó utalásai – GYÜRÜZŐ, KÉRETÉS, KIKÉRŐ, VÖFÉLY, NÁSZNAGY, TUS (DUZSOLÁS), GAZDAASSZONYTÁNC, VÁNKOSTÁNC – nyomán végigkövethetjük a kötetben az e szertartással kapcsolatban lévő összes kifejezést. A szótári anyagot szépen illusztrálják a beszerkesztett fényképek.

A Völgyiség történetében jelentős szerep jutott a 19. század második felében kezdődő bányászkodásnak, s így a vidék nyelvjárásának szókincsében fennmaradtak tájszó értékű szaknyelvi szavak. A szótárban külön fejezetben helyet kaptak a főleg német eredetű, Mázán, illetve Magyaregregyen az 1970-es években gyűjtött bányászati szakszavak (505–524).

A Függelék (527–592) is gazdag anyagot tartalmaz: mese- és népdalszövegeket, frazémákat, Márévár mondáját, völgyiségi falucsúfolókat, érdekesebb ragadványneveket, hiedelmeket, a könyvben szereplő idegen szavak és nyelvtudományi fogalmak magyarázatát, egy tanulmányt a Völgyiség történelmének és népi műveltségének kutatóiról KOVÁCS SÁNDORNÉ DEÁK IRÉN tollából, valamint fotómellékletet a Völgyiség falvairól.

A VöTsz. nemcsak tájszótár, hanem a völgyiségi népi kultúra, hiedelmek, népszokások, hagyományok gazdag tárháza is. Mint KISS JENŐ írja a kötet ajánlásában: „volta-képpen egyfajta lexikon már, amely többféle olvasói érdeklődést és igényt kielégítő forrásmű” (9). PESTI JÁNOS így fogalmazott a tájszótár könyvbemutatóján: „A Völgyiségi tájszótár közösségi alkotás, akárcsak a Kalevala vagy a Berze Nagy János szerkesztette Baranyai magyar néphagyományok három kötete. Szerepe alapján helytörténeti, néprajzi, nyelvjárástani, művelődéstörténeti értékű dokumentum” (PESTI 2019).

4. SAJTOS JÓZSEF Sárvíz menti tájszótára (a továbbiakban: SmTsz.) a regionális tájszótárak sorát gyarapítja, és folytatása a szerző 2004-ben megjelent Sárvíz menti nyelv-atlaszának. KISS JENŐ írja a tájszótárkészítéssel kapcsolatosan: „Szerencsés esetben a gyűjtő és a szerkesztő egyazon személy, illetőleg olyan kutató, aki mind a vizsgált nyelvjárást, mind a közösséget belülről is ismeri” (2002: 392). Ez a szerencsés helyzet állt fenn a SmTsz. esetében is, hiszen SAJTOS JÓZSEF e vidék szülöttéeként, a vizsgált közösség tagjaként a helyi kultúra alapos ismeretére támaszkodhatott e művei alkotásakor.

A tájszótár bevezető részében (7–32) részletesen olvashatunk a szótár anyaggyűjtéséről és annak előzményeiről, a SmA. készítéséről is, a kutatóterület nyelvjárásának hang- és alaktani sajátosságairól. Itt szerepel a szerző Egy valamikori összefüggő ő-ző nyelvjárási terület Kelet-közép- és Dél-Dunántúlon című, a VI. Dialektológiai szimpozionon tartott előadásának kivonata, a szócikkek felépítésének ismertetése, a jelek, rövidítések, minősítések és a szakirodalom jegyzéke, valamint az adatközlők névsora.

A SmTsz. kutatópontjai megegyeznek a SmA. kutatópontjaival. A gyűjtőterület a Mezőföldet átszelő Sárvíz vonalát követi, az attól 6–8 km-re lévő 26 községet öleli föl, északon az első község Ősi, a legdélebbi település Sióagárd (21–22). SAJTOS JÓZSEF az adatok gyűjtését már az 1970-es években megkezdte szülőfalujában, jelenlegi lakhelyén, Soponyán. A tájszógyűjtést azóta voltaképpen folyamatosan végezte, nagyobb intenzitással a SmA., valamint az ÜMNYA. adatgyűjtése idején a korábbi résztvevő megfigyelést az aktív indirekt és direkt kérdezőszel váltva föl (10).

A vizsgált terület nyelvjárása a „legtöbb vonásában megegyezik a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió Balaton vidéki csoportjának nyelvjárásával, és bizonyos egyezéseket mutat a dél-dunántúli régió közép-somogyi csoportjának nyelvjárástípusával is, illetve a vizsgált terület egy része az »átmeneti« sávban helyezkedik el” (23).

A szótár (35–228) szócikkeinek felépítése megfelel a legkorszerűbb lexikográfiai elveknek. A címszót a tájszótypus jelzése követi, bár a valódi névbeli jelzet itt is kevesebbszer szerepel: **Vt** jelölést kaptak például a **főlipërëdik** ’fölgögygul, gyarapodik <súlyban>’, **ficsortos** ’ferde, kajla’, **gaborgyás** ’szeles, viharos, zivataros <időjárás>’, **gaborgyáskodik** ’durcáskodik, szeszélyeskedik vki’, **gyaluszik** ’<testrés> zsibbad, érzéketlenné válik’, **J** (jelentésbeli tájszó) minősítést a **fityorog** ’virít, díszeleg <vmi>’, **gyöszös** ’csökkent, gyenge, sovány <állat>’, **gyöszörödött** ’fejletlen, sovány, vézna <vki vagy vmi>’ stb. valódi névbeli tájszavak.

A nyelvjárási alakváltozat(ok) társadalmi érvényük jelölésével tükrözik a tájnyelvben végbemenő változásokat. A szófajmegjelölés után pontos jelentésdefiníció(k), majd több szócikkben is a jelentés(ek)e(t) illusztráló példamondat(ok) következik, ill. következnek. Több helyütt gazdagítják a szótár anyagát nyelvi-nyelvhasználati, illetve néprajzi megjegyzések, valamint frazeológiai egységek pontos jelentésükkel együtt. A következőket a szócikkek végén, illetve önálló szócikként használt utalások segítik a szótárban való eligazodást. A kötet gazdag anyagot tár elénk a Sárvíz mente nyelvjárásának tájszavaiából, és tükrözi az alkotónak szülőföldje iránti elkötelezettségét.

A legnagyobb elismerés illeti mindhárom kötet szerzőit áldozatos munkájukért, és valamennyi, e művek létrehozásában közreműködő személyt. Jó szívvel ajánlom e tájszótárakat nemcsak a dialektológia és néprajz művelőinek figyelmébe, hanem minden, a nyelvi örökségünk, népi kultúránk iránt érdeklődő olvasónak.

Hivatkozott irodalom

- AmTsz. = PESTI JÁNOS, *Alsómocsoládi tájszótár*. K. n., Alsómocsolád, 2008.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei* 1–2. Szerk. PESTI JÁNOS. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982.
- BERZE NAGY JÁNOS 1940. *Baranyai magyar néphagyományok* 1–3. Kultúra Könyvnyomdai Műintézet, Pécs.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási lexikográfia. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 397–408.
- HhSz. = DALLOS NÁNDOR – PESTI JÁNOS 1999. *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetényi Honismereti Füzetek 3. Nemes János Általános Művelődési Központ, Hosszúhetény.
- KISS JENŐ 2002. Tájszótárírás és tájszótárak. *Magyar Nyelvőr* 126: 391–415.
- KISS JENŐ 2008. Az első tájszóközlésektől az egyesített digitális tájszótárig. *Magyar Nyelvőr* 132: 27–36.
- MELICH JÁNOS 1907. Pápai Páriz Ferencz székely szavai. *Magyar Nyelv* 4: 116–121.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- OrmSz. = *Ormánsági szótár*. KISS GÉZA szótári hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- PESTI JÁNOS 2019. *Így készült a Völgységi tájszótár*. A VöTsz. könyvbemutatóján Magyarereggyen 2019. március 23-án elhangzott előadás írott változata. Kézirat.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- SZÜCS JÓZSEF 1936. *A népnyelvi kutatás története*. Spitzer Aladár könyvnyomdája, Budapest.

GY. BAZSIKA ENIKŐ
Pécsi Tudományegyetem

Írói szótár Katona József Bánk bán című művéhez

BEKE JÓZSEF, Bánk bán szótár. Katona József Bánk bán című drámájának szókészlete.
Szerkesztő: BALÁZS GÉZA. Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter, Budapest, 2019. 375 lap

Az Anyanyelvápolók Szövetsége gondozásában immáron második kiadásban jelent meg BEKE JÓZSEF Bánk bán szótára, mely Katona József drámájának szókészletét foglalja rendszerbe. Hasznos és érdekes kézikönyv diákok, tanárok, színművészek és rendezők számára egyaránt, de tudományos kutatók is meríthetnek belőle.

A Bánk bán szótárt szerkesztő és a második kiadáshoz írt Előszót jegyző BALÁZS GÉZA mindenekelőtt a nemzeti dráma ma is érthető mivoltát hangsúlyozza, hozzátéve azt, hogy a mű 19. század eleji archaikus (és archaizáló) nyelvezetének megértéséhez az elmélyülés nélkülözhetetlen. Mint arra felhívja a figyelmet, „a műalkotás nyelvének jobb megértése segíti a mű egészének befogadását”. Az írói szótár, Katona József drámája szókészletének aprólékos számbavétele és magyarázata kapcsolódik a mű történelmi-művelődéstörténeti vonatkozásaihoz. BALÁZS GÉZA kitér arra is, hogy a darab dramaturgiai és nyelvi gondjai miképpen foglalkoztatták Illyés Gyulát, illetve Nádasy Ádámot: míg

Illyés a mű dramaturgiáján is változtatott, addig Nádassy a verses formát írta át modern prózába, hogy a kortárs olvasók könnyebben megérthessék, befogadhassák a művet (14).

Beke Józsefnek a szótár elé írott Tájékoztatója a dráma keletkezésének idejét (1819) nyelvészeti szempontból is lényegesnek tartja, hiszen azokban az években már javában tartott a nyelvújítás. Katona József azonban távol tartotta magát az irodalmi élettől és Kazinczy szellemi mozgalmától egyaránt, így a darab nyelvi anyaga hagyományos maradt. A hagyományos alapokon álló nyelvhasználat indokolt, hiszen a mű cselekménye II. Endre király uralkodása idején játszódik. Egyébként Arany Jánostól Szerb Antalig többen a nyelvi megformálást tartják a dráma egyik művészi értékének. A műben sok olyan ma is használatos szó van, amelynek jelentése az évszázadok során megváltozott. Más szavak viszont azért szorultak magyarázatra, mert a mai köznyelvben már nem használatosak.

Olyan írói szótárról van szó, amelynek megalkotására társadalmi igény volt, hiszen a Bánk bán alapmű az általános magyar műveltségben és a közoktatásban egyaránt. Így vált „társává” Katona József Balassinak, Csokonainak, Zrínyinek, Aranynek, Petőfinak, Juhásznak és Radnótinak, akiknek munkássága írói szótár megírásáért kiállt a minél szélesebb körű és értő olvasói befogadás érdekében.

A szótárhoz szépirodalmi ihletettséggű Ajánlást írt Buda Ferenc Kossuth-díjas költő, a Nemzet Művésze. Ebből idézünk néhány gondolatot: „Gondolkodóba estem: vajon miről is szól hát Katona drámája? Az Aranybulláról? A keresztes hadak háborúiról? A korabeli udvari intrikákról? [Bekezdés.] Vagy talán mégis valami másról? [Bekezdés.] S a legfőbb kérdés: mitől vált ez a Mű bemutatása pillanatától fogva nemzeti drámánkká? [Bekezdés.] Bánk, Petur, Gertrud alakja vissza-visszahátrál az időbe. A történelemben. [Bekezdés.] Ám egy-egy lézengő ritterre – ha akarom, ha nem – ma is rá-rátéved a tekintetem, s Tiborc örököseivel jártomban-keltemben nap mint nap szembetalálkozom. [Bekezdés.] Költő lekötött szárnyú szívének robbanása pedig egészen, de egészen idáig hallik.” (7.)

A Bánk bán szavainak értelmezéséért, pontos dokumentálásáért pedig tisztelettel emelünk kalapot és mondunk köszönetet a lexikont megíró szerzőnek, akiről a fülszövegben megtudhatjuk, hogy nem egyszeri nekiveselkedésről van szó, és bizalommal fordulhatunk hozzá szépirodalmunk más nagyságainak életműve kapcsán máskor is. Idézzünk a könyv fülszövegéből: „Beke József (1934) Nagykőrösön Arany-kultuszban nevelkedett. Kecskeméten érettségizett, majd a szegedi egyetemen kitűnő nyelvészek (Mészöly Geodeon, Klemm Imre Antal, Nyíri Antal) iskolájának hatása fordította érdeklődését a nyelvtudomány felé. Néhány évi magyartanári működés után találkozott azzal a gondolattal, hogy nagy nemzeti drámánk, a Bánk bán szavai a diákok számára néhol érthetetlenek, gyakran félreérthetők. Egykori egyetemi előadója, Pásztor Emil a szintén kötelező olvasmány, a Toldi szavaiból készített értelmező írói szótárt, s ez mintát adott hasonló mű készítéséhez. Iskolai feladatai mellett végzett ötévi munkával a drámaíró születésének 200. évfordulóján meg is jelent a Bánk bán című dráma igencsak magyarázatra szoruló szókészletét feldolgozó szótár. Ezt követte a nagy költő-hadvezér, Zrínyi Miklós összes verses és prózai magyar nyelvű művének, sőt levelének szavait feldolgozó munka, harmadik vállalkozása pedig a tragikus sorsú Radnóti Miklós költői szókincsét tartalmazó szótár volt, ez a költő születésének 100. évfordulóján, 2009-ben jelent meg. Legnagyobb munkájával, Arany János költői nyelvét feldolgozó háromkötetes szótárával Arany János előtt tisztelt meg a költő születésének 200. évfordulóján 2017-ben. E munkáját Magyar Örökség-díjjal tüntették ki.”

A szótár bevezető szakasza újra közli az első kiadás (1991) előszavát is Orosz Lászlótól.

A szócikkeket egy Tájékoztató alcímű fejezet előzi meg, amely a következő egységekből áll: a szótár használatát megkönnyítő tájékoztató, köszönetnyilvánítások, rövidítések, a szereplők nevének rövidítése, egyéb jelek, illetve a szerző publikációi a drámával és a szótárral kapcsolatban.

A szótár törzsét alkotó szócikkek a 35. oldaltól a 343. oldalig tartanak. A 343. oldalon egy kis függelék is található, amelynek címe: „A dráma szövegében nem említett megszólaló szereplők”. Itt „Solom-mester” nevét és szövegbeli előfordulását, illetve a „Zászlós Úr” szövszerkezet adatait találhatjuk.

A szócikkek fő szerkezeti egységei a következők: a címszó (először modern alakban és helyesírásban, majd szükség szerint az eltérő írásváltozatokban), a lexéma előfordulási száma, szófaji minősítése, a jelentések arab számokkal elkülönítve, illetve a jelentésárnyalatok kisbetűs tagolással. Az egyes jelentéseket példamondatok, szövegrészletek illusztrálják betűhű közlésben, lapszámos hivatkozásokkal, jelezvén azt is, hogy az idézet melyik szereplőhöz köthető. Kiemelés hívja fel a figyelmet a szólásszerű kifejezésekre, a bibliai eredetűek pedig locussal vannak ellátva.

A szótár utolsó egysége egy Statisztikai adatok címet viselő összeállítás, amely a címszavak gyakorisági listáját, előfordulási arányát, illetve számát mutatja kezdőbetűk és szófajok szerinti megoszlásban.

Hála Beke Józsefnek, reményeink szerint egyre többen veszik újra kézbe a Bánk bánt, amelynek hősei és dialógusai mögött ott rejtőzik „teremtőjük”, a szerző Katona József. Mert ez a szótár egyben tisztelgés az író előtt is.

BORBÉLY LÁSZLÓ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Százharminc éves a Magyar Néprajzi Társaság*

Néprajz és nyelvtudomány

Örömmel tesztek eleget a megtisztelő fölkérésnek, hogy a jelen ünnepélyes alkalmon néhány gondolatot – dióhéjban – megfogalmazzak a néprajz és a nyelvészet kapcsolatáról. (A két társaság múltjáról – a társaságtörténeti ismeretek fölfrissítésére – lásd KÓSA LÁSZLÓ és SZATHMÁRI ISTVÁN monográfiáit: KÓSA 1989a és 1989b; SZATHMÁRI 2015.)

* A Magyar Néprajzi Társaság ünnepi konferenciát rendezett fennállásának 130. évfordulóján a Magyar Tudományos Akadémián 2019. szeptember 25-én. Tíz előadás hangzott el. A húszperces plenáris előadásokat a Magyar Néprajzi Társaság működésének a határon túli magyarság szempontjából való jelentőségét elemző tízperces előadások, majd a néprajztudománynak a társtudományokkal való kapcsolatáról szóló úgyszintén tízperces előadások követték. A magyar nyelvtudományt, illetőleg a Magyar Nyelvtudományi Társaságot Kiss Jenő képviselte. (A szerk.)

1. BENKŐ LORÁND arról, hogy mi teszi a néprajzot és a nyelvtudományt testvértudományokká, a következőket írta: 1. a sok érintkező téma; 2. a közel álló szemlélet és módszer; 3. a nemzeti tudományok keretében való szoros egybetartozás; 4. a baráti együttműködés (1991: 119). Úgy is fogalmazott, hogy egy töről sarjadt a nyelvtudomány azon ága, amely a népnnyelvvvel foglalkozik s a népi kultúrát kutató néprajz, különösen az az ága, amelyet tárgyi néprajznak nevezünk. TÁLASI ISTVÁN korábban hasonlóképpen fogalmazott: „tudományterületeink szinte egy töről ágaztak ki” (1980: 264). Ezek után természetes, hogy a testvér-társaság nevezetet kapta a két tudományos társaság, s hogy az idősebb testvértársaság megtisztelő címet a néprajz viseli.

2. A kultúrák népi-történeti tagolódása és nyelvjárási tagolódása között szoros összefüggés van. KÓSA LÁSZLÓ és FILEP ANTAL A magyar nép táji-történeti tagolódásának (1975) rajza, illetőleg KÓSA LÁSZLÓ térképe (1982: 148–149) a Kárpát-medence és környékének fontosabb magyar történeti-népi tájneveiről a magyar nyelvjárási régióknak a JUHÁSZ DEZSŐ készítette térképes ábrázolásával (lásd MDial. 5. melléklet) kombinálva tanulságos képet ad a kettő többnyire nyilvánvaló összefüggéséről (vö. CS. NAGY – N. CSÁSZI 2015: 28). BORSOS BALÁZS megállapítása szerint a néprajzi nagyrégiók és a nyelvjárási régiók „aránylag jól fedésbe hozhatók a nyelvi tagolással” (itt a nyugati nagyrégióra vonatkoztatva), a „Palóc nyelvi régió déli határa szinte pontosan ott húzódik, mint az összes tényező klaszterezése által megadott képen az Északi nagyrégióé” (2011. 1: 164; részletesebben l. BORSOS további adatait és következtetéseit). BORSOS néprajzi kutatási eredményeinek a nyelvjárási tagolódással való precíz szembesítését magyar dialektológus még nem végezte el. Márpedig ha a népi kultúra és a népnnyelv ennyire összefügg, akkor érintkező vizsgálatukban is elvárható több-kevesebb viszonyosság.

3. Mi köti össze a tárgyi néprajzot és a dialektológia tájszavakkal foglalkozó részét, valamint a szótörténetet és az etimológiát? Az a tény, hogy a valóság két oldalát vizsgálják. SAUSSURE óta tudvalévő a jelölő és jelölt bináris rendszere: a néprajz elsődlegesen a jelöltet, tehát a tárgyakat, a jelenségeket vizsgálja a maguk mivoltában. A nyelvészet ebben az összefüggésben a tárgyakat nyelvi jellel jelölő lexikai egységeket kutatja. De mert jelölt és jelölő így vagy úgy összefüggnek egymással (gondoljunk a Wörter und Sachen-elvre), lehetőség van többnyire arra, hogy a jelölőből (tehát a fogalmi kódolásból) következtethessünk a jelöltre. Hadd idézzem emlékezetbe a következő mondasokat: A szavak olyanok, mint a hírnökök. A szókészlet megkövült művelődéstörténet. Az „etimológiai, szótörténeti kutatások [...] kínálják a legbiztosabb fogódzót a nyelv és a nyelvet beszélő nép kultúrájának legszorosabb összefüggéséhez” (BÁRCZI 1976: 11). VOSSLER olyan messzire ment, hogy egyik könyvének ezt a címet adta: Die Geschichte Frankreichs im Spiegel seiner Sprachentwicklung (Heidelberg, 1913), azaz: Franciaország története nyelve történetének a tükrében.

4. A történeti kutatások tekintetében a történeti nyelvészet bizonyosan segítségére van vagy lehet a néprajznak. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA szerint „[a] diakrón szemléletű néprajzi és folklorisztikai kutatás elképzelhetetlen a nyelvtörténet és kivált a szótörténet mankója nélkül” (2005: 18). Főként a tárgyi néprajz kutatóinak (például HERMANN OTTÓ-nak és JANKÓ JÁNOS-nak) a munkásságában már korán fontos szerep jutott a nyelviségek,

a szavak, sőt a nevek (így a határnevek) vizsgálatának is. VISKI joggal vélte úgy, hogy gyakran szinte az egyetlen útmutató a néprajzos számára s a múltra nézve a nyelvtudomány által számon tartott szókészlet, a tárgyak és szellemi jelenségek neve.

5. Nyilvánvaló, hogy kultúraközi kapcsolatok néprajzi szempontból különösen is fontos vizsgálatához a jövevényszavak számbavétele több mint kívánatos. Itt is viszonyosság van néprajz és nyelvtudomány között, különös tekintettel az etimológiára. HADROVICS LÁSZLÓ mondogatta, hogy etimológiákat úgy ír, hogy a szót először tárgyi oldalról közelíti meg, s csak ez után kerít sort a hang- és alaktani elemzésre. Megemlítendő – mert alapigazságokat olvashatunk bennük a történeti tárgyi néprajz szempontjából – három néprajzos tanulmánya: BALASSA 1976; BARABÁS 1976; TÁLASI 1976.

6. Még valaminek az említésére van idő. JUHÁSZ DEZSŐ 1982-ben közzétett szavait csak megerősíteni lehet: „Az egymásrataltság, a másik tudományág eredményeinek felhasználása különösen a jó forráskiadványok tekintetében érzékelhető” (1982: 209). Két újabb, a néprajz számára is figyelemre méltó lexikográfiai munkát említek. Az egyik a PÉNTEK JÁNOS szerkesztette, háromkötetes A moldvai magyar tájnyelv szótára (az Akadémian PALÁDI-KOVÁCS ATTILÁVAL együtt ismertettük). A másik KÁLNÁSI ÁRPÁD négykötetes munkája, a 2019-ben megjelent A debreceni cívis élet lexikona. Dialektológus szemszögből nézve a néprajzi tárgykör-monográfiák és a néprajzi atlaszok említendők első helyen. – Megjegyzem: a tárgyak, eszközök, fogalmak visszaszorulását, kihalását az őket jelölő szavak kiszorulása nem követi azonnal. Az újabb, a tájszavak társadalmi érvényét is jelölő tájszótárak lapozgatása emiatt is hasznos lehet a néprajz művelőinek.

Végezetül, de nyomatékkal mondom: a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében szívből, egyszersmind közérdekből is kívánom, hogy a Magyar Néprajzi Társaság eredményesen tegye, tehesse dolgát a következő százharminc esztendőben is.

Kívánom tehát, hogy nagymúltú tudományos társaságunk vivat, crescat, floreat! Úgy legyen!

Hivatkozott irodalom

- BALASSA IVÁN 1976. Az etimológia és a néprajzi kutatás. In: BENKŐ – K. SAL szerk. 1976: 63–68.
 BARABÁS JENŐ 1976. Tárgytörténet és etimológia. In: BENKŐ – K. SAL szerk. 1976: 73–78.
 BÁRCZI GÉZA 1976. Az etimológia elmélete és módszere. [Üdvözlés.] In: BENKŐ – K. SAL szerk. 1976: 11.
 BENKŐ LORÁND 1991. Üdvözlés a Magyar Néprajzi Társaság centenáriumán. *Magyar Nyelv* 87: 118–119.
 BENKŐ LORÁND – K. SAL ÉVA szerk. 1976. *Az etimológia elmélete és módszere*. Nyelvtudományi Értekezések 89. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 BORSOS BALÁZS 2011. *A magyar népi kultúra regionális struktúrája* 1–2. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest.
 CS. NAGY LAJOS – N. CSÁSZI ILDIKÓ 2015. *Magyar nyelvjárások*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
 JUHÁSZ DEZSŐ 1982. A néprajzi atlaszok, térképek dialektológiai hasznosításáról. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1981. március 25–27.* MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém. 209–212.

- KÓSA LÁSZLÓ 1982. [T]áji tagolódás kutatása. In: *NéprLex.* 5: 147–152.
- KÓSA LÁSZLÓ 1989a. *A Magyar Néprajzi Társaság története (1889–1989)*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- KÓSA LÁSZLÓ 1989b. *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat, Budapest.
- KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL 1975. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MDial. = *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 2005. A Magyar Néprajzi Társaság nevében. *Magyar Nyelv* 2005: 17–18.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2015. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005)*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁLASI ISTVÁN 1976. Etimológiai tanulságok az anyagi kultúra kutatásában. In: BENKŐ – K. SAL szerk. 1976: 288–293.
- TÁLASI ISTVÁN 1980. A Magyar Nyelvtudományi Társaság köszöntése. *Magyar Nyelv* 76: 264–265.

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Elekfi László (1920–2018)

Hosszú, tartalmas életpályát befutva 99. életévében, 2018. december 10-én Budapesten elhunyt Elekfi László, a magyar nyelvtudomány egyik jeles személyisége. Sokoldalú érdeklődése következtében a hangtántól a szótárírásig, az alaktantól a mondattanig a nyelvészet több területén is maradandót alkotott, de értékes írásokkal gazdagította a zenetudományt és a nyelv művelést, nyelvi ismeretterjesztést is.

1920. április 24-én, Szent György napján született Szegeden pedagógus szülőktől: édesanyja magyar–német szakos tanár volt, édesapja kereskedelmi számtant és gyorsírást tanított egy kereskedelmi szakiskolában. 1930-tól a méltán híres piarista gimnázium tanulója volt, ahol a nyelvi jelenségek iránti fogékonysága tovább erősödött azzal, hogy latinul, németül és franciául tanult, de megismerkedett az eszperantó alapjaival is. Zongorázni is tanult, és a városi zeneiskola neves tanára, az orgonaművész Antos Kálmán kedveltette meg vele a zenei akusztikát is. Ez a kettősség – ti. a nyelvek, illetőleg a zene világa – határozta meg további pályafutását: az érettségi után a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–német szakán, az Eötvös Collegium tagjaként folytatta tanulmányait, de ezzel párhuzamosan a Zeneakadémián orgona szakra, melléktárgyként pedig Kodály Zoltánhoz zeneszerzésre is beiratkozott. És bár a zene iránti rajongása élete végéig megmaradt, kitérőkkel ugyan, de mégis nyelvész lett belőle. Az egyetemen Sági István és Pais Dezső hatására a mondattan különféle kérdéseivel kezdett foglalkozni, szakdolgozati témája is a legrégebb magyar nyelvemlékek mondattana volt. 1942-ben ebből jelent meg első nyelvészeti közleménye a *Magyar Nyelvben*: Az Ó-magyar Mária-síralom *qui* szava (38: 192–194). Ám 1943-as bölcsészdoktori értekezését Schwartz Elemér hatására mégis

a német szakhoz és a zenéhez kapcsolódóan írta: Német karácsonyi dallamok a magyar templomban. Szerzőként itt (miként korábban is) még Eckerdt László szerepel: ezt a szépségi német eredetű családnévet magyarosította Elekfire. Zenei érdeklődése abban is megnyilvánult, hogy 1943 októbere és 1944 júniusa között mintegy negyven zenekritikát, zenei eseményekről szóló tudósítást közölt a Pester Lloyd című német nyelvű napilapban.

A zenei néprajzi kiterő után volt egy másik is a nyelvészeti tevékenység felé vezető útján. 1943 és 1949 között tanárként működött a budapesti Érseki Katolikus Gimnáziumban és a hozzá tartozó Rákóczi Kollégiumban (a mai II. Rákóczi Ferenc Gimnázium, illetve a Budapesti Egyetemi Katolikus Gimnázium, valamint az újra működő Rákóczi-kollégium elődjeiben), valamint különféle általános iskolákban. Németet, magyart, éneket, de még gyorsírást is tanított, és ahogy az sok-sok tanártársának is osztályrészüln jutott, a háború után oroszot is. A háborús események miatti tanítási szünetben különféle fonetikai és mondattani műveket tanulmányozott, cédulázott ki (köztük Brassai Sámuel korszakalkotó műveit), ám feljegyzései Buda ostroma alatt szinte teljesen megsemmisültek. Ennek ellenére 1947-ben megtartotta első előadását a Magyar Nyelvtudományi Társaságban: A mondatfunkció és változatai.

1952-ben aspiránsi helyre pályázott, de nem vették fel. Pais Dezső javaslatára ekkor az MTA Nyelvtudományi Intézetébe jelentkezett, ahol akkoriban zajlottak a nagy, hétkötetes értelmező szótár (ÉrtSz.) munkálatai: ennek az igen kiváló nyelvészekből álló munkaközösségnek lett a tagja. Elekfi László egy helyen azt mondja, hogy így lett „botcsinálta” lexikográfus: ez nyilván az ő közismert szerénységéből fakadt, mert az a tevékenység, amelyet ő a magyar szótárírásban, a szókészleti viszonyok feltárásában végzett, egyáltalán nem lebecsülendő. Ezt igazolja az a terjedelmes fejezet is, amelyet az 1966-ban megjelent Szótártani tanulmányokban közölt: Az igék szótári ábrázolásáról – a lexikográfiában az egyik legnehezebb feladat ennek a szófajnak az árnyalt bemutatása. Az ÉrtSz. után részt vett a Petőfi-szótár szerkesztésében, a Magyar értelmező kéziszótár első kiadásában (ÉKsz., 1972) ő állította össze a magyar szóragozás mintáit, és számos írásában foglalkozott a Nagyszótárba tervezett szavakkal is. Mindegyik itt megnevezett munkálatnak valamilyen formában „következménye” is lett. 1976-ban nyerte el a nyelvtudományi kandidátusa fokozatot a következő értekezéssel: Petőfi költeményeinek versmondattani felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra) – a mű 1986-ban jelent meg nyomtatásban. Az ÉKsz. ragozási mintáiból nőtt ki az 1994-ben megjelent Magyar ragozási szótár, mely szervesen beépült A magyar nyelv nagyszótára (Nszt.) 2006-ban megjelent első kötetébe, a Segédletekbe. Az 1990-es évek elején-közepén a Nyelvtudományi Intézet Szótári Osztályán folytak a már évszázada tervezett Nagyszótár (újabb) előkészítő munkálatai. Ezek keretében Elekfi László három részből álló, Nagyszótári tervek és lehetőségek című monumentális cikksorozatában foglalta össze nézeteit, illetve illusztrálta ezeket az *út* főnév szócikkével (Magyar Nyelv 1997 és 1998). A mondattan iránti érdeklődése nyilvánul meg abban is, hogy Predikatív viszonyok értelmezése és szerepe című értekezésével 2005-ben megszerezte az MTA doktora címet – 85 éves korában is irigylésre méltó könnyedséggel és eleganciával szerepelt a nyilvános védésen!

1985-ben nyugdíjas lett, de munkakedve töretlen maradt. Különféle publikációinak száma tovább gyarapodott, köztük a hangzó nyelv kérdéseivel foglalkozóké is. Ezt a témát dolgozza fel Az értelmes beszéd hangzása című kötet (2003), melyet intézetbeli régi kollégájával, Wacha Imrével közösen írt. A művelt hangzó és írott nyelv használatával kapcsolatos írásainak száma is tetemes. A Nyelvművelő kézikönyv két kötetében (1980,

1985) a következő témák „gazdája” volt: beszédszünet; hanglejtés, hangsúly és szórend; írásjelek és kiejtés; szövegejtés énekléskor és hasonlók.

A szorosabban vett nyelvtudományi munkássága mellett feltétlenül meg kell említeni két, más jellegű tevékenységét is. Fiatal korában kezdett el foglalkozni a német költő, Stefan George verseinek fordításával. Ehhez évtizedekkel később tért vissza, 2003-ban jelent meg a bevezetővel és jegyzetekkel ellátott mű Stefan George válogatott verseinek műfordítása, kétnyelvű kiadásban címmel. Kevesen tudják, hogy nevéhez fűződik egy 1943-ban keletkezett zenei mű is, a Diatonikus vonósnégyes, melyet 90. születésnapján családtagok és ismerősök elő is adtak tiszteletére.

Sokoldalú nyelvtudományi munkásságát különféle díjakkal is elismerte a magyar nyelvészek közössége. 1997-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság ajánlására a Zala Megyei Közgyűlés a Pais Dezső-díjat adományozta számára, 2004-ben megkapta a Társaság által adományozható legmagasabb díjat, a Révai Miklós-emlékérmét. A nyelv művelés terén végzett színvonalas tevékenységét az Anyanyelvápolók Szövetsége 2007-ben Kazinczy-díjjal jutalmazta. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak hét évtizeden át volt hűséges tagja, hosszú-hosszú évekig a választmány munkájában is tevékenyen részt vett. A társasági felolvasó üléseknek (és más nyelvészeti rendezvényeknek is) az egyik, ha nem a legszorgalmasabb látogatója volt: ilyenkor sajátos gyorsírási módszerével mindig hosszú jegyzeteket készített, így bármikor fel tudta idézni a talán évekkel korábban elhangzottakat is.

A széles érdeklődésű és kiváló teljesítményű tudós munkáját a családi háttér is segítette. 1955-ben megnősült, ebből a házasságból 1958-ban egy leánygyermekük született. Felesége 1974-ben elhunyt, hat évi özvegység után 1980-ban újra megnősült, de a sors úgy hozta, hogy 2015-ben második feleségét is elvesztette. Nem volt azonban magányos, hiszen kiterjedt rokonsága mindig szeretettel vette körül. Ezt ő különféle módokon „hálálta” meg: hűvösvölgyi kertjének terméseivel vagy a családi eseményeken zongorajátékával. A kertészkedés mint kapcsolódás és egészségmegőrző tevékenység még jócskán kilencvenéves életkora fölött is rendszeres tevékenysége volt.

Magam Elekfi László nevével egyetemistaként találkoztam először: a német nyelvészeti előadásokhoz kapcsolódóan kötelező olvasmányként szerepelt tőle a John Ries és mondatnani elmélete című cikke (ÁNyT., 1963). Ezt olvasván természetesen még nem tudhattam, hogy valaha is találkozhatom a szerzővel. Erre mégis sor került, mégpedig 1976-ban. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének új dolgozójaként – az akkori szokásoknak megfelelően – minden osztályon bemutatattak. Így jutottam el a Szentháromság utcai épület földszintjén található nagy helyiségbe, ahol akkor a Nagyszótár sok millió céduláját tartalmazó „doboz-folyosók” között elhelyezett egyik íróasztalnál egy kék munkaköpenyt viselő, kistermetű, mosolygós arcú férfi fogadott, majd rövid bemutatkozásom után barátságosan sok sikert kívánt jövőbeli terveimhez. Az intézeti előadásokon szinte mindig részt vett, hozzászólásaiból az egyetértés mellett kritikai észrevételeit sem hallgatta el, de ezek a bíráló megjegyzések mindig megalapozottak, tárgyyszerűek voltak, sohasem bántóak. Egy-egy írásomhoz vagy szóbeli megnyilvánulásomhoz is fűzött javító szándékú megjegyzéseket, ezekért ma is hálás vagyok neki. Egyformán fordult mindenkihez: ugyanolyan komolyan vette a kezdőt, mint az igazgatót. Aki csak írásait ismeri, az is tapasztalhatta az ezeket jellemző rendkívüli pontosságát, hitelességét, de közelebről azt is láthattam, hogy a rendszeretet, a rendszeresség és a szilárd hitével nyilvánvalóan összefüggő erkölcsi mérce irányította életét. Nem karriert akart

csinálni, hanem a rá háruló vagy önként vállalt feladatokat minél jobban teljesíteni. Kiváló, igaz ember volt, magas életkora feltehetőleg ezeknek is köszönhető.

A Nyelvtudományi Intézet Benczúr utcai épületében, a Szótári Osztályon is volt szobája, ahova még a kilencvenhez közeledve is viszonylag rendszeresen bejárt – mindig gyalog sétálva fel a lépcsőn –, és ahonnan gyakran szűrődött ki az „özönvíz előtti” mechanikus írógépezet zakatolása. Utoljára 2018 júniusában találkoztam vele otthonában. Kiss Jenőnek, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének megbízásából elvittem neki a Társaság történetéről szóló, Szathmári István által jegyzett könyvet, azzal a kéréssel, hogy röviden foglalná írásba emlékeit arról az időszakról, amikor ő tagja lett a Társaságnak. Nem háritotta el a kérést, de fogyatkozó fizikai erejére való tekintettel időt kért erre. Mindannyiunk sajnálatára ez a visszaemlékezés végül is nem készült el.

Elekfi László az egyik leghosszabb életű, szellemi erejét az utolsó pillanatig megőrző magyar nyelvész volt. Gazdag és értékes tudományos életművet hagyományozott az utókorra, emberi jóságára pedig mindig emlékezni fogunk.

GERSTNER KÁROLY
MTA Nyelvtudományi Intézet

B. Gergely Piroska **(1932–2019)**

2019 nyara szomorú hírt hozott a magyar nyelvésztársadalom számára: B. Gergely Piroska, az erdélyi és anyaországi magyar nyelv- és névtörténet kiváló kutatója és oktatója távozott közülünk. Bár én nem nevezhetem magam a szó szoros értelmében a tanítványának, máig is sokat idézett, alpműként forgatott munkáinak köszönhetően mégis sokat tanulhattam tőle, a magyar nyelv- és névtörténészek számos nemzedékével együtt. Tudományos pályájának mérlege 5 önálló kötet, több mint 70 tanulmány és közel 30 recenzió és megemlékezés, ami már önmagában is tiszteletre méltó tudományos teljesítményt tükröz. A sivár számok azonban még a kutatói életmű teljességéről se tanúskodnak méltóképpen, s végképp nem tárhatják elénk a tudós tanár, a szótárszerkesztő és a tudományszervező alakját. Annál többet tudhatunk meg róla az azóta szintén nyelvesszé vált tanítványai és kollégái visszaemlékezéseiből, történeteiből: ezekből egy szigorú, de hallgatói iránt elkötelezett oktató, egy fiatalabb kollégáit lényegre törő kérdésekkel, hasznos tanácsokkal és dicsérő szavakkal mindig biztatni kész patróna és a tanszékéért erőn felül küzdő vezető képe rajzolódik ki előttünk. A nyelvtudomány iránti elkötelezettségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy kutatói és oktatói munkája mellett az érdeklődő nagyközönség tájékoztatásáról sem feledkezett meg: száznál is több ismeretterjesztő cikket írt romániai folyóiratokba és napilapokba. Pályájának alábbi áttekintésével most nemcsak a magam, hanem a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv nevében is igyekszem méltó módon búcsút venni az embertől, kutatótól és tanártól, aki hallgatók, köztük későbbi nyelvészek generációit vezette be a nyelvtörténet és a névtan világába.

B. Gergely Piroska tudományos pályája a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom szakán indult. Miután 1956-ban megszerezte diplomáját, tanársegéddé nevezték ki

a Magyar Nyelvtudományi Tanszékre, és mestere, Szabó T. Attila mellett bekapcsolódott az itt végzett oktató- és kutatótevékenységekbe. Ezek közül a legkiemelkedőbb feladatot kétségtávol az Erdélyi magyar szótörténeti tár munkálatai jelentették; amellett, hogy a szerkesztőbizottság tagjaként évtizedekig részt vett e hatalmas vállalkozásban, számos tanulmányának forrásanyagát is belőle merítette. Munkájának elismeréseképpen 1970-ben adjunktussá, 1982-ben docenssé nevezték ki, 1985–1989 között pedig tanszékvezetőként is Szabó T. Attila nyomdokaiba lépett.

Ennek az első, erdélyi korszaknak a terméke volt 1974-es kandidátusi értekezése, mely 1977-ben A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere címmel jelent meg, alapvetően meghatározva a későbbi ragadványnév-kutatások irányait, szempontjait és módszereit. A kalotaszegi személynévanyag feldolgozását aztán a későbbiekben két újabb monográfiával tette teljessé: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata 1981-ben, a Kalotaszeg magyar kereszt- és becenevei pedig 2005-ben látott napvilágot. Ez utóbbi évszám is tanúskodik arról, hogy a kutató Erdélyt elhagyva sem lett hűtlen szűkebb pátriájához. Megmutatkozik ez azokban a munkáiban is, melyeket az erdélyi asszonyok történeti névformáinak, valamint az itteni vallási felekezetek középmagyar kori névhasználatának szentelt.

Az oktatói életút második szakasza a 90-es években, immár Magyarországon kezdődött. A Miskolci Egyetem hívásának eleget téve 1992-ben megalapította, majd vezette a Magyar Nyelvtudományi Tanszékét, munkájával és kitartásával nagymértékben hozzájárulva a Bölcsészettudományi Kar létrehozásához. A fiatal tanszék tudományos hírnevének megalapozását szolgálta az V. Magyar Névtudományi Konferencia (1995) miskolci megrendezése is, melyben – kötetének szerkesztésével együtt – vezető szerepet játszott.

Miskolc mellett a Debreceni Egyetemen is tanított a nyelvtudományi doktori iskola oktatójaként. Habilitációs előadását is itt tartotta 1998-ban. A következő évben Miskolcon egyetemi tanárrá nevezték ki, 2002-től pedig – 2013-as nyugdíjba vonulásáig – professor emeritusként vett részt tanszéke életében. Ezt követően sem szakadt el azonban a tudománytól: továbbra is szerepet vállalt a magyarországi és erdélyi fokozatszerző eljárások bizottságaiban, előadóként és hallgatósádként egyaránt állandó résztvevője volt a névtudományi konferenciáknak, és figyelmes szemmel követte a legfrissebben megjelenő szakirodalmat. Ennek bizonyítékeként még 2017-ben és 2018-ban is jelent meg könyvismertetése a Névtani Értesítőben.

2012-ben 80. születésnapját a saját tanulmányaiból összeválogatott gyűjteményes kiadvánnyal ünnepelték meg kollégái és tanítványai a Miskolci Egyetemen, tudományos életművének impozáns bibliográfiáját is közreadva. Munkásságát számos díjjal is elismerték: 1982-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság Csűry Bálint-díjjal, 1998-ban pedig Pais Dezső-díjjal tüntette ki, 2001-ben a Miskolci Egyetem Signum Aureum Universitas kitüntetést adományozott neki, 2009-ben pedig az Erdélyi magyar szótörténeti tár szerkesztőbizottságában végzett 40 évnyi munkájáért részesült gróf Mikó Imre-díjban.

Ezek az elismerések is jól tükrözik azt a megbecsülést, amellyel barátai, kollégái és tanítványai adóznak B. Gergely Piroska kutatói és oktatói munkásságának. Bár tanácsait, elgondolkodtató kérdéseit és támogató szavait már örökre nélkülöznünk kell, teljes és gazdag életműve velünk marad, még hosszú ideig alapvető hivatkozási alapul szolgálva a nyelvtörténeti és névtudományi kutatások számára.

SLÍZ MARIANN

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Gróf Széchy Mária, a „murányi Vénusz” záloglevele*

1. A rimaszécsi Széchy család tagjait a korabeli Felső-Magyarország jelentős vagyonnal rendelkező birtokosai között tartják számon. Széchy III. Tamás fia, György a 17. században tovább gyarapította a család ősi vagyonát; báró, aranysarkantyús vitéz, királyi tanácsos, „főkomornokmester” lett (BOKOR 1897: 489–490). Megszerezte többek között Murányt, 1609-ben már a Széchyek a vár urai (BOROVSKY szerk. 1903: 72). Széchy Györgyöt saját szolgálói ölték meg 1625-ben, hamvait a murányi kápolnában helyezték örök nyugalomra (NAGY 1863: 533). Gyermekei közül három lány érte meg a felnőttkort (BOROVSKY szerk. 1903: 42). Széchy Mária és két leánytestvére az 1630-as években örökölte meg a murányi várat. Miután Mária egyik sógora ki akarta sajátítani Murányt, s el akarta onnan távolítani Máriát, aki szintén ott élt, ezért Széchy Mária – hogy a várat és a hozzá tartozó uradalmat a birtok egyik jogos örököseként megtarthassa – cselet eszelt ki: Wesselényi Ferencsel, Fülek várának kapitányával szövetségbe, közös erővel elfoglalták a várat, majd házasságot kötöttek.

A Széchy-lányok közül a legismertebb a gömöri Rimaszécsen 1610 körül született Mária, akinek nevével nemcsak a történelemkönyvek lapjain, hanem számos irodalmi alkotás hősnőjeként is találkozhatunk. A legismertebb róla szóló költeményt, a Márfal Társolkodó Murányi Vénus... című epithalamiumot, amely a Wesselényi Miklóssal kötött érdekházasságának és Murány 1644-es bevételének állít emléket, 1664-ben Kassán jelentette meg udvari költőjük, Gyöngyösi István. A költemény „annak emlekezete”, „miképpen az Méltóságos Groff Hadádi WESELENI FERENC, Magyar Ország Palatinussa akkor Füleki fő Kapitány, az Tékéntetes, és Nagyságos Groff Rima-Széclí SZECSI MARIA Afzfzonyal, jövendőbeli hazafságokrul való titkos vegezéfe által csudálatos képen meg-vette az hires MVRÁNY VARAT” (Gyöngyösi 1664: 1). A történet kedvelt olvasmány volt, a szerző életében négyszer is kiadták, az első megjelenés után 1690-ben és 1693-ban Lőcsén, majd 1702-ben Kolozsvárott is megjelent (NYERGES 2006). A történet évszázadokon át terjedt, árulták ponyván is, később Széchy Máriát és történetét Berzsenyi Dániel, Arany János és Petőfi Sándor is megénekelte, drámát írt róla Kisfaludy Károly, tollára vette Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Jókai Mór és Mikszáth Kálmán (R. VÁRKONYI 1987).

A szerző *Gyöngyösi István*-ként, „ő Nág(ység)ok Komornikja”-ként tünteti fel magát a címlapon. Valóban, Gyöngyösi István az akkor még füleki várkapitány, Wesselényi Ferenc szolgálatába szegődött. A költészettel is foglalkozó seregbíró híre eljuthatott Wesselényihez, aki a művelt, képzett embert alkalmasnak találta arra, hogy komornyikja, titkára, udvari költője legyen (BEÖTHY szerk. 1896: 382). Ura halála, majd a Wesselényi-féle összeesküvés leleplezése után Gyöngyösi az özvegy mellett maradt. Wesselényi Ferenc, aki Magyarország nádora volt 1655-től, Zrínyi Miklós halála után a császárellenes össze-

* Köszönöm Terbe Erika és Juhász Dezső lektori javaslatait, valamint Szentgyörgyi Rudolfnak és Korompay Eszternek a latin szövegrészek olvasatában és értelmezésében, nyújtott segítségét.

esküvés élére állt. A szervezkedés leleplezése előtt, 1667. március 7-én meghalt (BEÖTHY szerk. 1896: 383), de hozzátartozóit és a mozgalom több résztvevőjét, köztük feleségét, Széchy Máriát és titkárát, Gyöngyösi Istvánt is börtönbe zárták. Wesselényi Ferenc halála után Károly lotharingiai herceg Széchy Máriát a murányi vár feladására kényszerítette (BOROVSKY szerk. 1903: 72). A református származású Gyöngyösi István áttért a katolikus hitre, ezért szabadságot kapott, de úrnője környezetében maradt annak pere és kőszegi internálása, valamint pozsonyi és bécsi fogsága idején (BEÖTHY szerk. 1896: 384; PÉTER főszerk. 1994). Raboskodó úrnője kiszabadítása ügyében az udvari főhatóságoknál igyekezett közbenjárni. Gróf Széchy Mária 1670 decemberében nyerte vissza részleges szabadságát: a börtönt elhagyhatta, de az itt bemutatott, egy évvel később kelt záloglevélből is megtudjuk, hogy „*kľmes Koronas Kiralunk eő Felsige Fiscusa sequestraltatuan ioszaginkot*”, azaz a király zár alá helyezte a család birtokait. 1671 márciusában idézték Pozsonyba a kegyvesztett Széchy Máriát, részletes vallomása után egy ideig ott, majd Bécsben tartották őrizet alatt (ACSÁDY 1885: 257–258). Az alábbi záloglevél az ezt megelőző időszakban, Széchy Máriának a murányi birtokán töltött utolsó időszakában, a pozsonyi őrizet előtt két hónappal kelt. Ezután már nem térhetett vissza birtokaira.

Az alábbi záloglevélben a jolsvai birtokairól rendelkezik. Jolsva Gömör megyei bányaváros (BOROVSKY 1903: 469), s – ugyanitt olvassuk, hogy – „tartozékai: Jolsva város, (...) Murány, (...)”. Egy 1670. évi urbáriumban, amelyben az özvegy vagyonát írják össze, lefoglalt javai között említik Murány várát allódiumaival: Murányaljával és Jolsva várával (HU MNL OL E 156 – a. Fasc. 087. – No. 047). Jolsva határában a 17. században három vashámor, azaz vASFeldolgozási munkát végző üzem, manufaktúra állt (BOROVSKY 1903: 469, ORTUTAY főszerk. 1979: 453). Az alábbi záloglevél tanúsága szerint a vashámorok is Széchy Mária tulajdonában voltak, melyeket ekkor zálogosít el.

Mivel Gyöngyösi István az irat keltezését követő egy évben még úrnője szolgálatában állt, de 1672-től már az Andrássy családot szolgálta, a család krasznahorkai birtokán élt, ezért elképzelhető lenne, hogy az alábbi záloglevél lejegyzője maga Gyöngyösi István. Az itt bemutatott záloglevelet gróf Széchy Mária írta alá, de a szövegét nem ő és nem is Gyöngyösi István írta. Az bizonyos, hogy két kéz nyomát őrizi a levél, mivel a levélszöveg lejegyzőjének és az aláírónak az írásképe jól elkülöníthető. Ismerjük Széchy Mária kézírását, többek között ACSÁDY – „a bécsi cs. és kir. titkos állami levéltárban levő eredeti után” – közli a grófnő 1666. évi, kézzel írott hitlevelét (ACSÁDY 1885: 212). Több helyütt találkozhatunk Gyöngyösi István írásával is (ACSÁDY 1885: 218; BEÖTHY 1896: 383), így a ductusokat paleográfiai elemzéssel azonosítani lehet.

Pontosan nem tudjuk azonban azonosítani a szöveg lejegyzőjét, de a levél nyelvi jegyei alapján azt mondhatjuk, hogy az írnok (vagy a levél diktálója) a keleti palóc nyelvjáráshoz áll a legközelebb, de lehet nyugati palóc vagy északkeleti, keleti nyelvjárású, ez utóbbiban is valamelyik *i*-ző alcsoport tagja. (A fej-kéz probléma miatt nehezen azonosítható, hogy kinek a nyelvváltozatát tükrözi a lejegyzett szöveg.) Murány és Jolsva (a levélben említett két település) a palóc nyelvjárás keleti tömbjébe illeszkedik. Azok a palóc típusú nyelvjárások tartoznak ide, amelyek a középpalóc nyelvjárásoktól északkeletre, a régi Gömör, Borsod, Abaúj megyék egy részén helyezkednek el (IMRE 1971: 356, MENYHÁRT–PRESINSZKY–SÁNDOR 2015: 62). A MNyA. ezen településekhez legközelebb eső kutatópontjai: Csucsom (Csz-20) és Gice (Csz-21). IMRE SAMU a csucsomi nyelvjárást az északi nyelvhatáron elhelyezkedő nyelvjárásszigetnek tartja (IMRE 1971: 370), mely

több vonásában egyezik az abaúji *ő*-ző nyelvjárástípussal és a magyarbódi nyelvjárássziget sajátosságaival. „Több fontos sajáttságban azonban el is tér a magyarbóditól.” (Uo.)

KOMORÓCZI MIKLÓS a csucsomi nyelvjárást *ő*-ző szigetnek nevezi. Jolsvát a rozsnói, „palóc árnyalatú” nyelvjáráshoz sorolja (KOMORÓCZI 1904: 221), s ez utóbbi legfőbb sajátosságaként az *i*-zést emeli ki (példája: *fekügyil*), amely az itt közölt záloglevélnek is az egyik legjellemzőbb nyelvi jegye. A levél 34 sorában *i* 30-szor fordul elő *é* helyén: *Sics* ’Szécs’, *minimő* ’minémő’, *Castil* ’kastély’, *Castilal* ’kastéllyal’, *Varmegyiben* ’vármegyében’, *liuő* / *liuő* ’lévő’, *niuel* ’névvel’, *uiget* ’végett’, *egis* ’egész’, *Felsige* ’felsége’, *kirdisben* ’kérdésben’, *kiualtkipen* ’kiváltképpen’, *titettenek* ’tétettenek’, *azirt* ’azért’, *ritteiuel* ’rétéivel’, *semi nimő* ’semminémű’, *pecsütünkkel* ’pecsétünkkel’, *erősituin* ’erősítvén’; az *és* csak *is* alakban mutatkozik a levélben, összesen 6-szor.

Az erős *i*-zés mellett a záloglevél másik jellemző nyelvi jegye az, hogy a hosszú mássalhangzós szavakban rövid mássalhangzóval lejegyzett szóalakokkal találkozunk. A korabeli következetlen helyesírásból is adódhatna ez, ám a következetesség arra mutat, hogy az élőbeszédben is röviden hangzó alakokat jegyezhetett le így az írnok: *tutara* ’tudtára’, *ilik* ’illik’, *it* ’itt’, *semi* ’semmi’, *viget* ’végett’, *nagyob* ’nagyobb’, *Vas hamorokal* ’vashámorokkal’, *obuentiokal* ’obventiókkal’, *kiualtkipen* ’kiváltképpen’, *Martonak* ’Mártonnak’. Bizonyítottnak tekinthetjük ezt a feltételezést, hiszen KOMORÓCZY MIKLÓS is sorol tanulmányában ilyen adatokat: *ostoral* ’ostorral’, *cukoral* ’cukorral’, *aba* ’abba’, *teték* ’tették’ (KOMORÓCZY 1904: 221–222). IMRE SAMU a közeli magyarbódi nyelvjárássziget egyik jellemzőjeként szintén feltűnteti, hogy a hosszú mássalhangzók a nyelvjárásból szinte hiányoznak (IMRE 1971: 365).

Az abaúji típus jellemzője, hogy a szövégen *ú*, *ű* helyett *ó*, *ő*-t ejtenek. A levélben is előfordulnak ilyen szóalakok: *neuő* ’nevű’, *minimő* ’minémű’.

A tárgyrag előtti kötőhang – a palócra jellemzően – itt is zártabb alakváltozatú: *Cessionalisunkot*, *ioszaginkot*, *magunkot*, *Varosunkot*.

A keleti palóc nyelvjárásokban nem palatalizálódnak a *t*, *d*, *n*, *l* hangok *i* előtt (IMRE 1971: 357, JUHÁSZ 2001: 286). A záloglevélben is találunk depalatális alakokat: *Muran*, *bizonsagara*.

A keleti palóc nyelvjárás erősen *j*-ző, de egy-két *l*-ező morféma is található ezen a területen (IMRE 1971: 357). Levelünkben feltűnik egy *l*-ező szóalak: *Királunk*.

Alaktani szempontból feltűnő, hogy a levélszövegben általános ragozásúak a tárgyas T/1. igealakok: *a mint halliunk*; *cedaltunk* (...) *assignaltunk* (...) *nagyob bizonsagara attunk ezen leuelünket*. KOMORÓCZY MIKLÓS a rozsnói nyelvjárásról ezt írja: „Eredeti sajátága ennek a nyelvjárásnak az is, hogy mindig tárgyas ígeformával beszél” (KOMORÓCZY 1904: 221–222), s így jellemzi: „Csetneken és Jolsván meg még így is halljuk: *Isten hozta tiktek, okosan tetek, hogy eljötetek*” (KOMORÓCZY 1904: 222). A közeli magyarbódi nyelvjárásban „gyakorik a tárgyas ragozásban a *megnézünk*, *nyomjunk*, *bepöröltünk* (*megnézzük*, *nyomjuk*, *bepöröltük*) alakok” (IMRE 1971: 365). A keleti palóc nyelvjárások általános leírásában azt találjuk, hogy az *-unk/-ünk* igei személyrag *-junk/-jünk* alakú (IMRE 1971: 357, JUHÁSZ 2001: 286). A korábbi és a későbbi időszak nyelvjárási jelenségeinek egybeesése mellett azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a határozott és az általános ragozás egybecsúszása lehet belső magyar fejlemény és nyelvi interferencia eredménye is.

Nem zárható ki, hogy a fej és a kéz különböző nyelvjárást képvisel, és ezek a nyelvjárási jegyek keverednek a szövegben. Az elemzésnél figyelembe kell vennünk, hogy – noha

a területet bemutató későbbi nyelvjárásleírásokban találkozunk a levél nyelvében megfigyelhető sajátosságokkal, ám a későbbi korok nyelvjárása nem minden esetben jelent fogódzót a korabeli nyelvjárás – írott szövegből egyébként is nehezen rekonstruálható – azonosításához.

Gróf Széchy Mária záloglevele

1671. január 10. Murány vára

XXIV. 1. Magisztrátusok. Štátny Archív v Banskej Bystrici – Pobočka Banská Bystrica (Besztercebányai Állami Levéltár Besztercebányai Fióklevéltára) no. 128.

Betűhú átirat

Mi Groff Anna Maria Sécsi de Réma Sics / adgyuk tutara mindeneknek a kiknek / ilik hogy az minimő Cessionalist ratione / hypoteca attunk uala in anno 1670 die 13 / Nouembris it Muran Varaban Jolsua ne- / uő Nemes Gömer Varmegyiben liuő Va- / rosunk is abban liuő Castil ugy azokhosz / tartozando pertinentiak is minden niuel / neuezendő hatariban obuentiok uiget / Tiszteletes Lancsmar Martonak Cassai / Pater Rector uramnak eő klminek, Suc- / cessorinak is azegis Societasnak, ugyan azon¹ / Cessionalisunkot a mint halliunk klmes / Koronas Kiralunk eő Felsige Fiscusa / sequestraltatuan ioszaginkot kirdisben / uete kiualtkipen az Vas hamorok uiget / Kik in territorio Jolsuensi uanak, hogy / per expressum nem titettenek in premen- / tionalis Cessionalibg-s-el is foklalta. / Hogy azirt Istenes indűlatbűl² szarmazot is cedalt dolgunk a kinek ilik in notesca- / lon uioban uigore prásentium declaralunk / magunkot hogy mink megh neuezet Jols- / ua Varosunkot Castilal földieiuel ritteiuel // s- egy szoual azegis hatariual-s-abban liuő Vas / hamorokkal commoditassokkal is minden ni- / uel neuezendő iűuedelmekel-s-obuentiokal / megh neuezet Pater Rector uramnak Succes- / sorinak et ijs quibus supra cedaltunk is per / manus assignaltunk semi nimő iust nem / hagyuan magunknak kinek nagyob bizon- / sagara attunk ezen leuelűnket pecsitűnkkel / is keze irasunkal megh erűsituin Actum in Arce Muran 10 Januay 1671. / Anna Maria Szechi³

Olvasat⁴

Mi, gróf Anna Mária Szécsi de Rémaszics aggyuk tutára mindeneknek, akiknek illik, hogy az minimő cessionálist racióna hipotéka attunk vala in anno 1670 die 13 Novembris it Murán várában Jolsva nevő nemes Gömer vármegyiben livő városunk is abban livő kastil, úgy azokhosz tartozandó pertinenciák is minden nível nevezendő határiban obvenciók viget tiszteletes Lancsmár Mártonak, kassai páter rektor uramnak ökegyelminek, szekcesszorinak is az egisz szocietésnak, ugyanazon cessionálisunkot, amint halljunk, kegyelmes koronás királunk őfelsige fiskusa szekvesztráltatván jószáginkot

¹ Az írnok az *azon* szót a sor végére betoldotta.

² Elírás, a szóban található (véltetően az ejtésben két hosszú) *ű*-ra két ékezet került.

³ Az aláírás mellett a *manu propria* ('saját kezűleg') rövidítés (mely nem olvasható ki, csupán annak vízszintes és függőleges vonalakból álló jelölése) és pecsét látható. Széchy Mária pecsétjének ábrája nem vehető ki.

⁴ A latin kifejezéseket a feltételezhető korabeli kiejtés szerint közlöm.

kirdisben veté, kiváltkipen az vashámorok viget, kik in territorio Jolsvenzi vannak, hogy per ekszpresszum nem titettenek in premencionális cessionálisibus, s el is foglalta. Hogy azirt istenes indulatból származott is cédált dolgunk, akinek illik innoteszkálom ujoban vigore prézencium deklarálunk magunkot, hogy mink megnevezett Jolsva városunkot kastilal, földjeivel, ritteivel, s egyszóval az egész határral, s abban livő vashámorokkal, komoditásokkal is minden nival nevezendő jövedelmekel s obvenciókal megnevezet páter rektor uramnak szukcesszorinak et iis kvibus szupra cédáltunk is per mánus asszignáltunk seminimő just nem hagyván magunknak, kinek nagyobb bizonságára attunk ezen levelünket pecsütünkkel is keze írásunkal megerősitvin. Aktum in arce Murán 10 Januarii 1671.

Anna Mária Szécsi

Értelmezés⁵

Mi, rimaszécsi gróf Széchy Anna Mária adjuk tudtára mindeneknek, akiknek illik, hogy minemű cessionalist [átengedő/lemondó levelet] ratione hypotheca [zálog ügyében] adtunk vala 1670. november 13-án itt, Murány várában Jolsva nevű nemes Gömör vármegyében lévő városunk és abban lévő kastély, úgy azokhoz tartozandó pertinentiák [vagyontárgyak, tartozékok] és minden névvel nevezendő határaiban obventiók [bevételek] végett. Tiszteletes Lancsmár Mártonnak, kassai páter rektor uramnak őkegyelmének⁶, successorainak [hivatali utódainak] és az egész societásnak [közösségnek, társaságnak], ugyanazon cessionálisunkat [átengedő, lemondó levelünket], amint halljuk, kegyelmes koronás királyunk öfelsége fiscusa [királyi ügyésze] sequestráltatván [zár alá helyezettvén] jószágainkat kérdésben vette, kiváltképpen az vashámorok végett, kik in territorio Jolsvensi [Jolsva területén] vannak, hogy per expressum [határozottan] nem titettenek in praementionalis cessionálisibus [fentemlített átengedő/lemondó levelünkbe], s el is foglalta. Hogy azért istenes indulatból származott is cedált [átengedett] dolgunk, akinek illik innotescalom [tudtára adom] újobban vigore praesentium [jelen írásunk érvényével] declarálunk [kijelentjük] magunkat, hogy mi megnevezett Jolsva városunkat kastélylyal, földjeivel, rétjeivel, s egyszóval az egész határaival, s abban lévő vashámorokkal, komoditásokkal [lakóhelyiségeivel/házaival] és minden névvel nevezendő jövedelmekel s obventiókkal [bevételekkel] megnevezett páter rektor uramnak successorainak [(hivatali) utódainak] et iis quibus supra cedáltunk [és azoknak, akiknek fentebb átengedtünk] és per manus [sajátkezűleg] assignáltunk [aláírtunk] semminemű just [jogot] nem hagyván magunknak, kinek nagyobb bizonságára adtuk ezen levelünket pecsütünkkel és kézírásunkkal megerősítvén. Actum [kelt] in arce Murány [Murány várában]. 1671. január 10.

Széchy Mária Anna

Hivatkozott irodalom

ACSÁDY IGNÁC 1885. *Széchy Mária 1610–1679*. Franklin Társulat, Budapest.

BEÖTHY ZSOLT 1896. *A magyar irodalom története. A legrégebbi időktől Bessenyei felléptéig*. 1. Athenaeum Társulat, Budapest.

BENEDEK MARCELL főszerk. 1963. *Magyar irodalmi lexikon*. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.

⁵ A latin kifejezéseket normalizálva tüntetem fel.

⁶ Az *őkegyelmének* és lentebb a *kegyelmes* szavak kiíratlan részeit dőlt betűtípussal jelölöm.

- BOKOR JÓZSEF szerk. 1897. *A Pallas nagy lexikona*. 15. Pallas Rt., Budapest.
- BOROVSKY SAMU szerk. 1903. *Gömör és Kishont vármegye*. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest.
- GYÖNGYÖSI ISTVÁN 1664. *Mársal Társolkodó Murányi Venus...* Kassa.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 262–324.
- KOMORÓCZY MIKLÓS 1904. Két különös nyelvjárásról. *Magyar Nyelvőr* 33: 221–223.
- MENYHÁRT JÓZSEF – PRESINSZKY KÁROLY – SÁNDOR ANNA 2015. *Szlovákiai magyar nyelvjárási szöveg- és forrásgyűjtemény*. Nyitrai Konstatntin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- MNYA. = *A magyar nyelvjárások atlasza*. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. 1–6. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- NAGY IVÁN 1863. *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 10. Kiadja: Ráth Mór, Pest.
- NYERGES JUDIT 2006. *Gyöngyösi István (1629–1704). Bibliográfia*. <http://mek.niif.hu/03800/03890/03890.htm#1>
- ORTUTAY GYULA főszerk. 1979. *Magyar néprajzi lexikon*. 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÉTER LÁSZLÓ főszerk. 1994. *Új magyar irodalmi lexikon*. 1. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 1987. *A rejtőzködő Murányi Venus*. Helikon Kiadó, Budapest.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ
Miskolci Egyetem

LEVÉLSZEKRÉNY

Pesti János írja. Mostanában számomra egészen új jelenségeket figyelhettem meg tágabb környezetem családi személynévhasználatban. Azért adok itt hírt ezekről, mert valószínűnek tartom, hogy nem csupán helyi és nem is vadonatúj jelenségekről van szó.

Furcsának és meglepőnek tartom, hogy egy értelmiségi családban az orvos foglalkozású és már nyugdíjas hölgyet a gyermekei és az unokái is keresztnevének szólítják meg. Nem a szokásos módon (*anyuka, anyuci, anya, mama, édesanyám* stb.), hanem így: *Éva*, add már ide...! Amikor ezt először hallottam, azt hittem, hogy csupán amolyan „elszólás”, de amikor már többször is így, a keresztnevének szólította a fia az anyját, akkor már egyértelmű volt, hogy állandó ez a névhasználat ebben a családban. Még arra is volt példa, hogy a nagymama maga említette, hogy őt az unokája keresztnevének szólítja meg. Nem tudom, mikor és hogyan keletkezhetett ez a névhasználati forma. Lehet, hogy „felsőbb körökből”, arisztokrata családokból szivárgott le ez a szokás a polgári családokba? Jó lenne tudni, hogy van-e nyoma a névtani szakirodalomban ennek a különös névhasználatnak.

Ehhez a témakörhöz tartozik, hogy manapság az alsóbb néprétegek személynévadására jellemző a különleges, egyértelműen idegen eredetű és hangzású keresztnév választása a névadás során. Mai divatos nevek: *Dominik, Milán, Patrik, Krisztofer, Alex, Márió, Renátó, Brendon, Vanessza, Dzszenifer, Cintia, Szonja, Zsanett, Kitti, Szabina, Mercedesz, Alexa, Natália* stb. Az újszerű, divatos keresztnévtől várják talán a szerényebb körülmények között élők a család rangjának, megbecsültségének emelkedését? A névadásnak ez a módja

már a névszociológia vizsgálati körébe tartozik. (Hajdú Mihály nem tekintette hibának azt, hogy megújul a magyar keresztnévek állománya, ám azt is megjegyezte, hogy ezzel párhuzamosan – sajnos – visszaszorulóban van a jellegzetesen magyar keresztnévek választása.) – Az is furcsa számomra, ha idegen eredetű családnévhez ősi magyar utónevet (keresztnévet) választanak a szülők: *Schönberger Szabolcs*, *Schwartz Botond*, *Vuics Árpád* stb.

Lehet, hogy az is új jelenség, hogy a „műveltebb” szülők a gyermekek nevét csak hivatalos formában használják, mert a becézést komolytalannak tartják. Ezért is igyekeznek olyan nevet választani, hogy az ne legyen becézhető. Ez önmagában persze képtelenség, mert lényegében minden keresztnév becézhető. A túl szigorú szülők lényegében lemondanak arról, hogy becéző névvel kedveskedjenek gyermeküknek. Ez a felfogás számomra elfogadhatatlan. Talán azért is, mert a sznobizmus, az „úrhatnáság” egyik megnyilvánulásának tartom. Viszont vannak családok, amelyekben oldottabb a légkör, és a keresztnév becéző alakjai mellett még sokféle névhelyettesítővel szólítják meg a szülők gyermekeiket: *Picus*, *Picuska*, *Picikém*, *Drágám*, *Kincsem*, *Csala*finta (mert szeretett csálni a társasjátékokban), *Mókuska*, *Kis kutyám*, *Kis cicám*, *Galambom*, *Tubicám* stb. Még arra is van példám, hogy az egyik családban a kutyákért rajongó kisfiú nagyon örült, ha efféle játékos szavakkal szólították meg szülei: *Kutyuskám*, *Kutyuli*, *Kutyácska*, *Fényes eb*, *Kényes eb*, *Kis eb*, *Kis kutya* (mert ő volt a gyermekek között a kisebb), *Mé-rész eb* (mert bátrabb volt a bátyjánál).

Számunk szerzői

GY. BAZSIKA ENIKŐ, Pécsi Tudományegyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyelvtudományi Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6., benikoe@t-online.hu – BORBÉLY LÁSZLÓ, Magyar Művészeti Akadémia, 1368 Budapest, Pf. 242., borbely.laszlo@mma.hu – DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2–4., buky@hung.u-szeged.hu – DR. GAZDAG VILMOS, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Magyar Tanszéki Csoport, 90202 Beregszász, Kossuth tér 6. Ukrajna, gazdagvilmos@gmail.com – DR. GERSTNER KÁROLY, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr utca 33., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, gerstner.karoly@nytud.hu – DR. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros, Egyetem út 1., B/2. épület, tgzseniko@gmail.com – DR. HONTI LÁSZLÓ, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr utca 33. – DR. IMRÉNYI ANDRÁS, Eszterházy Károly Egyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., imrenyi.andras@uni-eszterhazy.hu – KICSI SÁNDOR ANDRÁS, 1071 Budapest, Peterdy u. 34., kicsi@freemail.hu – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kisraba@gmail.com – DR. KOC SIS ZSUZSANNA, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., zsannakocsis@gmail.com – DR. M. KORCHMÁROS VALÉRIA, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Ma-

gyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem utca 2–4., korchmaros@hung.u-szeged.hu – DR. LACZHÁZI ARANKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D., laczhazi.aranka@gmail.com – DR. PESTI JÁNOS, 7625 Pécs, Vilmos u. 31., drpestijanos@gmail.com – DR. M. PINTÉR TIBOR, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., m.pinter.tibor@kre.hu – DR. SENG TORU, Budakeszi / Chita (Japán), szengat@hotmail.com – DR. SLÍZ MARIANN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szocio-lingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, sliz.marianna@btk.elte.hu.